הרב יעקב בן ציון רוטנר

ואספר מעשי י-ה

בעזהי"ת

ס פ ר

וזאת מעשי יה

סיפור קורות השואה האיומה בשנות תש"א-תש"ה
וחיי היהודים בצ'כוסלובקיה-וקרפטרום מלפני השואה
ובתוכם סיפור קורות חייו של מורינו הגה"צ

רבי **יעקב בן ציון רוטנר** שליט"א

אב"ד חליסה – בני ברק

ומשפחתו שנספו עקה"ש הי"ד

★

יוצא לאור ע"י מכון להוצאת ספרים **"תהלות חיים ושרה"**
ע"ש הרה"ח מוה"ר **חיים** בהר"ר **יהודא ארי' פרידמן** שו"ב הי"ד
וזוגתו מרת **שרה** בת הר"ר **יהושע** לבית **קירש** ע"ה הי"ד

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

★

בני ברק
שנת תש"ן

תוכן העניינים

		דפים
מבוא	.....	1-6
פרק א	למשפחותם לבית אבותם	א-ח
פרק ב	החיים במרמרוש	ט-כח
פרק ג	אחי ואחיותי ומשפחתם	כט-לו
פרק ד	שנות ילדותי ונעורי	לו-לט
פרק ה	קץ השלוה באירופה	לט-מא
פרק ו	עלית הנאצים לשלטון והתפשטותם	מא-מח
פרק ז	השתלבות ההונגרים במערך הנאצי	מח-נ
פרק ח	הגירושים מהונגריי	נא-נז
פרק ט	הבריחה חזרה להונגריי	נז-פח
פרק י	ההשתלטות על הונגריי	פח-צד
פרק יא	אל המחנות	צד-קיא
פרק יב	במכרה הפחם	קיא-קטז
פרק יג	השחרור משבי הנאצים	קטז-קכח
פרק יד	במחנות השיקום	קכח-קלה
פרק טו	הנשואין	קלה-קלז
פרק טז	העליי הראשונה לארהיק	קלח-קמב
פרק יז	קפריסין	קמב-קמז
פרק יח	העליי לארהיק	קמז-קמח
פרק יט	בחליסה	קמט-קנד
פרק כ	ההעברה לביב	קנד-קנה

כתובת המכון:

ביהמ"ד "בית נחמן"

רח' מתתי' 23 ת.ד. 1142 בני ברק

היטיבה ה' לטובים ולישרים בלבותם
שנדבו סכום הגון לעזור להוצאת הספר
יתברכו ממעון הברכות בכל מילי דמיטב

ה"ה הרה"ח המופלג רודף צדקה וחסד

מוה"ר ישראל משה מנדל נ"י - ב"ב

★

וש"ב הרה"ח המופלג רודף צדקה וחסד מוה"ר משה אדל נ"י - ב"ב

★

וש"ב הרה"ח המופלג רודף צדקה וחסד
מוה"ר יחיאל הרצל נ"י - ב"ב

★

וש"ב הרה"ח המופלג רודף צדקה וחסד
מוה"ר חננאל גרינפלד נ"י - ב"ב

התודה והברכה בכל מילי דמיטב

להרה"ח המופלג בתורה ובחסידות

מוה"ר נחמן רוטנר (ווייס) נ"י - קרית ויזניץ ב"ב

לעילוי נשמות אביו הרה"ח המפואר אחיו של הרב מחליסה שליט"א

מוה"ר יצחק אברהם (עבר ווייס) ז"ל -- מק. ויזניץ ב"ב

נפטר ט' אדר תשל"ט

ובניו החביבים שנספו עקי"ד בשואה בשנת תש"ד בזיר"ר

בשמם: א. מאיר - ב. ארי' לייביש - ג. צבי הערש -

ד. שמואל משה - ה. יעקב בן ציון - הי"ד

תנצב"ה

היטיבה ה' לטובים ולישרים בלבותם
שנדבו סכום הגון לעזור להוצאת הספר
יתברכו ממעון הברכות בכל מילי דמיטב

הנכבד מאד נעלה

מוה"ר צבי נ"י וזו"ר טובא צפורה תחי' לאופמן

שנדבו סכום הגון לעילוי נשמת

אביו מוה"ר בנימין ב"ר מנחם ז"ל

נעק"ה בשנת תש"ג הי"ד

וחמיו מוה"ר שאול יהודא ב"ר שמעון צבי שטיינמץ ז"ל

נפטר כ"ב תשרי תש"ן

וחמותו מרת שרה לאה בת ר' שמואל גרינברגר ע"ה

נפטרה ז' סיון תשי"א

אמה חורגת מרת שרה בת ר' שמאי ע"ה

נפטרה ד' סיון תש"ן

ת.נ.צ.ב.ה.

מבוא

מה אשיב לד' כל תגמלוהי עלי. על החסדים הגדולים שעזרני עד הנה ורק הודות לרחמיו וחסדיו הגדולים נשארתי בחיים. בזמן שניתכה על עם ד' השואה האיומה שעברה על כלל ישראל במובן הכמותי ובעיקר באיכות. מסלתה ומשמנה של יהדות החרדית.

אדמו"רים צדיקים מפורסמים, רבנים אדירי התורה והיראה, גאוני עולם וטהורים, חסידים ואנשי מעשה ותינוקות של בית רבן שלא טעמו טעם חטא. אנשים נשים וטף כולם נרצחו בידי הרשעים הארורים הגרמנים ועוזריהם ימ"ש. מליונים מאחבנ"י נהרגו במיתות משונות ואכזריות, שואה שטרם היתה כמותה מאז בריאת העולם. להרוג בדם קר ובאופן שיטתי מתוכנן בתיכנון הכי מודרני, עם שלם בלי שום התגרות מצדם. ונשרפו בכבשונות (קרמטוריום) ואפרם נשפך לתוך ימים ונהרות. היו כאלה שהצטרכו לכרות בעצמם בור אשר בתוכו נשלחו אנשים מתים וגם חיים כך שנפצעו וכיסו עליהם עפר וסיד, ובמשך ימים ושבועות עוד נשמעו צעקותיהם של האומללים מתוך הבור עד שנפחו נשמותיהם הי"ד.

כל אדמת אירופה טבולה בדם קדושים וטהורים שנהרגו כשחטאם היחידי הוא שהם יהודים מזרע אברהם יצחק ויעקב.

אינני חושב כי יש יכולת ביד אדם להעלות בעטו ולתאר בפרוטרוט את החורבן האיום והנורא. איה העט שיוכל לתאר את כל מאורעות השואה שחשו במשך השנים האלו בכל רגע ורגע. אין בשורות אלו סיג ושמץ של התרעמות ח"ו אחר מדותיו של הקב"ה, ואין לחקור אחר חבלי משיח אלו, וצריכים הכל לקבל באהבה ולהאמין שמאתו לא תצא הרעות. ובזמן הנחמה אי"ה נבין שכל המאורעות היו לטובה. כמו שמפרשים עה"פ (שמות י"ד) לפני פי החירות, ופרש"י שם הוא פי פיתום ועכשיו נקרא פי החירות. ר"ל שבזמן שהי' הגלות במצרים היו מי שהוקשה להם קושיות למה עושה ד' ככה לעמו ופי הפה הי' סתום. פיתום ר"ל פי סתום ולא הי' אפשרי להסביר מדוע קישוי השיעבוד כ"כ התגבר. אבל אח"כ שיצאו ממצרים הבינו שע"י קישוי השעבוד יצאו לפני הזמן. ואז פי' פי החירות כל אחד הבין. וכעין זה פי' בעל יש"מ בשובי את שבותיכם לעיניכם אמר ד', ר"ל בזמן הגאולה יראה כאו"א בעינים שלו שכך היה צריך להיות.

אבל כוונתי בכתבי זאת כי היות שכבר עברו כיובל שנים, ונשמעים מכל מיני מקומות בעלי תרבות בעולם, דעות שונות ומשונות, שחפצים להכחיש את כל המאורעות השואה כאילו לא היו ולא נבראו, ובעוה"ר ולדאבון לבנו חלק מעם ישראל, ובפרט הצעירים מתחילים ג"כ להטיל כל מיני ספקות בדבר, כי איך אפשר להאמין בדברים הנוראים האלו. שכאילו נעשו ע"י יצורי אדם לא יאומן כי יסופר, וטבע הדברים שלא להאמין. וזה הי' ג"כ האסון הגדול כששמענו מיחידים שניצלו מגיא ההריגה מפולין, וסיפרו מה שעשו ועושים עם יהודי פולין, חלק גדול בכלל לא האמינו שאפשר בכלל לעשות כדברים האלה שגויים תרבותיים יעשו זאת ושזה מוגזם חשבו כולם – ואפילו אלה שהאמינו קצת חשבו שבמדינות אלה כמו הונגריה, בודאי לא יעשו דברים כאלו, ואם היו מאמינים שגויים מסוגלים לזה הי' המצב אחרת והי' לכה"פ מתנגדים או בורחים ליערות שהי' אפשרי או לעשות בונקרים – כמו שהציע הגה"צ ר' מיכאל דוב ויסמנדל שהוא ידע את המצב לאמיתו והציע למדינות החופשיות כמו ארה"ב, כל מיני הצעות אבל ביקש שלכה"פ יודיעו במודעות ע"י אוירונים לדעת מה עושים, בכדי לא ללכת כצאן לטבח בלי שום התנגדות ולעשות הכל מי שיוכל להציל א"ע. אבל כל דבריו היו כקול קורא במדבר ולא שמו לב לדבריו. ואפשר לראות בספרו "מן המיצר" ועוד, שממש תסמרנה שערות ראש.

ע"כ מצאתי חובה לעצמי לרשום לכה"פ חלק מה שעבר עלי ומה שטרם נשכח מזכרוני, כמובן, ספורי זה הוא אישי פרטי אבל זה מלמד על כל הכלל. לא כל המחנות היו שוים ואפילו במחנה אחד, הי' לכל אחד גורל אחר אבל קצת תיאור לדעת איך היה המצב הכללי – הנה אמרתי שאין העט מסוגל לצייר המצב כמו שהי' ואפילו סתם לספר באופן יבש מכל יום ג"כ לפ"ד בלתי אפשרי, כי הנה בשנת תש"א ותש"ב כשהייתי בפולין וידעתי שהורי ועוד יהודים נמצאים בחיים וקויתי להנצל אז רשמתי במוחי שבבוא הזמן אוכל לספר. אבל כאן במחנות אושביץ הי' המצב מיואש וחשבו שחלילה לא נשארו עוד יהודים בעולם אפילו אם יקרה לנו ניסים. לא יהי' למי לספר וגם העינויים היום יומיים והפחדים, והרעב שלא חשבו כל הזמן רק איך אפשר להחיות את נפשו. קשה לתאר השיעבוד של כל יום, שהיה כל יום אחרת – ואפילו תיכף אחרי השיחרור היינו מאובנים אפילו להתבונן מה שעבר עלינו, רק אחרי זמן התחלנו להרגיש ולהתבונן מה שעבר.

ובזמן שהי' משפט אייכמן ימ"ש והתובע הכללי פירט כל השואה כמעט

שניטל ממני כל הכח כי עלה בזכרוני המצב שהי' ונדמה לי כל הזמן כאילו אני נמצא שם ולא יכלתי לישון בלילות מכאבי ראש. ע"כ אני רק רושם מעט מן המעט שטרם נשכח מזכרוני, כדי שיהיה לכה"פ מזכרת לזרעי וליוצאי חלצי. בכדי לזכור תמיד מה שעשו לנו העמלקים מה שראינו בעינינו ועל בשרינו הרגשנו איך שהיו היהודים שקטים ושלוים בעיירות ובכפרים בין שכניהם, והגוים לא היו מסוגלים לשום דבר, ותמיד התחנפו ושבחו את טובו של היהודי ואח"כ הם בעצמם שמחו על השואה שניתכה עלינו ולקחו בעצמם חלק בתשפוכת הדמים הנוראה וטבחו בעם ישראל ובאיזה הנאה ושלוה גזלו וחמסו את כל רכושנו זה צריך תמיד להיות לנגד עינינו.

כמו שמצינו בגמ' (ע"ז י') בענין אנטונינוס ורבי, גודל האהבה ביניהם, ואנטונינוס ביטל עצמו לפני רבי כעבדא קמי' מרא. ואעפי"כ מובא בספרים בשם מדרש (כעין זה אי' במד"ר בראשית פ' ע"ח ט"ו) שעל אף גודל האהבה ביניהם כל פעם שהלך רבי לאנטונינוס הי' קורא פר' וישלח (שהוא סגולה להנצל מרשעים) כדי להודיע שצריך תמיד לזכור הכלל של "עשיו שונא ליעקב" ואפי' בגויים שלכאורה הם נראים כאוהבים.

וכן אי' בספרים על הגמ' (ברכות ל"א ע"א) "אל יפטר אדם מחברו אלא מתוך דבר הלכה" הכונה הוא על הלכה זאת של בידוע "עשיו שונא ליעקב". כי כלל זה צריך תמיד להיות קבוע אצלנו כדי שנדע שאסור לנו להתחבר עם אומות העולם אפ' כשהם נראים אוהבים לנו.

וזאת בידוע שאדרבא כל מה שאנו רוצים יותר להתקרב אליהם, השנאה תגדל אצלם יותר ויותר מחמת קנאה שמקנאים בנו או ע"י סיבה אחרת שמוצאים תמיד עלינו. ובמקומות שבני ישראל התחברו לגויים ורצו לחזקות את מנהגי הגויים וכד' שם הי' השנאה והאנטישמיות בכפלים. כגון בספרד לפני הגירוש הידוע לשמצה. וכן בגרמניה הארורה לפני השואה שבנ"י היו שם במצב של התבוללות עם הגויים ורצו לחקות את הגויים בכל מנהגיהם ומעשיהם, ודווקא שם היתה שנאת הגויים גדולה יותר ויותר.

ראיתי מפרשים בדרך הלצה על המימרא בהגדה של פסח: והיא שעמדה לאבותינו ולנו. מצינו שחז"ל גזרו פיתם משום יינם. ויינם משום חתנות. והנה המתבוללים אומרים שאם נתחבר לגויים ונשתה יינם ונתחתן עמהם כבר לא ישנאו אותנו. ולכן מחזיקים הכוס יין ביד, ואומרים כאילו

"והיא שעמדה לאבותינו" פי' הכוס יין הזה שאנו לא רוצים לשתות מן הגויים זה גורם כל הצרות, שבכל דור ודור וכו'. ובעל ההגדה משיב "צא ולמד מה ביקש לבן הארמי וכו', פ' אנו רואים שאפי' אם נרצה ח"ו להתחבר אליהם מ"מ השנאה לא תרד כלל רק אדרבא, תגדל יותר ויותר. והרא' מלבן עם יעקב, שיעקב התחתן עם בנות לבן, ואעפי"כ ביקש לבן לעקור את הכל. ללמדנו שהמתבוללים למיניהם לא צדקו בדבריהם כלל, רק אדרבא ואדרבא אנו מצווים להתרחק ממעשי האומות בתכלית הריחוק.

אמנם היו ביניהם כמה יחידים שהצילו כמה וכמה יהודים בעד סכומים גדולים, והחסד הי' שלא הלשינו עליהם, וכמה מהם שהצילו יהודים ממות שלא ע"מ לקבל פרס, אבל אלו היו רק יחידים בלבד בין מליוני הגויים ודברים אלו צריכים להשריש בינינו וביו"ח לדורות הבאים אחרינו כדי לדעת את ארחות "יושר הצדק" של הגויים.

סיפר לי יהודי חרדי שעבד ב"זונדר קומנדו", זה היה המחלקה שעבדו אצל הכבשונות הקרמטורים, והאנשים שעבדו שם נחלפו כל שלשה חדשים, שרפו אותם ולקחו אחרים הכל היה בכדי לטשטש המיתות האכזריות. אבל יחידים שכן נשארו ע"י הצלה יוצאת מהכלל, והוא סיפר לי כי כשהובילו את הזקנים ונשים והטף לבתי הגזים, ואיך שהם היו ערומים כביום הוולדם, ועל יד חדר הגזים היו כבר שראו את המות בעיניהם ולא רצו להכנס והם היו צריכים לדחוף אותם, והס.ס. עם הכלבים היכו במקלות. וסיפר לי עוד הנ"ל, כשהלך לבית הגזים, ראה זקן אחד ושאלו מיהו, מפני שהיהודי הנ"ל ג"כ אמר לו שהוא מקראקא, אמר לו הזקן שיש לו אח בקראקא ושמו ר' ישעי', ונודע לי שהזקן הוא הצדיק ר' שלום אליעזר בנו של הרה"ק מצאנז זי"ע. ושאל ר' שלו' אליעזר היכן מוליכין אותם, אז אמר לו שיגיד וידוי. ואמר לו הצדיק אתה בוודאי תשאר בחיים ואבקש שתראה לספר לכל הפחות מה שהגויים עשו אתנו.

זה כוונתי בסיפורי ליו"ח. לדעת "יושרם" של הגויים, וגם להודות להקב"ה על תגמולוהי עלי על הניסים והנפלאות שעשה לכאו"א מעם ישראל שזכה להינצל מצפרניהם הטמאות של הרשעים הארורים ימ"ש. כי אלו שניצלו הצלתם היתה חוץ לדרך הטבע, כי בדרך הטבע כל אחד ואחד מעם ישראל הי' עלול ליפול לידיהם הטמאות, כי התכנית שלהם היתה לא להשאיר ח"ו שריד ופליט מעם הקודש, ולהשחית את עם הנבחר. אבל בחסדי שמים

וברחמים גדולים בניסי ניסים נשארו יחידים ובודדים מכל משפחה ומשפחה וברצות השי"ת זכו אודים אלו המוצלים מאש להעמיד שוב דורות ישרים ההולכים בדרכי התורה, כבשנים קדמוניות הן הן גבורותיו הן הן נוראותיו.

וקראתי ספרי זה **ואספר מעשי י–ה** מפני שתמיד צריכים לספר מעשי ד' ולהודות על העבר ולבקש על העתיד. מסופר שהה"ק מהר"ם מקוברין הי' פעם אצל הה"ק מהר"ב ממעזבוז זי"ע כשאמר הזמר לפני קידוש מודה אני לפניך וכו' על כל החסד אשר עשית עמדי ואת כל אשר אתה עתיד לעשות ועמד קצת והוקשה, למה לי להודות על מה שיהי', אני מודה כעת על החסדים שעבר, וכשהקב"ה יעשה אתי עוד חסד אודה עוה"פ למה לי להודות לפני זה. ואח"כ תיכף תירץ בעצמו ואמר שלפעמים עושה הקב"ה חסד עם מישהו ולא מתבונן בשעת מעשה על החסד להודות, לכן אני מודה לפני זה אם יעשה אתי חסד בהודאה גמורה – ובכה מאד. בשעת הסעודה שאל הה"ק מהר"מ מקוברין ואמר, רבי שמעתי הקושי' והתירוץ, וזה באמת מתורץ יפה ולמה בכה הרבי. וע"ז ענה לו הה"ק מהר"ב ע"ז בכיתי למה צריך להיות כך. יהודי שהקב"ה עושה אתו חסד ולא מתבונן אפילו בזה לתת שבח והודי' לשמו ע"כ. זה הענין לספר חסדי ד' ולבקש הלאה שיהי' חסדים טובים שלא יהי' בבחינת הן הן גבורותיו והן הן נפלאותיו – כמו שמפרש בעל הח"ס זצ"ל עד מתי עוזך בשבי ותפארתך ביד צר, שנצטרך להכיר את נפלאות הבורא ע"י הצרות והסבל, עוררה גבורתך שיהי' חסדים טובים.

ויה"ר שאזכה לישב עוד הרבה שנים דשנים ורעננים באה"ק על מי מנוחות והרחבת הדעת ולעסוק בעבודת הקודש ביחד עם ז' הצנועה הרבנית מרת נעשא תחי' שיש לה חלק בגידול יו"ח לתורה ויר"ש והנהגת הבית בכדי שאוכל לעסוק בעבוה"ק ויה"ר שנזכה לראות הרבה נחת דקדושה מכל יו"ח וצ"צ עד ביאת גואל צדק בב"א.

וארשום פה חלק ממשפחתנו שנעק"ה באושביץ הי"ד והוקבע להם יום היארצייט

אבי מורי הגה"צ רבי נחמן בהר"ר שמואל משה – י"ז סיון תש"ד

אמי מורתי מרת חנה בת הגה"צ ר' מאיר – י"ז סיון תש"ד

אחותי מרת פרומט ובעלה מו"ה ישראל הופמן ב"ר אלי' וכל יו"ח – ט"ז סיון תש"ד

אחותי מרת מלכה, בעלה ר' חיים וילדם שמואל משה – י"ז סיון תש"ד

אחותי מרת אסתר ובעלה הה"ג משה גרינצויג בה"ר שלו' וכל יו"ח – י"ז סיון תש"ד

אחי הרה"ח מוה"ר אברהם יהודא וז' וכיו"ח – י"ז סיון תש"ד

אחי הבה"ח דוד – י"ז סיון תש"ד

אחי הבה"ח שמואל משה – י"ז סיון תש"ד

הילד ארי' לייביש בן גיסי מוה"ר חיים אפרים פישל ווייס ואחותי פיגא – י"ז סיון תש"ד

דודי הרה"ג מוה"ר צבי דוב ווייס בהגה"צ ר' מאיר – י"ז תשרי תש"ה

וז' מרת שרה לאה בת הגה"צ ר' שמואל דוד פרידמן דומ"ץ חוסט, ובניהם הידועים לי הב' אברם, הב' מאיר, הב' הינדא, הב' חיה, ועוד אחיהם ואחיותיהם לא נודעו יום היארצייט.

דודי הרה"ג מוה"ר חיים ווייס בהגה"צ ר' מאיר – ט"ו מנ"א תש"ד

וז' מרת חי' בת הרה"ח ר' שלו' פרקש וכל יו"ח – ט"ו מנ"א תש"ד

חמי הרה"ח מוה"ר חיים פרידמן בהר"ר יהודא ארי' – הוקבע ב' סיון תש"ד

ז' חמותי מרת שרה בת הר"ר יהושע קירש – ב' סיון תש"ד

ילדיהם: רבקה, הינדא, רחל, פייגא טובא, מרים – ב' סיון תש"ד

א"ז הרה"ח מוה"ר יהושע קירש בר"ר שמעון שו"ב ומו"ץ –י"ב סיון תש"ד

ת. נ. צ. ב. ה.

וזאת למודעי, שקונטרס זה לא הוציא אבינו הרב שליט"א לפרסמו ברבים, רק זכרונות שרשם לעצמו לזכרון ליוצ"ח ולמשפחתו.

ולכן אולי יימצא בקונטרס זה דברים שאינם שייכים כ"כ לכל אחד, או אולי יש דברים שהי' צריך להאריך יותר ממה שרשם ולפעמים להיפך, וכן לא רצינו לשנות את לשונו, ולכן אולי הלשון אינו ברור כ"כ לכל אחד.

רק אנחנו ראינו בקונטרס זה בהוצאתו לאור כדבר נחוץ מאוד, למען ידעו דורות הבאים את מה שעוללו לנו הרשעים הארורים ימ"ש, וגם עי"ז לראות את חסדי השי"ת על אלו הניצולים אודים מוצלים מאש, בהשגחה פרטית על כל צעד ושעל.

אלול תש"ן לפ"ק

בני הרב שליט"א

על הטוב יזכר

ידידנו מאד נעלה הרה"ח מוה"ר פסח גולדשטיין נ"י

שהשקיע מכוחו ואונו הרבה שעות לעריכת הס' עד הדפוס

ועזר בכל ענינים הכספיים

יה"ר שיזכה לרב טוב וברכה והצלחה בכ"ע והרבה נחת דקדושה

מכיו"ח זרע ברך ד' ביחד ענ"ב תחי'

שנים טובים דשנים ורעננים וכט"ס

פרק ראשון

למשפחותם לבית אבותם

אבי הרה״ג ר׳ נחמן ז״ל הי״ד נולד בשנת תרל״א לפ״ק, לאביו הרה״ג ר׳ שמואל משה רוטנר ז״ל. זקני ז״ל הי׳ ת״ח גדול וירא שמים מרבים, מורה הוראה מובהק. לימד עם בחורים צעירים בכל עת שלא ע״מ לקבל פרס. תפילתו היתה ממש שלהבת אש. נסע להרה״ק ר׳ חיים מצאנז זי״ע בעל ״דברי חיים״ ואחר הסתלקות הרה״ק מצאנז נסע להרה״ק בעל ה״ייטב לב״ מסיגעט. ואחר פטירת זוגתו עבר לגור בבורשא, ויהודי בורשא הוקירו אותו מאוד, וצירפו אותו בהבי״ד דשם לכל ד״ת קשה שהי׳ להם.

אביו ר׳ אברהם לייב ז״ל נהנה מיגיע כפיו, משדות וכרמים שהיו לו. והברכה שרתה בביתו תמיד.

אביו ר׳ דוד ז״ל הי׳ גר קודם בפולין, ולפי עצת הרה״ק מהר״ם מרימינוב זי״ע בא להתיישב במארמרוש (קארפאטורוס) בעיר קולודנא, וקנה שם אחוזות גדולות והתפרנס מהם בכבוד גדול.

ר׳ דוד הנ״ל חתנו של הרה״ג ר׳ אברהם מ״בילבריץ״ זצ״ל שהי׳ גאון וצדיק גדול, מורה הוראה ב״בילבריץ״, והי׳ בידידות גדולה עם הגאון ר׳ מנחם שטרן בעל ״דרך אמונה״, אב״ד סיגעט והגלילות, וכאשר הגאון הנ״ל הי׳ נוסע לכפרים שבסביבתו לתקן את צרכי העיירות וכדו׳ והי׳ בסביבתו, הפליא מאוד את גאונותו וצדקתו של זקיני ר׳ אברהם הנ״ל, וקבע שיעורים עמו בצוותא.

זקיני הרה״ג ר׳ אברהם הנ״ל הי׳ בנו של הרה״ק ר׳ מיכל ז״ל שהי׳ ממש צדיק נסתר, התענה משבת לשבת. מסופר שבצעירותו נשתדך לאיזה משפחה, ואחר האירוסין נודע לו שיש איזה פסול במשפחה של ארוסתו, ורצה לבטל השידוכין, ואביו של ארוסתו הי׳ גבר אלים ואיים עליו למסרו לצבא, ברח משם והתיישב ב״ספינקא״, והי׳ השו״ב דשם.

ר׳ מיכל הנ״ל הי׳ בנו של הרה״ח ר׳ דוד שו״ב ב״סלוטיפנא״ (פולין), בן הרה״ג ר׳ מיכל בן הרה״ג ר׳ שלמה הי״ד שנהרג על קדה״ש יחד עם אחיו הרה״ג ר׳ מרדכי הי״ד בני הגאון הגדול בעל ״טורי זהב״ זי״ע.

ר' דוד רוטנר הנ"ל (אביו של זקיני ר' שמואל משה) היה נכדו בן אחר בן מהרה"ק ר' יעקב רוטנר ז"ל שהיה נקרא המגיד מראטנע, על שם העיירה "רוטנע" שברוסיה. הוא היה המוכיח של הרה"ק רבי ר' אברהם יהושע העשיל אב"ד קראקא זצ"ל, בעל "חנוכת התורה".

ומובא בספרים האופן שנעשה המוכיח של ההי"ק הנ"ל, כי ההי"ק הנ"ל כשהיה אב"ד קראקא, היה נוהג לבקר מפעם לפעם בסביבה בעיירות ובכפרים, לתקן את עניני העיר בכל מקום.

פעם בא לאיזה כפר והיה הנהוג שהיו מתקבצים היהודים מכל הסביבה ועשו סעודה גדולה לכבודו והוא השתתף בזה. ופעם כשבא אל הכפר שהיה שם ההי"צ ר' יעקב הנ"ל מלמד, והוא היה צדיק נסתר, ומנהגו היה שהיה קם כל לילה בחצות, ועשה "תיקון חצות" בבכיות עצומות, ומקום שכיבתו היה בין התנור של בית החורף ובין הכותל, והיה לו נר שם ולמד כל הלילה, ואז בלילה כשהיה שם הרה"ק הנ"ל, וישב עם אנשי המקום בסעודה בא אליו המלמד ואמר לו בלחישה הפסוק "הן אראלים צעקו חוצה ומלאכי השרת מר יבכיון" ואתם יושבים כל כך בהרחבה, והלך משם לעבודתו הקדושה, והרה"ק הנ"ל בשמעו זאת אחזו פחד ורעדה ותיכף אמר שיברכו ברכת המזון והלך משם.

ובבוקר קרא להרב ר' יעקב הנ"ל ושאל אותו כמה שכר המלמדות שלו ואמר לו הרה"ק הנ"ל שיבוא אליו להיות המוכיח שלו והוא ישלם לו ג"כ הסכום הזה, ולא ימנע מלהעיר על איזה עוולה או דבר שיעשה שלא כהוגן ויוכיח אותו ברבים, ונתרצה על זה.

פעם נתאחר הרבי ר' העשיל זצ"ל ועבר זמן מנחה, והתפלל מעריב (היינו השמו"ע) שני פעמים, והמוכיח לא אמר לו שום דבר, ושאל אותו הרבי ר' העשיל למה לא הוכיחו על אשר התאחר מלהתפלל מנחה, אמר הרה"צ ר' יעקב, באמת אני רציתי להוכיחו על זה בפני כל קהל עם ועדה, אבל היות שראיתי את הר"ת והר"י מבעלי התוספות שבאו אתו ביחד, לא יכולתי להעיז בפניהם, אז אמר לו הרבי ר' העשיל כי האיחור בתפילת המנחה היה בגלל שהיה לו עיון גדול ליישב דבריהם של התוספות שהיו מוקשים, וכנראה שמפני זה באו בעלי התוספות מעולם העליון אתו.

פעם בא הרה"צ ר"י אליו ואמר לו שאינו רוצה להיות יותר המוכיח שלו, והרה"ק ר' העשיל מגודל ענוותנותו חשב שלא רוצה לשמש יותר כמוכיח שלו

מפני שלא התנהג כשורה, והוא לא ציית אותו, התחיל לתהחנן לפניו ורצה להוסיף על שכרו, וגם הבטיחו שמעתה ישתדל לציית לו על כל אשר יוכיחו, ויתקן את מעשיו, ואמר לו המוכיח שלא רוצה בשום אופן, והפציר בו שיגיד לו הסיבה, אז אמר לו כי תמיד הוא רואה שבאים עמו מבעלי התוס' ועוד גדולים רבים מעולם העליון שבאים ללוותו על כן אינו נצרך למוכיח, - מעובדה זאת רואים את גודל מעלת שניהם בין של הרה"ק רא"ה וכן גדלותו של הגה"צ רבי יעקב זצ"ל.

אבי ז"ל למד בילדותו אצל אביו הר"ר שמואל משה הנ"ל, ואח"כ עבר ללמוד בישיבתו של הרה"ג ר' יואל צבי ראטא זצ"ל אב"ד חוסט בעל שו"ת "בית היוצר", תלמידו של המהר"ם אש זצ"ל וממקורבי הרה"ק מצאנז זי"ע.

רבו הנ"ל היה גאון גדול בנגלה ובנסתר, ונהג ישיבה גדולה בחוסט. מתחילה הי' רב ואב"ד ב"אופילא" ואח"כ נלקח לכבוד לכהן בעיר הגדולה חוסט ובכל גלילותיה.

אבי ז"ל הי' ת"ח גדול ובעל הוראה מובהק, רבו הנ"ל הוקירו מאוד ועיטרו בסמיכות חכמים, כמו"כ הי' לו סמיכות חכמים מהרבה גדולי ישראל.

בזווג ראשון נישא אבי ז"ל להר"ר יהודה שנקר שהי' ת"ח גדול, והוקיר רבנן, ולכן היו לו חתנין רבנן (שבת כ"ג ע"ב) כמו אבי ז"ל, והרה"ג ר' יצחק מאיר וידמן אב"ד דק"ק סיעף, ועוד.

אחרי נשואיו למד אבי ז"ל מלאכת השחיטה, וקיבל "קבלה" על שחיטה משוחטים מפורסמים, כגון בעל "לוטה ושמלה" על שמ"ח, ועוד שוחטים מפורסמים. ונתקבל לשו"ב בוישעוע יצ"ו. ואח"כ בבורשא יצ"ו, אין אני יודע את הזמן בדיוק אימתי נתקבל לשו"ב בפעם הראשונה, כי אבי ז"ל מיעט מאוד בדיבורו בכלל, וממנו בעצמו לא דיבר כלל מרוב ענוותנותו, אבל מצאתי בסידור "חמדת ישראל" שנדפס כבר בשנת תרס"א (שאז הי' אבי ז"ל בגיל שלשים) בסוף הסידור ב"פרומנטען" שמו של אבי ז"ל "נחמן רוטנר שו"ב".

כאמור, כבר הי' אבי ז"ל בהיותו בן שלושים שנה לשו"ב, וכידוע בזמנים ההם הי' השו"ב צריך להיות יר"ש גדול, כי השו"ב הי' השני במעלה אחרי האב"ד, ולפעמים בכפרים קטנים הי' תפקידו של השו"ב גם לפסוק שאלות. וכל ענינ' הרוחניים של ישוב זה הי' עפ"י השו"ב דשם.

אבי ז"ל הי' בקי גם בסתרי תורה, וסגולות שונות, וקבלה מעשית. הרבה

אנשים חולים, וחשוכי מרפא באו אליו להוושע בסגולותיו הנפלאות, והרבה אנשים נושעו על ידו, כפי שסיפרו לי בעצמי אנשים אלו לפני השואה ואחרי השואה.

היה בקי גדול בחכמת הכוכבים והמזלות באופן נפלא מאוד, הרבה אנשים מהסביבה באו אליו שיסדר להם לוח שנה וכדו'. (כידוע בזמנים ההם לא היי מסודר דבר זה לכל אחד ובמיוחד בכפרים).

אבי ז"ל כמו שכתבתי למעלה היי ממעט מאוד בדיבורו, והיי נעים הליכות ממש לכל אחד, מעולם לא הקדימו אדם בשלום אפיי נכרי, ומעולם לא הראה אפיי לנו פנים זועפות.

מדת האמת היי תקוע בלבו כיתד שלא תמוט, ואם הבטיח לקטן היי מקיים אותו אפיי אם הדבר בא לו בטירחה. ואמר לנו פעם שלמד דבר זה מהרה"ק ר' ברוך מויזניץ (בעל "אמרי ברוך") זי"ע, שהקפיד פעם מאוד על אדם שהבטיח דבר לקטן ולא קיימו. ואמר לו שצריך לחזק הקטנים לדבר רק אמת (עיין סוכה מ"ו ע"ב).

אבי ז"ל נסע בצעירותו אל ה"קדושת יו"ט" מסיגוט, ואחרי נשואיו כשעבר לוישוע נסע להרה"ק ר' ברוך מויזניץ זי"ע, ונתקשר אליו מאוד, ולמד הרבה מדרכיו. כמו"כ נסע להרד"מ מטשורטקוב זי"ע. וכן שבת פעם אצל הרה"ק ר' מרדכי מנדבורנא זי"ע. אבי ז"ל סיפר לנו הרבה משבת זו שהיי אצל הרה"ק הנ"ל.

בכלל היי אבי ז"ל מוקיר מאוד את כל הצדיקים, וכל פעם שבא לסביבתינו איזה בנש"ק היי נוסע אליו לשבתות. וקירב אותם בכל מיני קירבות. כגון נכדי הרה"ק מסטרטין, ועוד צדיקים. כמו"כ כשהיי הרה"ק מספינקא בעל "חקל יצחק" בסביבתו נסע אבי ז"ל אליו, כמו"כ נסע להרה"ק מויזניץ בעל "אהבת ישראל" זי"ע.

היי לו חליפת מכתבים עם הרבה מגדולי הדור כגון ה"ערוגת הבושם" ז"ל, שהיי בידידות גדולה עם אבי ז"ל, והרה"ק מבורשא ז"ל, ועוד.

אבי ז"ל הקפיד על כל תג ותג של הלכה, אף כשנסע לאדמור"ים, מ"מ לעצמו התנהג כפי מה שבירר לעצמו את ההלכה, והרבה דברים אמר לנו להתנהג באופן כזה.

היי לו בביתו אוצר גדול של ספרים ממש ספריי שלימה. הרבה ספרים יקרי ערך היו לו בביתו. וממש שמר עליהם כמו על בבת עינו בלי שום גוזמא.

פעם אחת פרצה ל"ע שריפה בביתנו, והיו בסכנה גדולה כי כל הבתים היו מעץ, ואמי ע"ה עסקה בהצלת הילדים הקטנים שהיו בבית, והיתה צעקה גדולה שם, הרבה שכנים באו לעזרה, עד שהצילו את כל הילדים, וחפשו את אבי ז"ל ולא מצאוהו. עד שראו אותו בחדר הספרים שלו מסדר הספרים שלא ידלקו ח"ו. ומרוב חביבותו להספרים לא שמע בכלל צעקת הנשים בהצלת הנפשות.

אבי ז"ל הי' בריא ברמ"ח אבריו ושס"ה גידיו. יכול הי' ללכת כמה ק"מ ביום לשחוט בכפרים הסמוכים וכדו'. ב"שלש עשרה מדות" צם כל היום, ובלילה שלאחריו ליל ערב יוה"כ שחט כמעט כל הלילה בכל הכפרים בסביבתו. ובערב יוה"כ הי' טרוד לעצמו בעניני היום, וביה"כ התפלל כל התפילות לפני העמוד כל נדרי, שחרית, מוסף ונעילה. ובמוצאי יוה"כ הי' לו עוד כח להקים את הסוכה.

בזווג ראשון נולדו לאבי ז"ל שתי בנות, אחותי פרומט ע"ה, מלכה ע"ה. אשתו הראשונה נפטרה בצעירותה.

בזווג שני נשא אבי ז"ל את אמי ע"ה (הי"ד) מרת חנה בת הרה"ג ר' מאיר וויס דיין ומו"צ בק"ק טעטש יצ"ו.

זקנינו הגה"צ ר' מאיר וויס, היה מפורסם כגאון וכצדיק, הרה"ק מהר"א מבעלז זי"ע העיד עליו: ר' מאיר וויס היה צדיק וגאון! וכך אמר: אל תחשבו כי בבעלז מתבטאים כך על כל אחד ואחד. הוא היה באמת צדיק וגאון, וכל אחיו היו מפורסמים בכל הסביבה כ"חמשה חומשי תורה", כי היו חמשה

---

* נ.ב. החמשה הם בני זקנינו הרה"ח ר' **יצחק אברהם (אייזיק עבר) ווייס** מטעטש:

א) דודנו הרה"ג ר' **צבי ווייס** שהי' חתן דודנו הגאון הצי' ר' אלטר יוסף אפשטיין בעמח"ס "גנזי יוסף" על ש"ס ויו"ד.

הוא הי' ת"ח גדול וההה"ק בעל "אהבת ישראל" מויזניץ זצ"ל לקח אותו ללמד עם בניו ולמד אתם גם אחרי חתונתם. ולמד ג' שנים עם הרה"ק בעל "אמרי חיים" אחרי חתונתו ברחמסטריוקא - וכל אדמו"י בית ויזניץ קראו אותו "רבי". הרבי מקאשוי שהי' גר במונטראל סיפר לי שהי' בשעת פטירתו וישב על כסאו וביקש שיגידו אתו הי"ג עיקרים - ואמר מילה במילה - ואח"כ תיכף סגר עיניו. והרה"ק מהר"מ מוישוי זצ"ל הי' אז ג"כ על שב"ק בטעטש - והספיד אותו שלא כדרכם של בית ויזניץ להספיד.

נשאר ממנו יו"ח זרע ברך ה'. - נפטר י' חשון תרצ"ז.

ב) זקנינו הגה"צ מוה"ר **מאיר ווייס** שנדבר ממנו הלאה.

ג) דודנו הרה"ג מוה"ר **ישעי' ווייס** שהי' מפורסם בסיגט וכל הסביבה לגאון עצום. נעק"ה כ"ה אייר תש"ד הי"ד. ונשאר ממנו יו"ח זרע ברך ד'.

ד) הגה"צ מוה"ר **דוד ווייס** דומ"ץ דק"ק וישוי - מפורסם בגדלותו וצדקתו. והאדמו"ר

אחים*, וכעדותו של הרה"ק מהר"י מבעלז, וזקנינו - הר' מאיר זצ"ל - היה המפורסם ביותר לגאון. גדולי התורה העידו כי פסקיו הם יותר מקובלים מפסקיו של הגאון בעל "ערך שי" מסיגעט. וכאשר אירע וזקנינו היה במקום נופש, יחד עם הגאון מרדמישלא, הרה"ג ר' שמואל ענגל זצ"ל, לא רצה גאון זה לפסוק שום דבר, בלי לשמוע גם את חוות דעתו של זקנינו.

היה מתמיד עצום , שכניו - אפי' הגויים - היו תמהים ושואלים: אימתי ישן אדם זה? ראוהו עוסק בתורה עד שעות המאוחרות, ובבוקר כשהשכימו מוקדם - כבר למד את שיעוריו עם תלמידיו הגדולים.

בין תלמידיו נמנו גדולי תורה מפרוסמים, וביניהם: הגאון בעל "אלופי יהודה", הדיין ש"ב הגאון העצום ר' הערציל ווייס (דומ"ץ דק"ק וילחוביץ) - הגאון העצום ר' משה ורצברגר, הדיין מאורשעווע ועוד. ובס' בית אהרן מהר"א מגיד שהי' ג"כ תלמידו מביא ג"כ דברים נפלאים ממנו.

בנוסף לשאר לימודיו, היה מסיים כל חודש ששה סדרי משנה. (ח"י פרקים ליום) אותם למד בדרך הליכתו - לביהמ"ד ומביהמ"ד, היה משננם בע"פ. וכן בשב"ק - בין גברא לגברא - לא פסק פומיה מגירסא. נמצאים עוד יהודים, שהיו בשעת פטירתו, עת שבנו דודי הרה"ג ר' חיים זצ"ל (שנעקדה"ש) הרכין ראשו אליו, ושמע כיצד נפטר באמצע שינון המשנה שבמס' כלים השלחן והדלוסקמא...

סיפורים רבים מספרים אודות גודל קדושתו וחסידותו, הי' דבוק בתלמידי הבעש"ט הק' ובפרט לאדמור"י הק' מבעלז זצ"ל. ובפטירתו ביום ח' ניסן, בא במיוחד הגה"ק הרב דושינסקי זצ"ל, שהי' אז אב"ד חוסט, להספידו. כנפסק בהלכה - שמספידין לחכם בפניו, כמו"כ באו כל הרבנים מהסביבה להספידו ולחלוק לו כבוד.

יחוסו מצד אביו - הרה"ח רבי יצחק אברהם עיבר זצ"ל מטעטש, מחסידי מהריי"א מזידיטשוב זי"ע, ולמעלה - אביו - הרה"ח מוה"ר יעקב בן ציון

מהר"מ אב"ד וישוי אהבו מאוד - נפטר י"ט חשון תש"ד בוישוי. נשאר ממנו יו"ח זרע ברך ה'.

ה) דודנו הרה"ג מוה"ר **יהודא לייב ווייס**, ת"ח עצום שהצדיק בעל "דברי יחזקאל" משינעוע קבע שיעור ללמוד אתו ביחד בעת שהי' מבקרו. והרה"צ ר' יצחק מפעשוארסק זצ"ל באנטורפן - שזכרו עוד משינעוע - אמר שהתפעל מאוד מהיראי"ש שלו - נעק"ה ערב שבועות תש"ד - נשאר גם מיו"ח זרע ברך ה'.

זצ"ל, ג"כ חסיד זידיטשוב, והסתופף בצלו של בעל "עטרת צבי", ואף התפלל אצלו לפני התיבה בר"ה (יום אחד ה"בני יששכר" ויום אחד הוא). הוא היה חתן הרה"ק מוה"ר ר' אברהם עיבר מזווידקא - חבירו של בעל "עטרת צבי". ויש סיפורים רבים אודותיו, היה נכד הגה"ק בעל "זרע יצחק" אב"ד סקולע.

ור' מאיר הנ"ל, היה חתן דודו הרה"ח הק' בעל מקובל נורא, מוה"ר ארי' ליבוש ז"ע, (יש מכתב, שבעל ה"ייטב לב" כותב לו ומבקשו שכשיהיה בסיגוט - היתה לו שם משפחה - שיבוא לבקרו, כי יש לו איזו קושיא בזוה"ק).

הוא היה אחיו של זקיננו מו"ה ר' יצחק אברהם עביר כנ"ל, והיה ג"כ מנכדי הרה"ק מוי"ר ר' נחמן מהורודנקא ועוד.

וזקנינו הרבי ר' ארי' ליבוש הנ"ל היה חתן הרה"צ מוה"ר מרדכי עפשטיין מזדיטשוב ז"ע ונכד אב"ד מקיטוב והרה"ק ר' נחמן מקולומיא, וכן היה מנכדי בעל "מגיני שלמה", מהר"ם מלובלין, המהרש"ל וה"לבוש" והטו"ז והב"ח ובעל תוי"ט. כמו שכתבתי הכל באריכות, בספר היוחסין שלי. ובעל סמיכת חכמים מהר"ל - והרב ר' שאול ואהל ועוד. עשרות פעמים ממלכות בית דוד.

אמי ע"ה היתה אשה גדולה בכל המובנים, כמעט שהיתה חידוש בימים ההם ולא ראינו דוגמתה, מושלמת בכל המעלות יפ"ת וברת דעת וזריזה, סדר יומה היה לקום בשעה שהיה אבי ז"ל קם וסידרה את הבית והילדים והלבישה אותם שילכו ל"חדר", וגם התפללה כל יום ואמרה התהלים ומעמדות שהיתה זוכרת בעל פה, וכשבא אבא ז"ל מבית המדרש, כבר מצא הכל מסודר וערכה השולחן לאכול - ואח"כ עבדה בבית ובגינה שהיה לנו לפני הבית.

בשעות הלילה, היתה כותבת מכתבים לילדים שלמדו במקומות מרוחקים מהבית. היתה כתבנית מעולה, ולפעמים כתבה לכל ילד מכתב של 8 דפים, והמכתבים היו רגשיים וכמו שמדברים לכל אחד כיצד הולך לו, האם הוא מסדר את עצמו, ואיך האכסניה שלו, ואיך הם הלימודים, ומה לומדים, ואיך החברים, וגם שלא נשכח לצחצח את הנעלים, לסדר הפיאות וכדו'. כי אבא ז"ל לא היה כתבן ולפעמים כתב רק ד"ש להילד ולא יותר.

היתה מחנכת את הילדים איך להתנהג בכל הענינים, וידעה לספר מה"צאנה וראנה" ונחלת צבי, קב הישר, שבט מוסר וכדו' וגם סיפורי הצדיקים, שהיתה דביקה מאוד באמונת צדיקים, ובפרט בצדיקי בית בעלזא

בלב ונפש. ותמיד עודדה וחיזקה אותנו, היא התעניינה באיזה ישיבה ללמוד, ולפני שכל ילד נסע לישיבה אמרה עבורו ג' פעמים כל התהלים בלי הפסק, שזה סגולה שהתפילה תתקבל, ואחרי כן כל הקשר שהחזיקה עמנו כמו שאמרנו לעיל.

היא היתה דואגת גם לאחרים, והיתה לה השפעה גדולה, בכל מקום שהיתה כל הנשים הוקירוה ושמעו בקולה. פעם היתה אצלינו גרושה צעירה והתחילה לגדל שער כמובן שהלכה עם מטפחת, אבל זה היה פירצה, ואמא ע"ה שמעה את זה כשעברה ליד ביתינו קראה לה אמא ע"ה, ובלי אומר לקחה את המספרים וגזזה את שערה ולא הרהיבה האשה הזאת להתנגד בלי שום דבר, וכמו כן כל אשה קשת רוח באה לאמא ע"ה, והיא יעצה לה בכל ענייני, ובפרט היתה אם לכל קרובי המשפחה, מקרוב ומרחוק, בכל דבר ודבר באו להתייעץ אתה, ופעם שמעה שש"ב, בן דוד, שאחרי החתונה לא התנהג כל כך כשורה בעניני צניעות מיד נסעה אליהם והשפיעה עליהם לבל יחזרו לסורם. היא גידלה כמה וכמה יתומים מהמשפחה, בני אחותי' וגם השיאה אותם. והם גרו בביתנו, וזמן רב נתנה להם - קעסט. ובפרט את ש"ב ר' יהושע וייס בן אחותה מרת פיגא שנפטרה בצעירותה. ואחיו ר' אייזיק עבר, ואחותם יוטא, ואחותם פעסיל, שאמא חתנה אותם עם ש"ב. והחתונה היתה אצלינו ודאגה להם ואכלו אצלנו "קעסט" כל שנה. ואמא ע"ה היתה להם כאם מסורה בכל הענינים, והשתתפה בצערם ושמחה בשמחתם.

כשהתחתנה אמא ע"ה עם אבינו ז"ל, אבינו ז"ל היה יותר מבוגר ממנה ב-15 שנים והי' לו שתי בנות מזו"ר, והיא קבלה עליה לגדלם והילדים והנכדים הרגישו אותה כאמא אמיתית, ואז כשאמא נישאה לאבי ז"ל, היה אבא ז"ל שו"ב בבורשא, ונולדה להם בת ואחרי שנה נפטרה, ואח"כ בשנת תרס"ח נולדה אחותי פיגא, ובשנת תר"ע נולד אחי ר' עבר ז"ל - ואח"כ אחותי אסתר - בשנת תרע"ב - ובשנת תרע"ו נולד אחי אברהם ליב ז"ל. וזה היה בימי המלחמה מלחמת העולם הראשונה, ואבינו ז"ל היה "טמיר ונעלם" ולא היה בבית, ועבר לליפשא, ואמא ע"ה היתה לבד עם הילדים ונסעה מפעם לפעם לבקרו, וקיבלה הכל באהבה. אחרי המלחמה היה אבינו ז"ל שו"ב בהכפרים "סעלישטי" "ננקוב", "קופשנוב" (שע"י חוסט ו"בישטינא"), הכפרים האלו היו פרימיטיביים מאד ועניים, אבל חיבבו מאד את אבינו ז"ל.

וכאן עלי לתת תאור לאורח החיים שהיה אז ב"קארפטו-רוס" וב"מרמורוש".

פרק שני

החיים ב"מרמרוש"

לפני מלחמת העולם הראשונה היינו תחת השלטון של המלך האוסטרי "פרנץ יוזעף" בויען הוא היה מלך על "עסטרייך-אונגרין", ותחת ממשלתו היה כל "קרפטו-רוס" וטרנסילבניה וגם גאליציה, הכל היה תחת ממשלתו ומלכותו, ואחרי מלחמת העולם הראשונה נתחלקה וקמה אז ממשלת "צי'עכסולבקיה" שהיו נרדפים במשך תקופה של מאות בשנים שלא היתה להם מלוכה משלהם, ובמלחמת העולם הראשונה הצטיין הפרופסור ט. ג. מאסעריק, שהיה גם אוהב ישראל וכשהיתה עלילת דם בהונגריא הידועה בשם "טיסע עסלאר" - הוא היה עו"ד אז - וזכה אז במשפט נגד המעלילים, והראה להם שכל העלילה בשקר יסודה, וסגנו ד"ר "בענעש" הם עזרו הרבה במלחמה והבטיחו להם מדינה משלהם, ונתנו להם מדינת "צעכיי" והוא היה אח"כ הנשיא. הוא היה ג"כ באה"ק, ויש תמונה ממנו ביחד עם ר"ח זוננפלד אב"ד ירושלים. ואח"כ הי' נשיא סגנו בנש ומדינת צעכי' שהיתה מורכבת מעמים שונים ואזורים שונים, בצעכיי היו גרים צעכים וגם גרמנים, ואחרי כן סלובקיה והמדינה היתה נקראת צעכסלובקי' שהסלבקים גם כן היו שותפים בממשלה. עיקר השלטון היה בידי הצעכים - (ואח"כ חילקו את "קארפטו רוס" לשני חלקים, חלק לרומניה וחלק לצעכיא), ואילו את גאליציה נתנו לפולין. א"כ היתה מדינת צכוסלובקיה מורכבת מג' מדינות צעכיי סלובקי' וקרפטרוס.

בחלק הצעכי שגבולה עם גרמניה-פולין היתה עיר הבירה פראג, ושם היה מצב כלכלי טוב מאוד היו שם הרבה בתי חרושת, שהתפרסמו בכל העולם, הצעכים הצטיינו בהשכלה כללית והיה להם חוש מסחר מפותח, והיו גרים שם מעט מאוד יהודים, ואילו לפני שלוש מאות שנים היו גרים הרבה מאד יהודים באיזורים אלו, כמו פראג וניקלסבורג, ועוד, רק מחמת הגזירות המרובות, וגם לאחר שההשכלה הארורה נעצה צפרניה שם ועשתה שמות ביהודי המקום, ברחו משם היהודים, עד שכמעט לא היו יהודים חרדים בכל צעכיי, רק יחידים ובודדים, בעיירות הגדולות, וכל הקהילות כמעט היו רפורמים, אבל מצבם הכלכלי היה טוב מאד, היו שם בתי חרושת של מתכת מהמפורסמים בעולם,

וכן היו שם בתי חרושת לאריגים מהמפורסמים בכל העולם, כמו כן היו מפורסמים עיירות המרפא שלהם כגון: "קארלסבאד", "מרינבד", "פראנציסבאד", שהיו באים לשם חשוכי מרפא מכל העולם, ולהבדיל, כל צדיקי פולין וגאליציא באו לשם. אמא ע"ה היתה גם כן פעם אחת בקארלסבאד כי נהרות המקום היה מזור ומרפא לבעיות הקיבה שמהם היתה סובלת רבות והונח לה אח"כ לזמן מסוים, ושם התידדה אמא ע"ה עם הרבנית אשת הגה"ק מהר"ש משאץ לונדון ע"ה והן החליפו ביניהם מכתבים עד השואה, (חשבתי בזמן שהייתי בלונדון בשנת תשי"ז אצל הק' משאץ אולי אמצא איזה מכתב כתב יד מאמי ע"ה שהיתה לי למזכרת אבל חבל שלא מצאתי). הצעכים, כלפי חוץ, היו מאוד מאד סימפטיים, והראו כאילו ידידות ליהודים בני ישראל, אבל בפנימיות לבבם רצו לדחות את היהודים מן המסחר, - כאמור לעיל הנשיא הצ'עכי פרופסור ט. ג. מסאריק היה אוהב ישראל, ומחסידי אומות העולם, והשתדל לקרבם בכל עת וזמן, ולחם בכל כוחו נגד האנטישמיות, לא כן הנשיא השני שבא אחריו והוא "בענעש" שכלפי חוץ התנהג טוב ליהודים אבל בפנימיות לבבו, לא היה כל כך טוב להיהודים, ולא היה אוהב ישראל.

והחלק השני הוא סלובקי', שעיר הבירה שלה היה "פרעסבורג" שהיתה מפורסמת כעיר ואם בישראל, והיתה מפורסמת בגדוליה שכיהנו בה ברבנות, כמו ר' לייב מוכיח שהיה מפורסם מאוד בחיים חיותו לארי' דבי' עילאי, והיה מן חסידי קמאי, וגם לאחר פטירתו מן העולם התפרסם על ידי בנו הג"ר ישעי' ברוין, בעל מסורת הש"ס, ואח"כ כיהן בה הג"ר משה חריף שהיה מקודם ר"מ בלבוב, ואח"כ כיהן כרב בפרעשבורג, כמו כן כיהן בה הג"ר עקיבא אייגר הראשון בעל משנת דר"ע, והג"ר יצחק דיקלא רבו של ה"פרי מגדים", ואחרי כן הג"ר מאיר ברבי בעל "חידושי מהר"ם ברבי", ואח"כ גדול הדור, גאון הגאונים, ר' משולם איגרא, אשר חוץ מגאונותו האדירה שהתפרסמה בעולם, קדושתו ופרישותו היתה לפלא בימים ההם, ואח"כ הגאון ר' משה סופר (בעל החת"ס) שהיה מקודם אב"ד מטרסדורף, שהיה יליד "פרנקפורט דמיין", תלמידו המובהק של הגה"ק רבי נתן אדלר וההי"ק מפפד"מ אב"ד פפ"ד בעל ההפלאה, שלא זז ממנהגיהם כל שהוא, וקבע מסמרות חזקות אח"כ בכל עניני קהילה ורבנות, וחוץ מגדלותו בתורה בנגלה ובנסתר ומעשיו הטהורים, היה מפורסם למנהיג הדור במלוא מובן המילה, והודות לו ולתלמידיו הק' שהעמיד לאלפים ולרבבות כולם הלכו בדרכיו, הן

במלחמתה של תורה נגד המתבוללים, והן לחזק הקהילות שהיו אח"כ לשם ולתפארת, ואח"כ נפרדו מהכת הריפורמים והקימו אחרי מלחמה גדולה הקהילות האורטודוקסיות, וכל קהילה, אפילו קטנה ביותר החזיקה רב ושוחט ומקוה טהרה, וכולם היו חרדים להי' ולתורתו, בלי שום שינוי וכפסקו המפורסם "חדש אסור מן התורה"...

בכל סלובקיי היו קהלות לשם ולתפארת, וישיבות גדולות, כמעט כל רב ניהל בעירו ישיבה, והחת"ס זכה להערצה רבה ויתירה בקרב תלמידיו, בגלל היותו דוגמא לאות ולמופת במידותיו המוסריות ומסירותו הרבה עבור תלמידיו, והחת"ס גם לא החסיר יום אחד מיום עמדו על דעתו מלהרביץ תורה ברבים, ואפילו ביום פטירתו. וכך חינך את בני דורו, את הרבנים, שהי' מנהיגים בעיר, ובכל דבר קטן וגדול היה הרב הקובע, והוא היה גם מיצג העדה כלפי חוץ - וגם ניהל בעצמו את הישיבה, וכל בחור זכה לטיפול מיוחד ודאג לו, וגם כל יום נתן הרב השיעור - ובחן בעצמו את התלמידים. בכל מקום כמעט היו ישיבות, ולא באתי כאן לפרט את כל הישיבות, רק ישיבה אחת מהמפורסמות שלמדתי גם אני בה, והיא ישיבת נייטרא, שרבה האחרון היה הגאון הצדיק רבי שמואל דוד אונגר אב"ד נייטרא, שהיה בן הגאון רבי יוסף משה אונגר רבה של "פישטאן" היה תלמיד הגאון רבי שמואל רוזנבערג אב"ד אונסדארף, בין תלמידיו החביבים בעוד שהי' צעיר לימים, כבן עשרים שנה ,נתקבל לרב ואב"ד "קרומפאך" - ואח"כ אב"ד "טירנוי" - בשנת תרע"ח, כשהיה בגיל עשרים ושתים ובשנת תרצ"א נתקבל לאב"ד נייטרא, בכל מקום כהונתו התקשר בעבותות אהבה לבני עדתו, שראו את גודל מדותיו הנעלות, והכל היה לשם שמים בלי שום נגיעה כלל, ואפילו הגויים המושלים הוקירו אותו עד למאוד.

מי שלא ראה את עבודתו בקודש בכל דבר מצוה, כגון בעת אפיית המצות, שהיה עובד בכל כוחותיו והשקיע כוחות גדולים להידורי מצוה בכל העיר, ובפרט כשאפו המצות עבורו אישית וכמו כן עבודתו בעת בניית הסוכה שעמד בעצמו על הסולם וסיכך במו ידיו את הסוכה והגיד בדחילו ורחימו בכל קנה וקנה "לשם מצות סוכה", וכמו כן העבודה לפסח בדיקת חמץ בדק כל הלילה ובכל הכיסים - ובכל החורים וסדקים. בליל חג השבועות היה בית הכנסת הגדול מלא וגדוש כל הלילה באומרי התיקון ולומדים ואח"כ בחצות דרש דרוש גדול במוסר ובאגדה, ואח"כ הלכו למקוה ושב לבית המדרש שלו, והתפלל ביחד עם הבחורים כמעט כשבע שעות בלי שום הגזמה, והיה תמיד

נוהג להאריך מאוד בתפילה, והיה מתפלל בדמעות שליש, אפילו התפילות של חול.

ובפרט עבודתו בימי בין המצרים, כל יום היה עורך "תיקון חצות" בבכיות נוראות עם תלמידי הישיבה. פעם אחת היו שני גדולי ישראל שבאו לבקר את הרב ואת הישיבה ובאו באמצע הקינות ותיקון חצות ושמעו את הבכיות הנוראות של הרב על חרבן בית המקדש, אמר אחד לשני בגודל ההתפעלות, שאפילו מי שרואה כעת ממש את חרבן בית המקדש וחורבן כל כלל ישראל, אי אפשר לבכות ולקונן כל כך. ובפרט ביום תשעה באב בעצמו היה ער כל הלילה ולומד מדרש איכה וכדומה. וכשהשתתף בכנסיה הגדולה וכיבדו אותו שיגיד מזמורי תהילים לפני הפתיחה, אמר בהתרגשות עצומה כדרכו שכולם יצאו מכליהם, שטרם שמעו אמירת תהלים בהתרגשות גדולה כל כך, כולם חשו שפרקי התהלים יצאו מלבו הטהור, ואמרו אז שלא ישכחו אף פעם אמירה כזו. גם הגאון הצדיק רבי אלחנן וסרמן התפעל מאוד, וכן כל מי שהיה במגע אתו התפעל ממנו, מגודל קדושתו וצדקתו. ואף על פי שהתנהג במנהגי אשכנז, אף על פי כן היה דבוק מאוד בצדיקי אמת ובפרט להגה"ק מבעלזא, ושלח את בניו לבעלזא. פעם אחת הפתיעו אותו התלמידים וקנו לו שטריימל, כמשלוח מנות לפורים והיו לו לבטים רבים, מצד אחד לא רצה לפגוע ברגשי התלמידים ומצד שני רצה להיות נאמן לעדתו במנהגי אשכנז, והיה נוהג ללכת כל שבת ויו"ט בבית ובבית המדרש של הישיבה כשהוא חבוש בהשטריימל, אבל כשהלך להתפלל מוסף בבית הכנסת העירוני הלך ללא השטריימל. היה נוהג להתפלל כל תפלות השבת עם הבחורים בהשכמה כדרך מנהגי אשכנז ואחרי שגמר כל התפילה עשה קידוש ואח"כ הלך לבית הכנסת הגדול לקריאת התורה ולהתפלל מוסף ועמד מעוטף בטליתו. אבל לא התפלל עמהם.

בישיבה למדו כשלוש מאות בחורים, הוא עצמו השגיח על הכל, והגם שהיו לו עוזרים, מהבחורים הגדולים, אבל העיקר היה הרב הן בשיעורים, כל יום למד שיעור חומש רש"י ושו"ע ותיכף אחרי התפילה כשהיה לבוש הטו"ת ואח"כ משעה 11 עד 1.30 מסר שיעור כל יום לפני בחורי הישיבה ובחן אותם בעצמו, ולא ויתר על שום דבר, בנו הה"ג ר' שלום אונגר אב"ד נייטרא סיפר, שפעם היי ביום חמישי בוויען, והיות והיו לו שם הרבה תלמידים וידידים הפצירו בו מאוד שישאר שם לשבות את השבת, ולא רצה בשום אופן להענות להם היות שבמוצאי ש"ק הוא בוחן את התלמידים בחומש ורש"י ואי אפשר

לו לוותר על מבחן זה. ואז היתה הישיבה במצב קשה מאד, חובות כבדים רבצו עליה, והידידים פעלו אצל גביר אחד שאמר להרב שהוא יכסה את כל החובות של הישיבה באם כבוד הרב ישאר אצלם לשבות את השבת, ולא רצה להענות לו, והסביר כי כל הענין של התמיכה הוא בכדי ללמוד תורה אבל לקחת כסף בכדי לבטל מתורה לא רצה.

השגיח בעצמו על כל בחור, למרות שהיו ממונים משגיחים שהלכו לבקר באכסניות שהבחורים התאכסנו שם - ושם למדו - הלך גם הוא בעצמו מפעם לפעם לבקר את תלמידיו, בדרכי הלימוד ולעקוב אחר התנהגותם. דרך הלימוד והתנהגות התלמידים של הישיבה היה כמו בכל ישיבות "אוברלאנד" שהיה נוהגים בדרך החת"ס. למדו שיעור פשוט וארבע פעמים בזמן למדו סוגיות הש"ס עם כל המפרשים. בישיבה היו ג' סוגי בחורים, היו בחורים שהיו צריכים לעוזרים, שיעזרו להם ללמוד, והיו לוקחים בחור יותר מבוגר ושלמו לו והוא היה לומד עם כמה בחורים קטנים, ומזה היה לו לשלם עבור האכסניא. הסוג השני של הבחורים היו אלו שלמדו בעצמם, והיו נקראים "שיעור-גייער", והסוג השלישי הם הבחורים החריפים המאוגדים ב"חברת-חריפות", שכל שבת ושבת היה אחד מבני החבורה מהבחורים המבוגרים אומר דרשת חריפות ופלפול וגם דרש בדברי אגדה, והיה החיוב לכל בחור להשתתף בתפלה, שהיתה מיוחדת במינה, מפני שהרב התפלל בהתלהבות.

בישיבה למדו הן בחורים מבתים חסידים והן מבני אשכנז, הקפיד מאד שמי שבא מבית חסידי שח"ו לא ישנה בשום דבר מבית אבותיו, הרב בעצמו לא היה מתפלל באבנט רק בזמנים יותר מאוחרים נהג כן, אבל מי שהיה רגיל להתפלל באבנט, הקפיד מאד אם ראה אותו להתפלל בלי אבנט, אפילו פעם אחת. אחי דוד ז"ל, שהיה ת"ח וירא שמים, למד גם כן שם, ופעם שכח אבנטו בבית והרבי הבחין שאין לו אבנט תיכף קרא לו ושאל לו למה אין לו אבנט, והשיב ששכח להביא את האבנט, מיד שלחו הביתה לאכסניי שלו להביאו.

כל מי שראה את עבודתו הקדושה ושמע תפילתו היה קשה לשכחו וכן את גודל מסירות נפשו בהרבצת תורה עד הסוף, כי נייטרא היתה הישיבה האחרונה בעת השואה, כי למדו בבונקרים - וגם אחר כן כשחיסלו את העיר נמשכו לימודי הישיבה ביערות, כבר מסופר רבות מהתלמידים על גודל מסירות נפשו וכבר באו הדברים בכתובים, וכמו כן שמעתי רבות מבני ראיה שהיו אתו, ממש כצדיקי עולם הקדמונים. הצוואה האחרונה שלו בתוך

היערות היתה שביקש מבניו ותלמידיו שיתנהגו בדרך התורה והיראה ויקפידו על עניית אמן ויהא שמי רבא. בישיבה היה בית התבשיל שהיה נקרא "מנזה", הבחורים מבעלי היכולת שילמו בעד האוכל סכום מינימאלי, והבחורים מחוסרי היכולת, לא שילמו כלל עבור האוכל. כמו כן לא היה אכילת "טעג" כלל בנייטרא, רק בשבתות היו בעלי בתים שביקשו מבחורים שיאכלו ויסעדו על שלחנם, ואפילו הע"ה היה אצלם לזכיה, שבחור ישיבה יאכל ויסעוד על שולחנו ושיגיד דבר תורה, למרות שהוא עצמו לא היה מבין כלל, אף על פי כן שמע את הבחור ביראת הכבוד. הרב הנהיג גם כן את הקהילה בכל הענינים, היה שם בי"ד של רבנים גדולים, אעפ"כ בכל עניני העיר הוא היה הקובע, ובלעדו לא נעשה שום דבר, הן בכשרות והן בחיזוק הדת. יש להפליא את גודל המשמעת וכבוד התורה שהיה שם. הרב היה הקובע בלי שום ערעור, הוא היה מרא דאתרא - בעה"ב ממש. ובימינו אנו אי אפשר כבר לתאר זאת. דרשותיו היו מלאות תוכן, ובמוסר, וכולם שמעוהו בכובד ראש, ומה שאמר היה אצלם קדש קדשים, לפני שבת הגדול או לפני שבת שובה, למדו בכל העיר מסוגיות הש"ס שעליהן ידרוש. הוא אמר השיעור ובאו כל אנשי העיר, ותלמידי החכמים והדיינים ופלפלו ביניהם, ואח"כ כשהגיע שבת שובה דרש הרב מסוגיא זו, וחידש מה שחידש, וגם שילב בתוך הדרשה גם דברי אגדה ומוסר. המקוה והת"ת הכל היה בהנהגתו ובהנהלתו וכל אחד ידע שהכל הוא בלי שום נגיעות כלל וכלל, רק הכל הם אמת לאמיתה בלתי להי לבדו.

היו בימים ההם ישיבות רבות כמעט לא היה עיר שלא היתה בה ישיבה לבחורים, ישיבה גדולה או יותר קטנה, בפרעשבורג ודונוסארדעהל היה ב' ישיבות גדולות, גאלאנטא ושורון היו מהישיבות הגדולות ביותר. פרנסות בשפע היה ליהודים, לרוב רובם, אע"פ שהגויים הסלובקים היו רשעים גדולים, ובפרט אחרי שהיטלר ימ"ש התחיל להסית בכל העולם נגד היהודים, והתחילו להרגיש את השנאה שלהם בכל פינה ופינה. הגוים השקצים הקטנים התחילו לצעוק אחרי היהודים וזרקו אבנים, אבל התרגלו לזה וקיבלו את הכל באהבה, ובפרט כי באופן חוקי היו ליהודים כל הזכויות מטעמי השלטון, והיה זה אינטרס שלהם, בכדי שהמדינה שלהם תשגשג, וכן היה המדינה הצכית במצבים הטובים ביותר, הן בכלכלה הן בבנינים ובבתי חרושת, וכן בצבא שלהם שהיה הכי משוכלל בכל המובנים אז, הם היו מצוידים בנשק חדיש בימים ההם, בטנקים ובאוירונים.

ובחלק התחתון של סלובקיי הסמוך למדינת פולין, כגון קאשוי ופרעשאוו או עפערס - בשמה, היו ג"כ קהילות שהתנהגו בדרך החת"ס ומנהגי אשכנז, אבל גם חלק גדול של חסידים היו שם והיו בתי מדרשות של חסידים בכל מקום, וגרו שם נכדי צדיקים של צאנז ועוד, והיו גם כוישיבות בכל עיר, אבל שם המצב הכלכלי לא היה כל כך טוב כמו בחלק העליון שהיה נקרא אויבערלאנד, ושם היו הבחורים הולכים לאכול ימים "טעג", ולא היה מסודר בכל מקום בית תבשיל, מכל מקום היו בין היהודים גם עשירים גדולים - אתן לדוגמא עיר אחת איפה שלמדתי ג"כ לפני הבר מצוה, בתלמוד תורה דשם - בעיר פרעשאוו או עפריעס (עיר בסלובקיי ע"י קאשוי) היה שם בית הכנסת גדול בנוסח אשכנז, איפוא שהרב והאב"ד גם גן היה מתפלל שם, ואז היה הרב הג"ר משה חיים לאו, והיו בתי מדרשות חסידיים, היה בית המדרש גדול ושם התפללו בעיקר חסידי צאנז שינווא וסטרופקוב, משעה 3 לפנות בוקר היה כבר בית המדרש מלא על גדותיו, ולמדו שם תלמידי חכמים גדולים, חסידים ואנשי מעשה ועוד בתי מדרשות היו שם של נכדי צדיקים.

וכמעט כמו בכל סלובקיי, החנויות והבתי חרושת היו בידי היהודים, והגויים היו באים מהכפרים לקנות, ופרנסתם היתה מצויה, והיו גם כן הרבה יהודים מודרניים שהלכו בלבושי אשכנז, וגם הם היו יראי ה', והיה גם כן הכל מסודר, השוחטים היו יראי ה' ותלמידי חכמים, וכל האטליזים היו בחצר הקהילה, ששם היו כמעט כל בתי הכנסיות וכל בתי המדרשות, המשגיחים היו שם כל היום והם פתחו את האיטליזים ולקצב לא היה מפתח כלל לחנות שלו, וכדי שלא יוכל להכנס לתוך האיטליז ללא המשגיח כן היה במקום גם כן "נעלוגין" (ריפורמים) אבל הם היו נפרדים מהחרדים בכל דבר ודבר, ולא היתה לנו שום שייכות אתם, אפילו בית קברות מיוחד היה להם והכל בכדי שלא תהיה להם שום שייכות עם הקהילה האורטודוקסית, שם בחלק הזה של סלובקיי היה יותר ניכר, בהרבה, האנטישמיות. כי הסלובקים היו בטבעם רשעים גדולים, ובפרט אחרי ההסתה הגרמנית שהבטיח להם היטלר שיקח הכל מהיהודים ויתן להם, זה גרם שהילדים כשהלכו ברחובות לבד ומצא אותם "שקץ" הרביץ לו ומשך בפאותיו, אבל כאמור התרגלו גם לזה וקיוו שזה יעבור.

בכל המקומות היו בחורים רבים מקרפטו-רוס, שלמדו שם. כי בקרפטורוס היה הדוחק והעוני גדול מאד, וההורים לא יכלו להחזיקם בבית, ולמדו ואכלו ימים כל יום אצל בעל בית אחר, ולפעמים שהיה חסר לו איזה

יום לאכול קנה לו הבחור לעצמו קצת לחם וירקות, ופעם בשבוע ביום ו׳ עש״ק הלכו לקבץ ״וואכין געלט״ (דמי שבוע) ומזה היה עליו לשלם דמי האכסניא, וגם לפעמים לעשות לו איזה מלבוש, ועל החגים נסעו הבחורים הביתה, אני לא מפרט כאן כל הערים והעיירות והכפרים לקחתי רק עיר אחת לדוגמא. וכן היה בכל עיירות סלובקיי.

ועכשיו נבוא לתאר החיים היהודיים לחלק התחתון שנקרא קארפאטו-רוס, שהיה נמצא בין הרים ונהרות, הגבול שלו היה אונגארין, רומניה, פולין וצעכסלובקיי. מסופר כי הבעש״ט הקדוש היה מתבודד בין ההרים והנהרות האלו, והיה נמצא במקומות האלו גם עם תלמידיו, ופעם אמר לתלמידו הרה״ח ר׳ יעקב קופל חסיד תראה כי הסביבה הנ״ל הוא גן נהדר, תראה לשמור את זה, ואחרי כעבור זמן ובנו ההי״ק ר׳ מענדלי מקוסוב נכתר לאדמו״ר והתיישב בקוסוב, היתה כל עבודתו לחזק את כל הישובים האלו, שהיו גרים שם אנשים תמימים עד למאוד, וכידוע היתה זו כל עבודתם של תלמידי הבעש״ט, לעודד לב נשברים ונדכאים, בפרט אחרי שנות ת״ח ות״ט, שנהרגו ונטבחו על קידוש השם יתי מאות אלפים ורבבות מאחינו בני ישראל, במיתות משונות ואכזריות, ומעט היהודים שנשארו לפליטה היו נרדפים מאד. ובפרט אותם היהודים שגרו בכפרים, שם היה הפריץ המושל היחידי ועשה עם היהודים כרצונו וכאות נפשו, וע״י כן נתרבה הבורות בין היהודים מהכפרים שלא היה מי שיחנכם, ועל ידי כן באו הרבה משיחי שקר והם נתפתו לכל דבר, ומצבם הרוחני היה ירוד מאד החל מהימים שלאחר שנות ת״ח ת״ט. אח״כ בא הבעש״ט והחבריא הקדושה שעוד לפני שנתגלו, הם היו חבורת צדיקים נסתרים. הלכו למקומות נדחים לחזק ולעודד את העם לאמונה טהורה ולקיום המצוות בשלימות.

ואין אני בא כעת לפרט באופן יסודי איך שהצליחו לחדור ללבות אחינו בנ״י בכל המקומות, ואצמצם כעת כתיבתי רק לאיזור קארפטו-רוס, שההי״ק מהר״ם מקוסוב לקח על עצמו את עבודתו, והעמיד בכל מקום ומקום שוחטים יראי ה׳ שזה היסוד הראשון, שהשלחן היהודי יהיה קודש, והחת״ס מביא שכל מדינות מעהרין ובעהמען נחרבו ע״י שהשוחטים והחזנים לא היו יראי ה׳, שא״א להעמיד שם הדת על תילה. כי לא רצו לוותר על החזנים והצדיקים שינו את ענין החזנות, העמידו בעלי תפילה יראי ה׳ בכל מקום, ואף הם עצמם היו בעלי תפילות, היה להם מתיקות וקול ערב ונגונים מלאים בגעגועים אל השכינה הקדושה, וגם ניגונים של שמחה, וכן חינכו את כל בני

הסביבה לענין הכנסת אורחים שהיה מקובל מאד, ולאהבת רעים, וידוע שאם נודע להה"ק בעל תורת חיים מקוסוב שמישהו מהכפר לא קיים מצות הכנסת אורחים כיאות, היה מוכרח תיכף ומיד להשאיר הכל ולנסוע מהכפר לעיר, ואמר פעם ליהודי שבא אליו בטענה מדוע לא יתן לו לגור בכפרו, השיב לו תראה אין מנין בכפר, המצוה היחידה שיש שם, שכשעובר פעם יהודי בכפר ואתה מקרבו באכילה ושתי' ושינה, זה נחשב כמו קדושה ואמן יהא שמי' רבא, ואם אתה לא רוצה לקיים זאת, הרי אסור לך לגור שמה. השפעת הצדיקים היתה גדולה בכל הסביבה, וע"י זה שהצליחו לסדר שוחטים בכל מקום תחת השפעתם, היה לפעמים על ידי זה מחלוקות, אבל היות וכוונתם היתה לשם שמים לא נרתעו מזה, ואחרי כן בדורינו אנו ובפרט בדור הקודם כבר היתה כל הסביבה תלמידי חכמים ויראי ה', חסידים ואנשי מעשה, דביקים בלב ונפש בצדיקים, והתישבו גם כן בקארפטורוס צדיקים אחרים, והרביצו תורה וחסידות, כמו אדמור"י זידיטשוב - הבני יששכר - והישמח משה, נכדיו הייטב לב ועוד, ואח"כ התיישב במקום גם האדמו"ר מהר"ם מנדבורנא והאמרי יוסף מספינקא, שהצליחו מאד להחדיר אמונה ויראת שמים בכל פינה ופינה, וגם באו הרבה משפחות מיוחסות בישראל שהתיישבו שם כמו נכדי הטו"ז - וב"א של ההה"ק מהר"ש מניקלשבורג - שאמר להם שיתיישבו שם וכידוע הסיפור שהם היו ג' אחים - והתיישבו בג' מקומות, והמלך יוזף נתן להם שמות משפחה בשביל שטרחו עבורו, וסדרו ק"פ עבורו זה הי' בזמן שהמלך ביקר בבורשא שנמצא אז זהב, ונתן להם שמות שטרן, פרוכטר, אדלר, כידוע הסיפור לכל, ואח"כ ממשפחות האלו נתרבו משפחות מיוחסות בישראל.

וכולם היו דבוקים באדמור"ים ולא עשו דבר קטן או גדול בלי לשאול את האדמו"ר. בכפרים היו גרים יהודים רבים, בדרך כלל היו היהודים גרים משני צידי הרחוב המרכזי של הכפר, ואילו הגויים גרו בצידי הכפר או בסוף או בהרים. כל בתי המסחר והחנויות היו של יהודים, גם החייטים והסנדלרים נגרים פחחים ונפחים, הגויים היו בעלי נחלאות ועבדו בעצים, הגויים גם היו עובדים אצל היהודים. לחלק מהיהודים בעלי פרנסות, היו ג"כ נחלאות ואחוזות שגוים עבדו אצלם, ולכל יהודי כמעט היה בית קטן מעץ, והגג היה עשוי מעצים דקים או מקש, להעשירים היו בתים בנויים מלבנים והגג היה מפח, אבל הם היו רק יחידים, כמעט כל יהודי היה לו שדה קטן או גינה ליד הבית, שעיבדו אותם בעצמם, הדוחק היה נורא ואיום, כל החורף לא היה

במה לעסוק והיו חיים מאכילת ירקות ומה שהכינו לעצמם בימי הקיץ, היו כאלו בעלי בתים שהיתה להם פרה על יד הבית או עיזים, כבשים. ואוזים ותרנגולים היה כמעט בכל בית ובית. ומזה היו להם בשר וביצים מזמן לזמן, בשר בהמה היה יותר זול משאר הבשר, מי ששחט פעם איזה עוף לאכילה ידעו שיש לו בביתו חדשות או שיש לו יולדת בבית, או איזו שמחה. ועבדו קשה מאד על הפרנסה. ואף היה חלק מהאנשים שהלכו לחפש מקור לפרנסתם במקומות אחרים, ולא חזרו לביתם רק לימים טובים.

יהודי המקום היו תלמידי חכמים ויראי ה', חסידים ואנשי מעשה, ואפילו היהודי הפשוט, היה שומר תורה ומצות, והלך בלבוש חסידי, וכמעט לא היה יהודי מגולח בלי זקן ופיאות, וגם חינך בניו בתלמוד תורה במצבים הקשים ביותר, ובכל בוקר, ובפרט בשבתות וימים טובים, היה קם השכם לאמירת תהילים וגם למד ה"חוק", וגם הנשים הלכו לבושות בצניעות ופשטות, הכל היה טבעי ומקורי, לא אהבו להתבלט, ולא סבלו מי שרצה להתנשאות.

בערים היה הכל יותר מסודר, התלמודי תורה היו יותר מסודרים, לא כן בכפרים היה כל אחד לוקח לעצמו מלמד עם כל הילדים פעם אחת לשבוע או לשבועים כפי שהגיע תורו, ולפי מספר הילדים שהיו לו התחילו ללמוד משעה 5 בבוקר ולמד עד שעה 8 או שעה 9 בלילה, רק עם הפסקות קטנות, ובחידר אצל מלמד אחד למדו א-ב וחומש וגמרא ותוס', יהודים מסרו נפשם לקחת מלמד הביתה, כי על פי הרוב היו להם בדירתם רק חדר אחד, והכל היה בחדר זה שם ישנו ושם בישלו, ועוד. וכדי לשלם את השכר לימוד, חסכו מפיהם ממש, בכדי לשלם להמלמד, ולמען לא ילכו ח"ו הבנים בטלים. השאיפה של כל אבא היתה, שבו ילמד תורה ויגדל תלמיד חכם. ואח"כ כשגדלו קצת הילדים, היו שולחים אותם לישיבות ושם שהו רובם, וחיו לא על חשבון ההורים, כי התלמידים אכלו "ימים", כל יום אצל בעל בית אחר, וביום ו' עש"ק הלכו לקבץ איזה פרוטות שונות, שניתן להם וואכין געלט, ומזה היה לו לשלם האכסניא, ותלמיד שנתבגר היה משתדל ללמוד עם בחורים צעירים שהיו זקוקים לעזרה בלימודם והם היו נקרא "חזער בחור" ומזה היה לו לשלם עבור האכסניה, ולא הצטרך לשרוך רגליו ולקבץ הפרוטות האלו ה"ואכן געלד".

כאמור לעיל, היה המצב הכלכלי קשה מאד. היו הרבה עניים שלא היה להם כלום, ובאו ממקומות אחרים לקבץ נדבות ואעפ"כ כל אחד היה נותן צדקה לפחות מטבע קטנה - וכן ההכנסת אורחים היה למופת, בכל עת

שיהודי נכנס לבית, היו שואלים אותו תיכף ומיד אם רוצה לאכול או לשתות, ומה שהיה בבית, לחם של תירס או סיר של אפונה או כרוב היה על התנור, וזה היה לאכול עבור כל היום, והיה מקום לכל אחד שבא ללון, באותו חדר על הריצפה או על התנור, כי התנור היה נבנה מלבנים לאפי' ובצד התנור היה גם מקום לבישול.

ההכנות לשבת היו קשות מאד לרוב יהודי מרמורוש, עד שזכה לקנות קמח לצרכי אפית לחם לכל ימי השבוע וחלות לשבת קודש, זה היה ממש קרי"ס, עד שהביאום הביתה ואח"כ היו עֹרְכִים כל הלילה ליל ששי עד שעשו השאור ואח"כ ללוש השאור והעיסה ובבוקר לפני עלות השחר, התחילו במלאכת האפיה, תחילה אפו את החלות לשבת קודש ואח"כ אפו את הלחם, יש שהיה להם קצת קמח של חטים, ויש שלא היה להם רק קמח של תירס, וכשבאו מבית המדרש היה כבר אפוי לחם חם, או שעשו כמו פיתות טריות, ואחרי כן, אחר הצהרים, התחילו עוד הפעם להסיק את התנור לצורך החמין (הטשולנט), בקיצור מיום חמישי בבוקר היו כל בתי ישראל טרודים בהכנת השבת, יש כאלו שהיו להם דגים, וחלק הכי גדול הי' שקנו רק דג מלוח ואותו בשלו במקום דגים, או סתם לעשותו בחומץ, ודגים ממולאים לא היו מדגים רק טעם דגים ועוד, וכל מיני מאכלים. בכל בית יהודי היה שרוי כל השבוע מאד בדחקות, אבל כשבא השבת קודש היה ניכר בכל פינה ופינה הנקיון לשבת, מקומות שלא היתה הריצפה מקרשים רק היה אדמה היו צריכים לטיח כל הבית בטיט על הארץ, ובמקום שהיה קרשים לנקות ולכבס הדירה וכן כיבוס הבגדים, ורחיצת כל הילדים, כמובן שלא היה אז אמבטיות רק כבסו ורחצו בכלים גדולים בבית, הגדולים היו הולכים להמקוה, ושמו על הריצפה שקים במקום שטיחים עד יום שבת בבוקר שהריצפה היתה לחה ובבוקר לקחו את השקים מהריצפה ולכל דבר ודבר היה החן שלו, והסעודות שבת והזמירות נשמעו מכל בית ובית וריחות הטובות של המאכלים - שהיו מתוקים לפום כל אחד ואחד, ואצלנו בבית הנהיג אבא ז"ל להתפלל בליל שבת מוקדם מאוד ואפי' בימי החורף כשבאנו מבית המדרש כמעט שהתחיל אז הלילה וחיכינו עד שעה 7 זה היה כמעט שעתיים ובבית היה חם כי הסיקו את התנור כל היום וכל הלילה, בלילה היה התנור בוער מהעצים לחים ועבים ששמו בפנים, ובבוקר כבר באו ערלים לעשות אש, ולהוריד הפמוטים מהשולחן והיו דולקים נרות גדולים, וגם מנורה של נפט היה נדמה כי אי אפשר להיות אור יותר גדול מזה.

הנשים היו נחות אחרי העמל של כל ימי השבוע, ובפרט מהעמל של הכנת השבת, ואילו אנחנו היינו מעבירים הסדרה בשעתיים הללו שלפני הקידוש ואח"כ בחנו אותנו ולמדנו עד השעה 7, ואז היה אבא ז"ל עושה קידוש וניהל השולחן עד מאוחר בלילה, והכל היה בטעם שבת. אחרי ברכת המזון, היה אבא ז"ל מביא ממקום מחבוא תפוח וקלפו ונתן לכל אחד ואחד פרוסה קטנה, וגם כן היה מלא טעם, כי בימי החורף לא היו פירות רק היו יחידים שהיה להם טמון בקש או בדבר אחר שזה החזיק שם, ואבי ז"ל קיבל כל שבוע תפוח אחד, והזמירות נמשכו עד מאוחר מאד, עד שהיה כבר חושך ואפילה, לאחר שהנרות כבו ובחושך היה אבא ז"ל יושב גם כן עד מאוחר מאד, ואנחנו כבר היינו נרדמים ואבי ז"ל היה עוד שר בנחת ובשקט שקולו לא שמענו רק הנהימה.

בשב"ק בבוקר כשבא אבי ז"ל מהמקוה, והאור התחיל להתנוצץ, זירז אותנו לקום והביא לכל אחד ואחד הכלי לנטילת ידים, וגם כן הלכנו להמקוה שהיתה קרה בדרך כלל, ובפרט בכפרים ובפרט כשהיתה מקוה של מעיין, שבקושי היה קצת חם בערב ש"ק, אבל בשבת בבוקר היה כבר קר - ולמדנו עד שעת התפילה, ואחה"צ הלכנו גם כן לחדר, ואחרי כן להבחינות שהיתה מרוכז לכל הילדים, וחוץ מבחינה זו היה כל אבא בוחן את ילדיו, וכידוע לא היה חשמל ולא ברזים של מים כל דבר היו צריכים להכין מלפני השבת, מים לכל השבת ועוד. והכל היה בחן ובאהבה, אף אחד לא חמד מה שאין לו, כ"א היה שמח שהיה יכול להכין את השבת, היה אמנם חלק קטן של בעלי בתים שפרנסתם היתה מצויה בשפע, אבל אף אחד לא קינא את השני.

התפילות בבית המדרש היה בקול ומעומקא דליבא, ובפרט כאשר זכה להכניס אורח התמלא כל הבית שמחה, וראה בזה חסדי ה', שיש לו האפשרות לתת לעוד יהודי לאכול כאמור לעיל. וגם בכל ימי השבוע, כשבא אורח לבית, היו נותנים לו לאכול ממה שהיה בבית גם אם היה בצמצום והכל היה מתוך שמחה אמיתית. לכל אחד ואחד היו בגדי שבת, למרות שבמשך השבוע לבשו בגדים קרועים, קרע על גבי קרע, כשהגיע יום שבת, היו לכל הילדים בגדים נקיים ומכובסים אע"פ שלא היו אלא מבד פשוט.

ההכנות ליום טוב היו יוצאות מגדר הרגיל. ובפרט ההכנות לחג הפסח, שהחלו כמעט חודשיים לפני הפסח. תחילה דאגו להכין שומן לפסח, כידוע כי אף אחד לא קנה שום דבר לחג הפסח, אלא כולם הכינו במו ידיהם את כל מצרכי הפסח, מי שהיו לו אז אוזים, קלף השומן וטיגנו, והשומן נשאר לפסח

וגם ההכנות לנקיון הבית לחג היו עצומות. גם כלים מיוחדים היו עבור החג, שהיו שמורים במשך כל ימי השנה ומונחים בעלית הבית. גם בגדים מיוחדים היו לפסח, והכינו התפוחי אדמה וסלק ל"בורשט", ועוד. ניקוי הבית כלל: סיוד מבית ומחוץ, וגם זאת עשה כל אחד בעצמו, וזמן רב היו צריכים כולם לשהות חוץ לבית, כמעט מפורים, כי בכל מקום עבדו וניקו והכינו הבגדים לכבסם או לתפרם, ואילו הגברים התחילו בהכנות לאפית המצות, קצרו לבד את החיטה, ואח"כ הלכו לנקר הריחיים הכל עשו בעצמם, ואח"כ אפו את המצות ביחד כל אחד עבד ואפה לבד את המצות שלו, והביאם הביתה בסלים מיוחדים ושמו אותם בעליה שלא יכולים להגיע אליה עד הפסח.

אי אפשר לתאר את ההכנות המרובות לפסח ולמצות מצוה של ערב פסח, כל זה נשאר חקוק בזכרונו של כל ילד וילד וכן איך שהמתינו כבר על ליל התקדש חג הפסח, ליל הסדר, שיהיה בשעה טובה ומוצלחת. והיה לכולם קשה, ובפרט לילדים, שלא ישנו על המיטה שכבר ניקוה לפסח, והמזרון (שלא היה כמו היום אלא מלאו שקים בקש, גם כן נוקה) ומיד לאחר בדיקת חמץ, רחצו את כל הילדים. וצריכים לדעת כי ב"קארפטורוס" היה בזמן ההוא קור בחוץ, וכולם רעדו מהקור, וחיכו כבר לזמן שיוכלו להכנס לבית, ואחרי בדיקת החמץ ואחרי הרחיצה ובדקו כל אחד את עצמו, אם לא נדבק ח"ו אצלו משהו, אז נכנסו אל הבית הנקי, והיה כבר מותר לישון במיטה החדשה, ואחרי כן הורידו מן העליה את הכלים המיוחדים לפסח, כי העליה היתה גדולה כגודל כל הבית, ושם עמדו הכלים במקום מיוחד, הכלים המיוחדים שהורידו היו ברובם כלי חרס, והכפות היו של עץ, והכוסות, וכל אחד זכר את כוסו ולכל דבר היה חן מיוחד, ואמא ע"ה, בשעת עשיית ה"בארשט" לפני פסח, למדה ושיננה עם הילדים את ה"מה נשתנה" והפירוש, וגם הקדש ורחץ, וכבר היה אז חופש מה"חדר".

ובשלחן הסדר ישבו כל הילדים בשקט ובשלוה ובדרך ארץ, וחיכו לכל מוצא פיו של האבא ז"ל. כל סדר ההגדה עם הניגונים, ובפרט כשבא כבר ה"שלחן עורך", הכל "נשאר בטעם" כל השנה. את היין עשו בעצמם מצימוקים לפני הפסח, היו גם כן כאלו שקנו גם כן איזה בקבוק יין, אבל אף אחד לא התרעם על שלא הי' לו כמו להשני והיו מרוצים מכל דבר.

ההכנות לימים נוראים היה גם כן עבודה מיוחדת, כל ימי חודש אלול שהרבו באמירת התהילים וכל אחד היה לו המנהגים לצום, ובפרט בימי הסליחות, כמעט כל אחד צם חצי יום חוץ מיום א' של סליחות וער"ה וי"ג

מידות שהיו צמים כל היום, האמירת תהלים והניגון של התהלים כבר הזכיר את הימים הנוראים הממשמשים ובאים, ובפרט כשהגיעו ימי הסליחות, וכשהתקרב זמן עלות השחר, התחילו להיראות אור בכל הבתים ובזמן האמירה היו כל הקהל מנער ועד זקן בבית המדרש, גם כשהיה קר מאד בבוקר, וגם חושך, והלכו עם פמוטות (לומטערין) שהיו עשויים מפח באמצע היה נר ודלת מזכוכית, ובזה הלכו ברחובות החשוכים. ואגב: לא היה אחד שלא הלך למקוה.

כל הקולות של הסליחות שבאמצע הלילה שנאמרו על ידי הבעלי התפילות בקולות ההתעוררות, נשמע למרחוק, ובפרט אצל הצדיקים, וככל שהתקרב ראש השנה גברה אימת הדין על כל אחד ואחד, והיה ניכר זאת על פניו של האדם, בכל הנהגותיו ובפרט יחידי סגולה, כל אחד למד תיקוני זוהר, ולכולם היה ספר תהילים בידו כדי שיוכל לקרוא בהם בשעת הפנאי שיוכל להגיד תהלים ולסיימו, והנשים היו אומרות התחינות. בימים נוראים, הפחד מיום הדין היה יותר גדול והתפילות היוצאין מכל אחד היו מעומקא דלבאי אצל כל אחד ואחד, והרבה יהודים ביקרו בחצרות האדמו"רים שהתגוררו בסביבה, והחסידים הגדולים, שהיו מקושרים לאדמו"רים נסעו או הלכו לרבותיהם גם אם הם גרו במקומות רחוקים. ולפני מלחמת העולם הראשונה הלכו קבוצות גדולות בין ההרים הגבוהים דרך היערות עד ויזניץ, ולפני ויזניץ הלכו לקוסוב, וכן לבעלזא ושינווא, ואחרי כן (אחרי מלחמת עולם הראשונה) שהיו כבר רכבות נסעו החסידים ברכבות מיוחדות לגרויסווארדיין ולבעלזא ולמקומות הקרובים, מונקאטש, סיגעט, ספינקא, נדבורנא, ועוד. ואילו אלו שנשארו בביתם בכפרים, גם כן דקדקו שיהיו להם בעלי תפילות ותוקעים יראי ה', חסידים ואנשי מעשה, ואחרי התפילות והתקיעות עשו הסעודה בזריזות ותיכף ומיד חזרו לבית המדרש להגיד תהילים.

ובפרט ימי עשרת ימי תשובה, שאימת הדין היתה ניכרת על כל אחד ואחד. גם ענין ה"כפרות" היה עבודה מיוחד. השוחטים ביקרו אצל כל אחד ואחד ושחטו בכל הלילה לפני יום הכיפורים כל אחד ואחד עשה ה"כפרות" בעריו"כ ורצו לאכול מה"כפרות" עוד בסעודת ערב יוכ"פ, ואח"כ למוצאי יוכ"פ, וגם לקיים מצות כיסוי הדם, כל דבר היה עבודה מיוחדת, והיה ניכר גודל ההכנות ליום הצום הגדול, וביום הכיפור היה כל אחד הולך בקיטול לבן והנרות הגדולים הביא כל אחד ואחד לבית המדרש, וגוי היה ממונה לשמור כל הלילה וביום והשגיח על הנרות שלא תפרוץ שריפה. חלק גדול ובפרט הצעירים, היו

נשארים ללון בבית הכנסת, ואחרי שנגמר הצום וקידשו הלבנה, כל אחד לקח הביתה מהנר הנשאר שיהיה לו על ליל הו"ר וכן להבדלה לעשות בורא מאורי האש, ואחרי הסעודה התחילו מיד בעשיית הסוכה, היו אמנם יחידי סגולה שהיה להם סוכה בנויה, אבל בדרך כלל עשו סוכה חדשה כל השנה, בעלי יכולת קצת עשו מקרשים ומי שלא היה לו קרשים היה עושה מקנים של התירס, והיה מסירות נפש גדול לאכול בהסוכה, כי כבר היה אז קור גדול מאד, והרבה פעמים היה גם שלג בסוכות, ובפרט לישון בסוכה היה כרוך במסירות נפש ממש, אף על פי כן היו יחידי סגולה שלא התחשבו בכל זה וכדי לקיים המצוה בשלימות אפילו כלשון חז"ל אם אוכל בזמן שמותר לאכול בבית נקרא הדיוט לא השגיחו ע"ז ואמרו בשם צדיקים אל תהיה ברכת הדיוט קלה בעיניך הברכה שעושה אפילו שנקרא על ידי זה הדיוט לא יהיה קלה בעיניך, וזה נשגב ונחשב למעלה גדולה מאד מאד.

ובענין הארבעה מינים, ידוע אשר בסביבתינו לא היו גדלים ארבעה מינים אלו, והיה צריכים להביאם ממדינות אחרות, והסוחרים הביאו לעירות הגדולות, מהכפרים נסעו השוחטים והדיינים ובעלי בתים חשובים לקנותם ולהביא אותם להכפר, לא כל אחד יכול היה לזכות בד' המינים, לבד מהיחידי סגולה, בעלי בתים גבירים, וגם הכלי קודש השוחטים והרבנים וכדו' ועוד. והקהל גם כן קנו סט של ארבעה מינים והלכו עם זה לכל אחד ואחד לברך עליו.

"יום טוב" היה מורגש מאד בכל בית ובית יהודי, הן במאכלים שהיו מאכלי יום טוב, כל אחד כפי מסת יכלתו, והן במלבושים, שהיו יותר נקיים מימי החול, ואחרי כן בשמחת תורה היה השמחה מיוחדת במינה בפשטות, כמו שאמרו חז"ל מפני מה מועדים שבבבל שמחים וכו', בפשטות כי הם היו לחוצים כל השנה, בעבודה קשה ובדוחק, ובחג שכחו את כל הדאגות והצרות. וכפי שנזכיר הלאה, מי שהיתה לו משפחה גדולה, ובפרט בנות גדולות, והגיעו זמן פרקן, ולא היה לו שום דבר, אבל כשבא החג שכחו הכל, בדרך כלל התכנסו אצל הרב או אצל השוחט ושתו קצת יי"ש כמובן ספירט נקי אפילו היה לו ריח רע מאד כי הממשלה בכוונה נתנה בתוכם ריח רע מאד, בכדי שלא יוכלו להשתמש בספירט לשתי' רק לצורך דברים אחרים, אבל האנשים היו שותים זה והשמחה אחרי כן היה גם כן מעומקא דליבאי, ורקדו ברחובות והגויים לא הפריעו וגם הפריצים לא הפריעו אדרבא הם נהנו מהחג, כי שלחו

להם מהמזונות שנאפו אצל כל יהודי ועוד, עד שעברו ימי החג והדלות חזרה למקומה.

עוד היה נהוג בשמחת תורה, שהיה בחירות למשרות הגבאים, ובשעת בדיחת הדעת במוצאי יום טוב, אחרי כל החגים והימים נוראים, וימי חורף ממשמשין ובאין, והכריזו שכל אחד ואחד יראה להכין על החורף תפוחי אדמה ותירס וכרוב ועצים, כל מה שהיו צריכים לימי החורף, וגם הכריזו בסוף: ומי שאין לו, פטור מלהכינו!

צרכי החיתון היו קשין ממש כקריעת ים סוף, היום ב"ה ישנן חבורות לעזרת הכנסת כלה, וכל מיני חברות גמילות חסדים, ישנן אנשים בעלי יכולת המוכנים לעזור למי שאין לו, ואז לא היה הדבר כן, לא היו חברות כאלו, ולא היה כלל למי לפנות, ולא כל אחד היה מסוגל ללכת ולבקש מבעלי היכולת, ואילו בעלי היכולת גם הם לא היו מסוגלים לעזור בסכומים גדולים, על כן היה זה מהדברים הקשים, וביותר להבחור לא היה קשה, כי היה הנהוג אז בימים ההם שהכלה היתה צריכה לתת הכל, אפילו הבגדים להחתן, ומי שבניו היו זכרים היה נגיד, ומי שנתברך בהרבה בנות, עבורו היה זה צרות צרורות, ובפרט מי שהיה רוצה לשדך את בתו לתלמיד חכם בר אוריין וממשפחה הגונה.

אבל אחר כן, אם כבר עזר לו השי"ת והשיאו בשעה טובה ומוצלחת, אין לתאר את השמחה הגדולה שהיתה שם, עבור כל הכפר זה היה מאורע מיוחד, ראשית ההכנה בבית לכל כלה ועוד כשהיתה ילדה, התחילו להכין צרכי כלה, כגון כלי מטה כרים וכסתות וסדינים ומגבות, שהיו נקרא בשם "שטאפיר" ובדרך כלל היו עושים בבית לבד, וחלק מהם היו קונים, וזה היה אצל כל אחד ואחד, והחתונה היו עושים בבית, הוציאו את כל כלי הבית משם והוציאום לחוץ וסידרו את החתונה, הזמנות לא נשלחו ובדרך כלל באו רק אנשי הכפר והמשפחה ממקומות אחרים או חברים של החתן והכלה, ובכפר היה המחותן שולח מאנשי ביתו בשם הכלה, (כי החתונה היה אצל הכלה) לכל בית ובית להזמינם אל החתונה בשמם ובשם הכלה, וכל אחד ואחד השתתף בהשמחה, ומתחילה ועד הסוף, וגם שחטו עגל בשביל הסעודה ולא השתמשו רק בחלק הקדמי (בגלל ענין ה"ניקור") ועשו עוגות "לקח" ו"טארט", ולעניים הכינו כל אחד ואחד משהו, עוגה או "לקח" ושלחו להם. והחתונה התחילה אחר הצהרים, ועיקר שמחת החתונה היה על ידי הבדחן שהיה מפורסם. ובחתונות הגדולות היו לפעמים כמה בדחנים, והיה גם תזמורת תוף וכינור, ובקבלת

פנים להחתן התחיל הבדחן לומר דברי התעוררות, כי הוא יום הדין ממש, היו שם נחלי דמעות, כי כל הקהל בנוסף להחתן היו בוכים אתו, בכל מיני דברי התעוררות וחשבון הנפש, ובפרט אם היה החתן יתום היו מזכיר הבדחן כי נשמת אביו בא כעת מעולם העליון להשתתף בשמחתו, עד שראו אצלו ממש השתפכות הנפש אז התחילו הבחורים לשמחו ועודדו בניגונים, ואחר כן הלך הבדחן אצל הכלה והיה אותו הדבר, והיו בכיות עד לב השמים ובפרט אם הכלה היתה יתומה. וביקש שהכלה תלך ותפייס את הוריה ועוד. הכל היה עד שהיה החופה, ואח"כ בהחופה ואח"כ בלילה מאוחר החלה הסעודה. הבדחן התחיל גם כן בהכרזת ה"דרשה געשאנק" מי שנותן ומה שנותנים וגם ד"ת ועוד ואח"כ ברכת המזון ואח"כ התחילו הריקודים ואח"כ המצוה טאנץ שהיה עד אור הבוקר.

ולפני החתונה היה ה"אויפרוף" והיו מביאים את החתן לבית המדרש בניגונים, ואחר הצהרים נאספו בבית החתן, ושימחו אותו בשירות ותשבחות.

זהו בערך קיצור מהחיים היהודיים שתיארתי, אבל בערים היה קצת אחרת, כי בכפר היה הכל כמו במשפחה אחת ובעיר גדולה לא היה הרגש-השמחה כה גדול, כי היו כבר יותר חתונות, ולא היה זה מאורע יוצא מהכלל, אבל בעיקרו דמה לכפרים. גם בכפרים שהיו אנשים פשוטים ועמי הארץ עובדי אדמה, אעפ"כ שמרו על התורה ועל מצוותיה וחינוך הבנים והבנות, ובפרט כאשר הרב המרא דאתרא אמר דרשה, כל אחד בא והשתתף בדרשה, וכל מה שיצא מפי הרב המרא דאתרא היה קודש, וגם באו מפעם לפעם רבנים או מגידים ודרשו בעניני אגדה במוסר, וכל אחד שמע וקיבל על עצמו לתקן מהיום והלאה מה שאפשר.

כאמור לעיל הגויים בסביבתנו היו פרימיטיביים מאד, והם לא ידעו הרבה וסמכו על היהודים, הם קנו מהם או מכרו להם פרה או עגל, או היבול של השדות, וחיו בשלום אתם אף על פי שהיה גם ביניהם קצת אינטלגענטים, כמו מורים גויים שבאו ממקומות אחרים, לא פעם קרה שהגלח הסיתם נגד היהודים, אעפ"כ היהודים הסתדרו אתם, כי גם הגלחים (הכמרים) וגם המורים שלהם וגם אנשי המשטרה, היו צריכים ליהודים ונתנו להם שוחד וכדומה, וסדרו הכל, בין הגויים היו רוצחים ידועים וגנבים, ובזמן שהצעכיים היו המושלים לא פחדו מהם, כי הצעכיים היו אנשים אינטלעגנטיים ובעלי דימוקרטיא וממילא אם לא תפסו על המקום את הגנב, לא יכלו להרשיע על פי חוקי הדימוקרטיא. לא בכל כפר היתה תחנת משטרה, רק היתה תחנת

משטרה על כמה כפרים יחד, וממילא יכלו הגויים לעשות ככל אות רצונם באין מפריע להם, ומזה יצאו צרות רבות. היו גם כן רציחות, אבל לא היה מכוון דוקא אל היהודים, אדרבא הם היו רוצחים בינם לבין עצמם, בסכסוכים שבין משפחה אחת לשניה, שהיו להם ביניהם "חשבונות", ובחגאות שלהם, כמו בכל יום ראשון בשבוע שהיה חג עבורם, התכנסו וירדו מהיערות מהמקומות ששם היו גרים ובאו למטה לתוך הכפר, שהיו רק יהודים והם התיישבו באמצע הרחוב, וגם בבתי המרזח היינו ה"קרעטשמות" שבדרך כלל היו הם תחת בעלות יהודית, ושתו ושיכרו את עצמם כל היום. ואחרי כן התחילו הרציחות ועשו "חשבונות" משפחה אחת עם האחרת, ובפרט אם אירע ובא להם יום חג יותר מרכזי, חג יותר גדול שלהם, אז היה הדבר ניכר ביותר, אבל בזמנים אלו לא היו היהודים מסתובבים ברחובות רק לצורך גדול.

ואחרי שעזבו הצעכיים את "קארפטו רוס" וההונגרים נכנסו ותפסו את השלטון, הוטב קצת המצב הזה, כי השוטרים אשר היו נקראים "זיונדרים" היו אכזריים מאד, ונפל פחדם של הזיונדרים עליהם (שהיו הולכים עם נוצה על הכובע) וכשהם היו נראים מרחוק, נפל על כולם אימה ופחד, והיו מתחבאים בתוך הבתים, כדי שלא יראו אותו בחוץ, כי על כל דבר קטן, או מי שלא היה מוצא חן בעיניהם, ראשית היו מרביצים בו באכזריות נוראה, גם בגויים ובפרט אם היה חשד קטן של גניבה או התפרסם איזה גניבה ביניהם היו מכים אנשים עד למות, והרבה פעמים היה נודע להם אח"כ כי היכו איש ללא עול בכפו ולא הוא היה האשם בדבר, ולא מצאו את הכתובת הנכונה, והם לא התפעלו מכך ואפילו לא התנצלו על הדבר ולא אמרו סליחה, רק הלכו אצל השני ועשו את אותו הדבר, וממילא ע"י כן נשקט קצת הענין של הגניבות והרציחות.

אצלינו גם כן אירע סיפור על גניבה, לפני החתונה של אחותי מרת פיגא, בשנת תר"ץ, אבא ז"ל לא היה בבית ונסע למקום מסויים, ואמי ע"ה נשארה לבד בבית עם הבנים הקטנים, כי הבנים הגדולים למדו בישיבות, ואני שהיתי אז בבית כי הייתי אז בן שמונה שנים, ואחי הצעיר ש"מ היה בן שש שנים ואחי אמ"ר בן שלוש וחצי, ובלילה באו גנבים וגנבו את כל השטאפיר שהיה מוכן עבור אחותינו, היו לנו 2 חדרים ובחדר שהיה מונח שם השטאפיר לא ישנו שם, וכולנו ישנו בחדר אחד ולא שמענו בלילה כלום, רק בבוקר נודע לנו ענין הגניבה, וזה היה טובה גדולה שלא שמענו כי אילו היתה אמא ע"ה מרגשת

בהמצאות הגנבים בבית, בודאי היתה מקימה צעקה גדולה ואז היה סכנה של הריגה, כי אף אחד לא היה יכול לעזור כי השכנים היו רחוקים כי לא היה בית סמוך לרעהו, רק היה רחוק בית אחד מחבירו, והיה מזלינו כי אמא ע"ה לא התעוררה אז משנתה, ונשארנו בחוסר כל מכל צרכי הכלה להחתונה. נתתי רק קצת סקירה קצרה על החיים ב"קארפטורוס", הם היו חיים בשקט ובשלוה מתוך עוני אבל שקטים עד שנת תרח"ץ.

כאמור לעיל אנחנו היינו גרים בברעזיף, והיתה נקראת ברעזווא, כי בזמן מלחמת העולם הראשונה ברח אבי ז"ל ממקומו שהיה שוחט בבורשא, והיה "טמיר ונעלם", והיה קצת זמן שוחט בליפשא, ועוד מקומות שכבר הזכרתי לעיל, ואח"כ קראו אותו לברעזיף, והיה שוחט גם בהורינטש אבל בברעזיף לא היה רב, ואבי ז"ל שימש שם בכל הענינים ענייני רב וכדומה דיין ושוחט ומוהל ובתור אדמו"ר וכל דבר גדול או קטן היה מתנהל ע"י אבא ז"ל, הוא היה גם שוחט בביסטרא לצד וואלאווע (כשמונה קילומטר מברעזיף), ושם היה גם כן מנסירה - זעג - ולשם הביאו את העצים מהיערות ונסרו אותם לגזעים קטנים וגם קרשים וכל מיני עצים, ושלחו אותם למדינות רבות, "הורניטש" היה רחוק כחמשה קילומטר מברעזיף לצד חוסט, והכפר שלנו היה גם כן מחולק לשני חלקים, ונהר עבר ביניהם שנקרא "ריקא", וגם שדות היו מבדילים בין שני צידי הכפר והיו שם הרים כמו בכל ה"קרפאטים", עיקר הכפר היה בצד השני (לא אצל הכביש) וזה היה נקרא עיקר הכפר, שם היה בית המדרש גדול ומקוה בית מרחץ, ועוד בית כנסת קטן, ובצד הכביש החלק הזה היה נקרא "קוזא", שם היה חלק קטן של הכפר ארבעה עשר משפחות היו גרים שם, והיה שם גם כן בית המדרש גדול בנוי מאבנים ומקוה, והיה שם מעבורת - שבאמצעותה עברו מחלק אחד לחלק השני, ואחרי כן בנו גשר גדול מעץ, שקשר בין שני החלקים.

כאמור עיקר הכפר היה מעבר לנהר, אבל בצד הקטן "קוזא", שם היה הכביש העיקרי שעבר מחוסט עד וואלווא עד הגבול הפולני וכל המעבר היה דרך החלק הזה, והיה בחלק הזה גם פונדק גדול וכל העוברים בעגלות שבאו מלמעלה על יד הגבול הפולני שהיה נקרא - גיבערג עברו דך שם והיו שם הרבה כפרים כולם היו יראי ה' והיו ביניהם תלמידי חכמים גדולים, והיו עובדים שם כל העבודות הקשות, כגון ניסור עצים וכריתתם מהיערות הגדולות שם, וחלק גדול היו עושים רפסודות והשיטום בנהר, עד מקומות מרכזיים ומשם הביאום לכל העולם, וחלק מהעצים הובלו על ידי עגלות

גדולות ארוכות, והיהודים הביאום ונסעו ימים ולילות, ובפרט בימות החורף כמעט שקפאו בדרך מרוב קור, והיה מקומות חניה שהסוסים לא היו יכולים לנסוע כ"כ הרבה זמן שהוצרכו קצת לנוח ולתת להם אוכל ושם בכפר "קוזא" היה גם כן מקום חניה וראינו היהודים האלו שבאו כמעט שקפאו מהקור העז - והתחממו קצת ולקחו אתם ספרים כגון "חוקים" ועוד ולמדו, וכעלות הבוקר התפללו ונסעו הלאה.

ראינו את גודל תמימותם ועבודתם הקשה, ולא הפריעו להם בעבודת ה', היינו גרים בכפר עד שנת תרפ"ח, ואז עברנו לגור בקוזא, מפני שלאבי ז"ל היה שם יותר נוח לבקר משם במקומות אחרים, ואבי ז"ל הלך כמעט בכל שבת להתפלל בתוך הכפר ולהיות שם בעל קורא, כנ"ל היה אבי ז"ל חביב בעיני כל וכולם הוקירו אותו עד למאוד והתייעצו אתו בכל דבר ודבר, - וביומא דפגרא - התכנסו אצלינו לשמוח ביחד, היו יהודים שבאו אלינו בכל ליל שבת קודש לשלחן של אבי ז"ל, הפרנסה היתה בדוחק, אבל היות שאמא ע"ה היתה "בריה" וחסכנית בכל דבר, על כן לא חסר לנו מאומה ולא רעבנו, הדירה שלנו היתה שכורה, אבל אבינו ז"ל היה נחבא מאוד כי אפילו לא ידענו כמה הוא משלם שכר דירה, מרכז הדירה היה באמצע, כשנכנסו לתוך הדירה היה מטבח והתנור אפיה, ועי"ז חדר-מחסן קטן, ושם היה סולם גדול לעלות לעליה גדולה ככל שטח הבית, ומהמטבח לצד שמאל היה חדר גדול בערך 5 וחצי על 5 וחצי מטר, לידו היה חדר קטן, ובצד השני של המטבח בצד ימין היה חדר באותו גודל אבל היה כבר יותר מסודר ברהיטים, שהיו יפים ונקיים יותר, ועל ידו היה גם כן חדר קטן נוסף שם היו מונחים כל הספרים וחדר הלימוד, ובשני צדדי הבית היו גינות מטופחות לגידול ירקות, היו שם גם כן אילנות של שזיפים, ואילן אחד של תפוחים אבל הם לא היו מובחרים, וחדר הנוחיות היה בחוץ בחצר שמאחורי הבית, כך התרגלנו וכך חיינו.

פרק שלישי

אחי ואחיותי ומשפחתם ומקום מגוריהם

אחותי פרומט היתה גרה בכפר רחוק מאתנו מרחק של עשרה קילומטר, והיה נקרא "ליפשא" והיה על יד הכביש העובר ל"חוסט", ושמו של גיסי היה ר' ישראל הופמן היה חי בדחקות גדולה והיו להם חמשה ילדים, הגדול שבהם היה שמו אליהו, והוא נולד בשנת תרפ"א, והשני' היתה שמה זיסל ובהוב"ש שנשארה בחיים וכעת היא גרה בעיר אנטוורפען, והקימה דור ישרים יבורך. אז, בזמנים ההם, לא היו רגילים לביקורים משפחתיים רק מזמן לזמן, בנים שהיו גרים במקום אחר במרחק של חמישים קילומטר מההורים, לא ראו את פני הוריהם מאז שהתיישבו במקומות המרוחקים, ואחותי היתה באה מפעם לפעם לבקר אותנו, ואנחנו הילדים היה לנו מנהג ללכת בכל חול המועד לבקרם.

אחותי מלכה היתה גרה ב"איגלא", כפר על יד "בוטשאנא", וכפר הזה היה כבר רחוק הרבה מאתנו, והיו צריכים ללכת אליו בדרכי הרים וגבעות כדי לקצר את הדרך, ולשם כבר לא הלכנו בכל חול המועד אלא בזמנים רחוקים מאד, הגיס, בשם ר' אפרים פישל, הרחיק נדוד לבקש פרנסה עד בעלגי' אנטוורפען, אבל הוא לא הצליח שם, ושלח לה כספים רק בזמנים רחוקים, והיו תכניות - כל הזמן - להביאה שם לאנטוורפען, אבל לא עלתה לו, ואחרי כן בזמן המלחמה נאבד זכרו באיזה מקום, ולאחותי היה בן בשמו שמואל משה, ובשנת תש"א כשגירשו את היהודים ממקומותיהם לפולין היא היתה גם כן ביניהם, היא עם הילד ש"מ, שהיה צריך כבר לעשות בר מצוה, ואני מצאתי' ברכבת שגרשו אותם לפולין ואני גם כן הייתי שם ומצאתיה ע"י גוזדיץ, ונסענו ביחד עד הורדענקע, ואני נמלטתי משם, ונאבד זכרם, ואבא ז"ל היה עוד בזמן הזה בבית והצטער שלא ידע לכל הפחות מתי להדליק הנר עבורה.

אחותי פיגא ע"ה, שהיתה בת אמא ע"ה, היינו מזיוו"ש של אבא ז"ל, כי אילו שני אחיותי הראשונות היו רק מאבא ומזיו"ר, והם היו יותר מבוגרות, אחותי פיגא נולדה בערך בשנת תרס"ח, כנ"ל היתה מאד מושלמת בכל המעלות בדומה לאמא ע"ה, והיתה יפ"ת ומלומדת מאד, וכתבנית ותופרת

וכדומה, ועוד. אבל מזלה היה חלש מאד לעשות שידוכים עמה מפני הצורך של נתינת נדוניי, אמנם באו אלינו שדכנים להציע שידוכים שלא היינו צריכים לתת עבורה שום נדוניה, אבל היות והמדוברים לא היו תלמידי חכמים על כן לא רצינו, ואח"כ נשתדכה עם ב"ד, שמו של הגיס היה ר' חיים ווייס, והיה בן דודי הרה"ג רבי מרדכי ווייס שאצלו היו תורה וגדולה במקום אחד, תלמיד חכם גדול שעשה הגהות על כל הש"ס, והיה לו גם כן בית מסחר גדול מאד של עצים וקרשים, והיו בין החסידים המפורסמים של האדמו"ר אנטנוי', אבל אחר כן הפסיד את הרכוש ונשאר בלי שום רכוש, ואחותי הנ"ל חיתה בדחקות גדולה עד מאד, בענין הפרנסה, ויכול להיות כי ע"י כן נחלתה וקבלה את יסוריה באהבה, ואחר כן הצליחה כבר להסתדר ופתחה איזה חנות קטנה של אביזרי תפירה ואריגה, אבל נחלתה ונפטרה ושבקה חיים בשנת תרצ"ח בשנת השלושים לחייה, וממנה נשאר יתום ילד בשם ארי' לייבוש שהיה אז בגיל שבע שנים. ואמא ע"ה החזיקה את הנכד הזה היתום בביתנו, ואילו זכרו של הגיס והילד גם כן נאבד מאתנו.

ואחי ר' אייזיק עבר ז"ל שהתחתן גם כן עוד לפני המלחמה, בשנת תרצ"ה, נולד בשנת תר"ע, ולמד בישיבות הגה"צ המפורסם רבי יעקב פרנקפורטר מקאשוי סבו של אדמו"ר רבי יחזקאל מרץ אה"ב ואח"כ למד אצל הגה"צ אב"ד הורינטש והי' ממצויניי הבחורים בתו"ש. זוגתו היתה מכפר "קישניצע" בת תלמיד חכם, ואחי ז"ל היה לו חוש במסחר, והתאמן בכל מיני עבודת יד והקים בית מלאכה לעשיית גומיות (מחזיקי מכנסים הויזען טרעגער) ונסע בעצמו למכור את סחורתו לחנויות והמציא את פרנסתו, ונולדו להם 5 ילדים, כולם בעלי חן ונחמדים ונספו זוגתו והילדים, ואחי נשאר בחיים, וזכה להעמיד עוד הפעם משפחה וא"ה עוד אכתוב הלאה ממנו.

אחותי אסתר ע"ה, נולדה בשנת תרע"ב, והיתה גם כן מושלמת במעלותיה והיתה יראת שמים, ונשאה לתלמיד חכם גדול הרה"ג רבי משה גרינצוויג, נכד הגאון הצדיק רבי אשר זעליג גרינצוויג אב"ד "דולהא", החתונה היה גם כן בשנת תרצ"ה בביתינו, וכל המחותנים, כל בני הרב מ"דלהא" היו רבנים, וכולם נשארו אצלינו למשך כל השבוע של ימי השבע ברכות, ובכל יום עשו סעודת שבע ברכות בביתינו, והנדוניי שנתנו לו היה הכפר ביסטרא, שאבא ז"ל נתן לו שיהי' שם שו"ב ומו"צ, שש שנים אכל קעסט אצלינו וישב על התורה ועל העבודה, ואחר כן עבר לגור בביסטרא והיה להם גם כן 5 ילדים נחמדים,

וכולם ניספו, הגיס הג' ר' משה ואחותי אסתר, וכל הילדים שהלכו ביחד עם ההורים, באו לאושויץ ביום ט"ז סיון.

אחי ר' אברהם יודא ז"ל, נולד בשנת תרע"ו והיה מושלם ויפ"ת, ומתמיד גדול, ובעל רגש, והיה לו קול נעים ובעל חן, כשהיה עוד ילד, לפני הבר מצוה נסע ללמוד לכפר קושולי, הרחוק ממקומינו כעשרה ק"מ. אבל הכפר לא היה על יד הכביש, והגישה אליו לא היתה נוחה, ושם היה גר מלמד תלמיד חכם גדול וירא שמים, שמו הי' מוהר"ר משה איצקוביץ וגר אח"כ בטעטש, ולמד אצלו, וגם בשבתות היה אוכל אצלו, והמלמד היה משבחו בשבחים רבים, פעם לא היה רוצה לצאת מבית המדרש ובכה, והמלמד שאלו למה הוא בוכה ולא יוצא מבית המדרש, והשיב כי הטלית קטן נפסל אצלו, ולא יודע מה לעשות כי אי אפשר לצאת ללא הטלית קטן, ולא נרגע עד שהביאו עבורו טלית קטן אחר, ותיקן לו את טליתו הקטן, היה בעל רגש גדול וקולו היה ערב, ובאו לשמוע את ניגוניו. פעם כשאכל בשבת אצל המלמד שלו, ואחרי שסיימו לאכול התחיל לבכות והמלמד שאלו גם הפעם לפשר בכיו, ולא רצה תיכף לענות, לאחר שאלות חוזרות ונשנות השיב כי אצלינו בבית היה נוהג אבא ז"ל לעשות כל ליל שבת רקידה, אחרי ברכת המזון, בין אם היינו רבים ובין היינו מועטים, וכן ביחיד, זה היה כל ליל שבת קודש, בניגון מיוחד של דביקות וזה היה חסר לו כעת בשבת, עד שהמלמד הבטיח לו גם כן שירקוד אתו בכל ליל שבת קודש, מהמלמד הזה נשארה ב"ה משפחה גדולה, כולם יראי ה' חסידים ואנשי מעשה, והבנים שנשארו ממנו ידעו אפילו לספר זאת כעת.

ואחרי בר המצוה למד אחי הנ"ל אצל הגה"צ רבי יוסף צבי דושינסקי בחוסט, ובשנת תרצ"ג כשנסע הגה"צ מהרי"צ דושינסקי לקבל את הרבנות בירושלים, והתייעץ אחי ז"ל אתו איפוא לנסוע ללמוד אמר לו שיסע ללמוד בישיבת "נייטרא", ואכן הוא היה הראשון שנסע ללמוד בישיבה במחוז אויברלאנד, ואחרי כן נסע גם אחי דוד (נדבר ממנו אי"ה בהמשך) ואח"כ אני. אחי היה בין הבחורים המצוינים ואחרי כן היה גבאי ב"חברה חריפות" שהם דרשו בכל שבת ושבת בסוגי' אחרת ובדברי אגדה, ואז היו בחורים חסידיים שהיו מתארגנים לנוסע לבעלזא, וגם בני הרבי מנייטרא נסעו לבעלזא, והיו בחורים מויען, שנסעו באוטו מיוחד מויען עד בעלזא, ובשנת תרצ"ז נסע אחי לבעלזא ונשאר שם כ"יושב" בבעלזא במשך שנה, כידוע היושבים בבעלזא היו בחורים ואברכים שתורתם אמונתם והשאירו הכל מאחורי גבם, את

הבית כו' וכל מגמתם היתה תורה ותפלה ודביקות בהרב הקדוש מבעלזא, והיו יושבים שם שנה אחת ואחר כך היו חוזרים, ויש שהיו יושבים שם יותר משנה אחת, כל אחד לפי מדרגתו, אחי בא הביתה לאחר שנה שהיה יושב בבעלזא אשר שם ישב על התורה ועל העבודה, והיה דבוק כל כך בהרב הקדוש מבעלזא, והוא רצה לנסוע לפולין גם בזמן שהרב הקדוש מבעלזא היה כבר בגיטו, ורצה לקחת גם אותי לבעלזא, אבל לא היה באפשרות לנסוע לא באופן ליגאלי ולא באופן בלתי ליגאלי. ואחרי כן נשא אשה, בתו של השוחט מ"לעהא" שע"י "בוטשקאב", והיה גם שוחט בכפר "פוליאן" (שנפטר לפני כן והספיק להשיא את שני הבנים שהיה לו) ונשארו 2 בנות יתומות אחת גדולה ואחת קטנה יותר, וגם האלמנה, וקיבלו את אחי לשוחט במקומו, ושם היה פרנסתו מצויה בשפע. היתה לו גם דירה וגינה על יד הבית, בעלי הבתים שם היו אנשים פשוטים אבל לכולם היה פרנסה, וחיבבו אותו מאד, כי היה ירא שמים באמת ובעל מדות טובות ובעל חסד גדול.

אני ואחי אהרן מרדכי למדנו אז ב"ראחוב" אצל הגאה"צ ר' שלמה זלמן פרידמן אב"ד ראחוב. נשואי אחי היו בשנת תש"א בחורף. אח"כ לאחרי נישואיו ביקש ממני אחי אברהם יודא שנלמד ביחד ב"לעהא", ואח"כ בזמן הקיץ הצטרף אלינו גם אחי א"מ.

הוא היה מסור לכל אחד ואחד, ובפרט להההורים ולנו, בזמן שהיינו בישיבה דאג לנו כמו אב רחמן, והיה נותן חלק מפרנסתו להורים, כמה פעמים שלח להם מעות, וכן חלק גדול שם למשמרת לכ"ק הרב הקדוש מבעלזא, אף על פי שאז לא היה כל סימן חיים מכ"ק הרב הקדוש מבעלזא, והוא היה מאמין באמונה גדולה כל כך שידי זדים לא יכולות לשלוט על קודש-קדשים כזה, והיה כותב כמה פעמים פתקא כשהיה צריך לאיזה ישועה ושם בארגז - בארון עם כסף בשביל הרב הקדוש, ואחרי כן כשזכינו וכ"ק אדמו"ר הרב הקדוש מבעלזא בא להונגריא, נסע אליו תיכף ומסר את הסכומים הגדולים של כסף, שהתפלאו אז מאיפה לקח סכומים גדולים כאלו.

היה לו שלשה ילדים, ובשנת תש"א כשגירשו את היהודים, בעלילה שאין להם אזרחות (כמו שאספר אי"ה הלאה), ואז לקחו את חמותו וגיסתו לפולין ונאבד זכרם, ואחי עם משפחתו ברחו וניצלו. אחרי שהתבטלה הגזירה חזר לכפרו עד זמן השואה, ואז נלקח לאושביץ, ואשתו וילדיו נספו והביאו אותם תיכף לצד השני, צד שמאל כידוע, שכל אלו נלקחו להשמדה, ואחי היה

בעבודה ואחר כך נחלש במחנה שלו אשר נעשה "סלקציה", והביאו אותו בין החולים לאושויץ ונהרג עק"ה, לא ידוע יום היארצייט שלו - ה"ד.

אחי יוסף נולד בשנת תרע"ח או בשנת תרע"ט, ובשנת ה-11 לחייו שבק חיים לכל חי, ונפטר ביום ו' באלול תרפ"ט.

אחי דוד נולד בשנת תר"ף, למד בחדר ב"בערעזיף" ובקיץ תרצ"ב נסע ללמוד לפרעשאוו עפריאס, בהתלמוד תורה דשם, כי המלמד בכתה הגדולה של התלמוד תורה (שהיא היתה המכינה לישיבה), היה מפורסם לתלמיד חכם גדול ומחנך מעולה, ושמו היה הר' ישכר דוב הרשקוביץ מ"טעש", ואמא ע"ה היתה בידידות עם זוגתו מקטנותם בעיר מולדתם טעטש, והם היו מחליפים ביניהם מכתבים, על כן נסע ללמוד שם, אבל הפיקוח שלו היה רק על הלימודים, ואילו השאר היו צריכים לסדר בעצמם הכל, ונסע אתו ש"ב ר' יוסף בן דודינו הר"ר מרדכי ווייס, והוא סידר עבורו "ימים" (בעלי בתים שאצלם הוא יאכל כל יום במקום אחר) ובערבש"ק היה נהוג לילך ולקבץ מעות שהיה נקרא "וואכין געלד", ומזה היה לו לשלם דמי אכסני' שלו, הוא היה בעל מדות ומתמיד עצום, ולמד שם בהתמדה גדולה, ואחרי שנה נסעתי גם אני ללמוד שם, ואז הוא היה כבר תושב, והוא היה מבוגר ממני ב-2 שנים, אני הייתי בן 10 וחצי והוא היה בן 12 וחצי, והוא היה כבר אלי כמו אב, הוא הלך אתי לסדר עבורי אכילת "ימים", זה לא היה כל כך פשוט וקל, הלך ממקום למקום וביקש שיתנו לאחיו הקטן יום לאכול. (והוא הסביר שזה ילד קטן שלא אוכל הרבה) עד שהצליח וסידר לי לאכול "ימים" לכל ימי השבוע חוץ משני ימים, ובימים אלו קניתי לי משהו לאכול בדמי שבוע שהוא סידר לי, והוא השגיח עלי בכל הענינים, וישנו בחדר אחד ביחד, ולא היה לנו שעון אף על פי שבתלמוד תורה התחילו הלימודים בשעה 8 בבוקר, אבל הוא היה נוהג לקום בשעה 3 לפנות בוקר או בשעה 3 וחצי כל יום, ובחורף הלכנו יחידים באמצע הלילה, והגויים במקום היו אנטישמיים, וכשראינו איזה גוי שיכור ברחנו על נפשינו, והיות שלא היה לנו שעון, ולפעמים גם הבעל הבית בעל האכסני' לא היה במקום, ואחי היה נוהג כל פעם שהתעורר בלילה תיכף העיר אותי ואמר שמרגיש שזה כבר מאוחר מדי, וככה הלכנו לבית המדרש והיינו צריכים תיכף לחזור משום שהשעה היה רק שעת חצות, וכמה פעמים ברחנו שגויים עוד הסתובבו ברחובות ואחר כן הוא הלך ללמוד ל"ינייטרא" כנ"ל, היכן שאחי הגדול ר' אברהם לייב כבר למד שם, ולמד שם בהתמדה גדולה,

והיה בין הבחורים המצוינים בכל הענינים, ואח"כ למד ב"בערגסאז" אצל הרה"ג מראוגנא.

דרך הלימוד של הרב הנ"ל, שהיה מפורסם לעמקן ובעל הוראה, כל מי שהיה בא במגע עם אחי, היה מתפעל ממנו, מרוחב ידיעותיו ובינתו בתורה, בכל עניני הוראה בין באיסור והיתר ובין בשו"ע או"ח, הוא היה חבר טוב של ההי"ג ר' משה ווייס ז"ל ב"ר משה ש"ב הגר בירושלים שהי' ראש הכוללים בבעלז ובעל מחנה של "אוהל משה" "ויקהל משה" ועוד ונפטר ביום י"ט כסלו תשמ"ט. ומנהגו של דודינו הרה"ג ר' צבי דוב, שהיה תלמיד חכם גדול, לבחון תמיד מי שבא במגע אתו, בפרט בחורים, ובפרט מהמשפחה (הוא היה אח אמי), ואמר אחר כן לאמי ע"ה כי הוא מתבייש מאחי מגודל ידיעותיו, ולא החזיק טיבותא לנפשי' אף פעם' הוא היה ענוותן ושפל ברך, ואח"כ היה גם כן ב"לעה", אצל אחינו הגדול השו"ב דשם, והתארס עם בת תלמיד חכם מהכפר "פוליאן", שעל יד "לעהא", אבל לא זכה כבר להינשא, ונלקח לאושביץ ביחד עם אחי ר' אברהם לייב, והיה זמן ביחד אתו. מצאתי אנשים שהיו אתם במחנות, וסיפרו ממדותיו והיראי"ש שלו, אבל לא החזיק מעמד ונלקח ע"י "סלעקציא", (זאת אומרת החלשים נלקחו לאושביץ), ונאבד זכרו הי"ד לא ידוע גם יום היארצייט שלו.

אחי הצעיר ממני שמואל משה, היה בחור מושלם ובעל תפיסה חדה, ולמד ב"חוסט", ואחר כן למד ב"אונגוואר", והצטיין בלימודיו. נולד בשנת תרפ"ה, כיום נמצאים עוד כאלו, שלמדו אתו ביחד, והתפעלו מחריפות מוחו ומדותיו התרומיות, ובשנת תש"ב כשלמד באונגוואר, ואצלינו היה הרעב חזק מאד, אי אפשר היה לקבל לחם רק על ידי פתקאות, והוא שלח פתקאות כמה שהיינו צריכים, וגם שלח לחם, ונלקח גם כן לאושביץ ביחד עם ההורים, ועבד במחנות, ואח"כ נפצע ברגלו ע"י הפצצה, ונלקח ביחד עם החולים לאושביץ להשמדה, הי"ד. גם כן לא ידוע יום היארצייט שלו.

אחי הצעיר ר' אהרן מרדכי נולד כ"ו אלול תרפ"ז, היה לו מח חריף ובעל זכרון נפלא, והיות שהיה בן-הזקונים היה נחבב מאד אצל אבא ז"ל, והשתעשע עמו ולמד אתו, והיה בילדותו ילד פלא בפקחותו ובתפיסתו, ולמד בחדרים, אצל מלמדים טובים שהתפעלו ממנו, ואח"כ למד בראחוב (כשאני למדתי שם), והצטיין אז בלימודים ובהתמדה וביראת שמים, והיה לו חבר בן הרה"ג האב"ד שלמדו ביחד, ושמו חיים, ואח"כ למד בבוניהאד אצל הגאון ר' אהרן פרעסבורגר זצ"ל ואני למדתי ג"כ אז שם זה היה בשנת תש"ג ואז

היתה אמנו ע"ה בבי"ח בעיר הבירה פעסט לרגל מחלה, ובאנו לבקרה, ואז נודע לנו שכ"ק אדמו"ר מבעלז זי"ע נמצא שם ביחד עם אחיו הגה"ק אב"ד בילגריא זצ"ל, וביקרנו אותם ביחד עם אחינו הגדול הר"ר אברהם ליב זי"ל השו"ב מלעה, (כתבתי עליו לעיל) והוא היה יושב בבעלז ואדמו"ר קירב אותנו כי הכיר בטוב את זקנינו הגה"צ ר' מאיר וויס זצ"ל והתבטא עליו דברים גדולים ואז התקשר אליו אחי א"מ לכ"ק בקשר אמיץ בל ינתק, ואח"כ נסע הביתה והיה בבית עד שנלקח ביחד עם ההורים לאושביץ הוא תכנן לברוח ולהחבא ביערות וכבר היה ביער, אבל גוי שהיה השכן שלנו הרבה זמן וטוב שבגויים, תפס אותו, והביאו למשטרה, ונתנו אותו לגיטו והיה יחד אתם עד שנפרדו באושביץ, שההורים נעק"ה ועמם אחותי הצ', מרת אסתר ע"ה ביחד עם חמשת ילדיה, ועוד הרבה קרובים זה היה ביום ט"ז סיון. וקבענו היארציט ליום י"ז הי"ד ואחי א"מ ביחד עם אחי שמואל משה נשלחו למחנות עבודה קצ"ט ויש לו ג"כ סיפור משלו איך היה במחנות עבודה. ואיך שניצל בניסים וחסדים גדולים ואם ירצה הוא יספר בעצמו. איך שעברה עליו השואה האיומה, והוא סיפר לי ג"כ איך שאחינו ש"מ נהרג הי"ד.

אחרי המלחמה אני לא ידעתי שהוא חי והוא לא ידע ג"כ שאני ואחינו נשארנו בחיים, רק אחרי כמעט שנה נפגשנו כי אני נסעתי לגרמניא לחפש את ז"ר שהיו בגרמניא הרבה מחנות שהקימו האמריקנים ביחד עם הזשונט, ובכל מקום היו רשימות של הנשארים מה שהיה ידוע להם, ומצאתי בעיר מינכן השם שלו שהוא נמצא במחנה פעלדפינג, אע"פ שלא יכולתי לדעת בבירור שזה אחי, כי יכול להיות שם של אחר, אבל תיכף נסעתי לשם וב"ה מצאתיו, והיינו ביחד ואח"כ התחילו לארגן עליה בלתי לגלית לנסוע לארה"ק זה היה כרוך בקשיים גדולים כי האנגלים הפריעו בכל הדרכים שהי' יכולים להפריע, וטיבעו ג"כ אניות של פליטים כידוע ונאלצנו לעבור במחתרת דרך ההרים הגבוהים לאיטליא, והקור היה נורא ושלג גדול, אבל בכל זאת החלטנו להצטרף וגם אחי א"מ, והדרך היתה קשה מאד יותר מהמשוער. והיינו ממש בסכנות נפשות לגלוש מהרים גדולים חצובים עד שבאנו לאיטליא לעיר מילנו ושם הי' משולחים מטעם פא"י, וארגנו את הילדים לחוד, ואז נפרדנו, אחי א"מ נסע לרומי (איטלי') וכשהייתי בקפריסין, אחרי שהאנגלים שלחו אותנו לשם (כפי שאספר בס"ד להלן), וכשהייתי במחנה חורף שמעתי שאחי נמצא במחנה קיץ, ובתור רב המחנות הי' לי זכות להכנס לכל המחנות, ובאתי אליו ומצאתיו באפיסת כוחות מחמת שלא רצה לאכול שם מטעם כשרות.

וסדרתי לו שיהי' לו מה לאכול. וכשנתנו רשות להצעירים בגילו של אחי לעלות ארצה, עלה ארצה ונתקבל בישיבתו של הרב דושינסקי זצ"ל אב"ד ירושלים, אחי הי' מאוד חביב אצל רבו הנ"ל, מחמת שהכיר את אבי ז"ל וזקיני ז"ל. וכן מחמת יחוס עצמו של אחי שהי' מהמצויינים בישיבה בלימוד וירי"ש.

באי"י התקשר בקשר הדוק בל ינותק לכ"ק מרן אדמו"ר מבעלז זי"ע,וזכה לשמשו בקודש, והי' חביב מאוד בעיניו, ואח"כ בא בקשרי שידוכין עם בת האדמו"ר מספינקא זצ"ל (ירושלים), העלי' לתורה הי' בת"א אצל מרן זי"ע, וזכה להעמיד דורות ישרים ומבורכים. 4 בנים ו-5 בנות, כולם הולכים בדרך התורה. 4 בנות ו-2 בנים זכה להשיא יה"ר שיזכה לראות מכולם רוב נחת דקדושה.

פרק רביעי

שנות ילדותי ושנות נעורי

נולדתי בשנת תרפ"ב ביום כ"ה מנחם אב בשבת קודש פרשת ראה, זכורני איך שהוליכו אותי לחידר בפעם הראשונה, את רגשותי בשעה שהשאירו אותי עם כל הילדים, שהיו יותר מבוגרים ממני, מהם שלמדו חומש, וקנאתי בהם, מתי אהיה גם אני כמותם, המלמד לימד אותי את אותיות הא-ב, ואח"כ למדתי את הנקודות, ישבנו שם בחדר כל היום, הימים הראשונים בחדר היו ארוכים מאד, אבל אחרי כן התרגלתי לזה והיו לי כבר חברים, המלמדים היו בדרך כלל אנשים טובים ויראי ה' וחיננו את הילדים באמונה. וחוץ מזה, החינוך שהתחנכנו בבית נתן בנו את האות והרושם, והוא נשאר חקוק אצלינו כל ימי חיינו, איך שאמא ע"ה לימדה אותנו, והשרישה בנו יראת שמים על ידי סיפורי צדיקים, סיפורים מהתנאים והאמוראים, וידעה תמיד איך לספר ואיך ליסר, והכל באופן כזה, שנגיע על ידם ליראת ה' טהורה ולאהבת תורה וליראת שמים. גם הדריכה אותנו ללכת לבוש להיות מסודר בכל העניינים, והקפידה שלא נלך בבגדים קרועים, ואף על פי שבדרך כלל בכפרים לא הקפידו על בגדים קרועים או מרושלים או מלוכלכים, היא הקפידה על זה וביקשה מאתנו ללכת בלבוש מסודר על צד הטוב ביותר, והכל בדברים נוחים, הרגשנו את החמימות של ההורים ואהבתם אלינו.

הרה״צ ר׳ שלום אליעזר מראצפערט
בנו של הרה״ק בעל ד״ח מצאנז - לע׳ 4 (מבוא)

א״ז הרה״ג ר׳ שמואל משה רוטנר מקולודנא - (לע׳ א)

דודי הרה״ג ר׳ ישעי׳ וויס מסיגעט - (לע׳ ה)

כ״ק אדמו״ר מויז׳ניץ זי״ע בעל
״אהבת ישראל״ - (לע׳ ד)

האדמו"ר בעל "אהבת ישראל" עם בניו האדמו"רים
ה"אמרי חיים" וה"דמשק אליעזר" - (לע' ד)

כ"ק האדמו"ר מבארשא רבי פנחס זצ"ל - (לע' ד)

דודי הרה"ג ר' לייב וויס מטעטש - (לע' ה)

החתם סופר זי"ע - (לע' י)

הג"ר עקיבא סופר - דעת סופר מפרשבורג - (לע' י)

אב"ד נייטרא - (לע' יא)

אחי הרה"ג מו"ה אברהם יהודא שו"ב מלעהא
עם הגה"צ מהר"צ דושינסקי זצ"ל
בנסיעתו מחוסט לירושלים - (לע' לא)

הרה"ג רבי משה חיים לאו זצ"ל

הרה"ג רבי משה אריה רוט זצ"ל

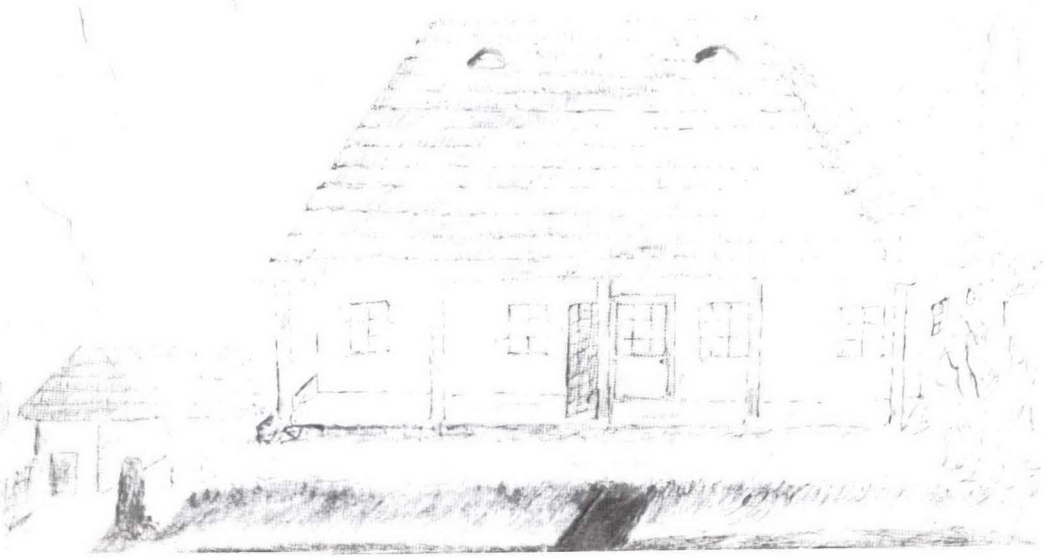
הרה"ג רבי דוד נייבירט זצ"ל

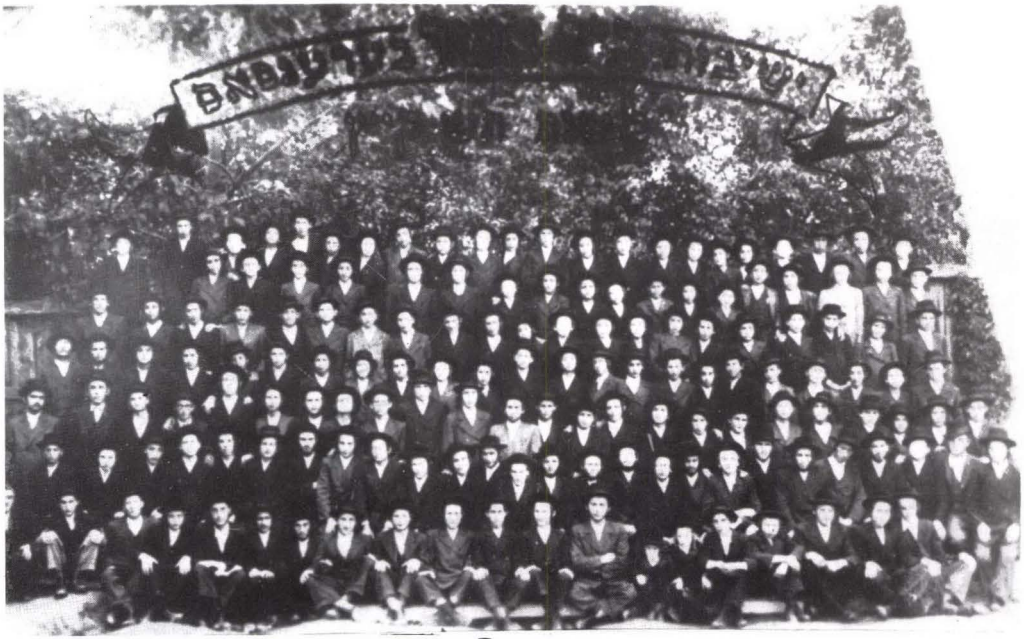
הרה"ג רבי ליבוש יולס זצ"ל

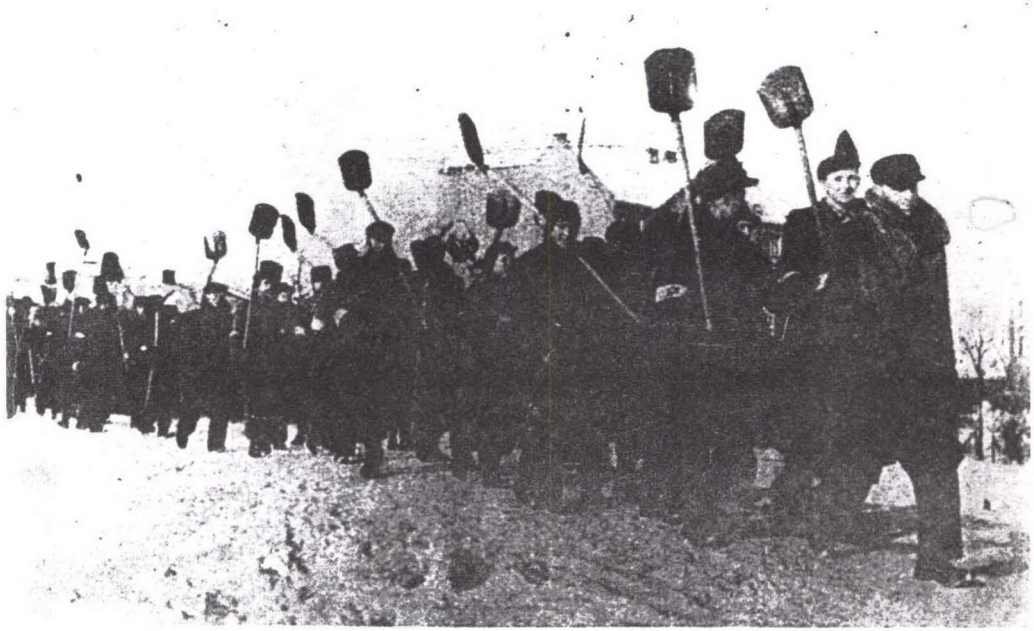
מראה הבתים במארמורוש - (לע' יט)

ביתנו בברעזיף - (לע' כח)

אחי הבה"ח דוד ז"ל בישיבת בערגסאז - (לע' לג)

קדימה לעבודת פרך - (לע' מט)

הגה"צ אב"ד ראחוב זצ"ל - (לע' מז)

הרה"ג רבי אהרן

עבודות כפיה - מונקו סאזוט ברוסיה תחת ההונגרים בדור
את כל החיילים והקיפו אותם שלא יוכלו לברוח - ראה ר

בעיצומה של עבודת פרך - (לע' מט)

מי בחנק - (לע' מט)

כשסיפרנו להורים איזה דבר או בסוף הזמן כשהגענו הביתה מהישיבה ומהלימודים וסיפרנו בבית את כל קורות החיים בזמן העל"ט, תמיד הקשיבה לנו לכל דבר בקשב מרובה ובתשומת לב מיוחדת, בכדי להנות אותנו ולהראות לנו שהיא מתענינת בנו בכל דבר. וכשלמדתי בישיבה או בתלמוד תורה כל הענינים של יום יומיום היו חקוקים בזכרוני, בכדי שאוכל לספר הכל לאמא ע"ה, היה לי קול ערב, ובעוד שכשהייתי ילד קטן, עזרתי לאבא ז"ל בנגינת הנגונים בכל שבת, ובפרט בימים הנוראים, אחרי הבר מצוה הייתי אני שר את הלכה דודי ומזמורי הלל וא-ל אדון על כל המעשים, ועוד ועוד.

וכשהייתי בגיל 10 וחצי לפני פסח, אמא ע"ה כבר דאגה עבורי לאיפה אסע ללמוד בזמן הבעל"ט, וכנ"ל אחי דוד היה לומד כבר בפרעשווא, והחליטה כי גם אני אסע לשם ללמוד אתו ביחד, אמא גמרה את ספר התהלים שלוש פעמים לסירוגין באותו שבת לפני שנסעתי לשם, בלי שום הפסק, כידוע זוהי סגולה בדוקה שתתקבל בשמים הבקשה, וכך נהגה בכל ילד לפני נסיעתו, כדי שיצליח בלימודיו וכו', ותיכף אחרי פסח עשו לי צידה לדרך, וגם תיקנו לי את המלבושים, הכינו לי מזודה, ונסעתי לדרכי מלווה בברכות הורי, ובפעם הראשונה נסעתי למקום כה רחוק, ובפרט שבזמנים ההם לא היו שום עוברים ושבים ממקומינו לשם, וברכבת היה אז הרבה בחורים שנסעו מקרפטורוס לישיבות כל אחד נסע למקום ולישיבה אחרת, ו"פרעשאוו" היה באמצע סלובקי 'על יד העיר קאשוי, וכשבאתי לשם היה אחי הגדול דוד מתנהג אלי כמו אבא כי היה כבר זקן ורגיל, ונסענו תיכף למקום ושכר עבורי אכסני' אצל הרבי ר' גרשון זינגר שהוא היה נכדם של צדיקים, ובחצירו היו חדרים להשכיר, ושם היו מתאכסנים עוד בחורים, ואחרי כן הלך לסדר לי אכילת "ימים" אצל בעלי בתים בעיר, מקודם הלך אחי דוד לומר לבעל הבית שאצלו אכל ביום ההוא כי איננו יכול לבוא היום לאכול בזמן ושישאיר לו אתה אוכל להערב כי הוא רוצה לסדר עבורי מקום אכילת "ימים", וככה הסתובב אתי מהבוקר עד הערב לסדר לי "ימים" יום לאכול אצל בעלי הבתים, והסביר לכולם כי אני עוד ילד קטן ואינו אוכל הרבה, אני לא דיברתי אתם כלום רק הוא דיבר ואני הלכתי אחריו.

זכורני כי באמצע ההליכה הזאת, נתמלאתי געגועין עזין הביתה, כשהרגשתי את הטעם של ההליכה הזאת, כי הייתי בעל רגש חזק, ולא ערב לי כל הדבר, אבל אחרי כמה ימי הליכה, עלה בידו לסדר לי ארבעה ימים של אכילה אצל בעלי הבתים, חוץ מיום שבת קודש, כי בשבת קודש התפללנו

בבית המדרש החסידי, אשר שם היה נהוג, כי כל בעל הבית היה לוקח אתו בחור לאכול ולסעוד אצלו בבית, או לפעמים הלכנו בעצמינו לבקש ממי שהוא שיקח אותי לסעודת שבת, ואילו בשני הימים האחרים של השבוע שלא עלה בידו לסדר לי ימים, הייתי קונה לחם וירקות, והוא סידר לי גם כן דמי כיס לשבוע, למדתי שם בפרעשאוו שנתים, שנה אחת ביחד עם אחי דוד, ואחר כך הלך דוד ונסע ללמוד לישיבת נייטרא שם למד אחי היותר גדול אברהם יודא, ואני נשארתי ללמוד לבד בפרעשווא - פרעשובא היתה עיר יפה, וגרו בה הרבה יהודים, היה שם בית המדרש הגדול של חסידים, וברובם היו חסידי צאנז שינאווא וסטראפקוב, היו שם תלמידי חכמים גדולים ואנשי מעשה, היו ביניהם בעלי פרנסות שונות בעלי חנויות, והם היו בחנויותיהם כמה שעות של הבוקר, ואח״כ בערב היה היכל בית המדרש מלא על גדותיו, בבית המדרש למדו משעות הבוקר המוקדמות, בשעה 2 וחצי או בשעה שלוש לפנות בוקר היה כבר בית המדרש פתוח והיה בו אור והיה כבר מחומם, ואנחנו גם כן ביקרנו בבקר, חיו שם חיים חסידיים אמיתיים. ביתם היה מלא ברגש של שבת בכל פינה ופינה. חיים חסידיים, של תורה ויראת שמים וחמימות רבה.

בעיר היה גם כן בית כנסת גדול של מתפללי אשכנז - יהודים בלבוש מודרני וכדו׳ - אבל הם היו יראי ה׳ והתנהגו לפי דרך החת״ס, בעניני הכשרות וכל שאר הענינים הקהילתיים היו מאד מסודרים, והיה שם חצר גדולה שבה היו מרוכזים כל בתי המדרשות ובית הכנסת והתלמוד תורה והחדרים, שם היו גרים השוחטים שהיו יראי ה׳ והאטליזים של הקהילה היה גם כן בחצר הזה, והיה משגיח מיוחד שהוא היה פותח את האטליז, והוא היה שם באטליז כל היום, הוא היה גם סוגר את האטליז. היו שם כמה איטליזים סמוכים זה לזה, לשם הביאו את הבשר הכשר בהשגחה מיוחדת, וכל עניני הקהילה היו מסודרים להפליא. שם היו גם שני דייני העיר, היה עוד בית מדרש בצד שני של העיר וגם היו בתי מדרשות של נכדי צדיקים.

בדרך כלל ליהודים היתה פרנסה בעיר, חילקו הרבה צדקה ועשו הרבה חסד, והיו באים לעיר מאות עניים ודלים, מכל רחבי קארפטרוס בפרט בשבתות וימים טובים, ולא היה אחד מהם שלא היה לו מקום לאכול. היה שם רב ואב״ד ר׳ משה לאו, שהוכרח אח״כ מטעם הממשלה, לעזוב אתה עיר כתוצאה מהלשנת מלשין אחד שהיה במקום - ״מסור״ - וסבלו ממנו היהודים מאד, הוא היה הולך בלבוש חסידי והתפלל בבית המדרש של החסידים, כולם התרחקו ממנו אבל פחדו ממנו, כי הוא היה מוסר להממשלה

את מי שהיה יכול למסור. שמו היה ליבלר מוכר ספרים. ואני זוכר כי פעם רצה הלה להתפלל לפני התיבה להיות ש"ץ שהיה לו יארצייט, והיה שם בבית המדרש יהודי חרדי סנדלר ירא ושלם שמו ר' משה וייס שהוא כנראה לא פחד מהמלשין הזה והתחיל להרים צעקות על כל היהודים שיצאו מבית המדרש כי אסור להתפלל אתו ביחד, וכולם יצאו מבית המדרש והוא נשאר לבד לעמוד לפני העמוד, ואנחנו הילדים שלא פחדנו ממנו, צעקנו עליו "מסור", "מסור", אבל הוא לא התפעל מכל זה. ובאותו יום בזמן שגרשו את הרב אב"ד מן העיר היה בעיר פרעשאוו יום חושך, כי הרב היה מושלם בכל הענינים גאון וצדיק, ופה מפיק מרגליות נואם בחסד עליון ויפה תואר, וכשגורש נקרא לכהן פאר כרב בעיר פיעטרקוב במקום הרב מאיר שפירא מלובלין, הוא היה ש"ב.

פרק חמישי

קץ השלוה באירופה

בזמן ההוא התחילו האנטישמים להשתולל בכל מקום, כי היטלר ימ"ש כבר היה בשלטון בגרמניה, והתחיל להסית את הסלובקיים (שהם היו ממילא רשעים) ובפרט כשקיבלו עידוד, והסית אותם כי היהודים לוקחים מהם את מקור פרנסתם, והיה סכנה גדולה ללכת לבד ובפרט לילדים, אבל לא היתה לנו ברירה, כי אכלנו "ימים" אצל בעלי בתים, והיינו צריכים לילך בכל ערב לאכול ארוחת ערב, ובפרט בליל שבת קודש חזרנו מאוחר מבית בעל הבית אל האכסניה, וכשראינו איזה שיגץ מרחוק, ברחנו על נפשינו, וכשלא הצלחנו לברוח היינו מקבלים מכות, או היו מושכים לנו בפיאות, ביום הפחד לא היה גדול כל כך, אבל בלילה היה קשה, אבל אנו התרגלנו מימי ילדותנו שיהודים צריכים לסבול בזיונות ומכות, ואז כשלמדתי בפרעשאוו באו לשם יהודים אשר עזבו בבהלה את גרמניה, כי כשעלה היטלר לשלטון נתן אפשרות וברירה ליהודים לעזוב את המדינה. היו יהודים שלא היה להם רכוש רב, ועזבו את גרמניה, אבל היהודים העשירים שהיה להם רכוש רב, חשבו שלא כדאי לעזוב את המדינה ואת הרכוש הגדול, והאמינו כי לא יתכן שהאיומים לגרש את יהודי המדינה יהיה בר בצוע.

זוכרני כשבאו יהודים מגרמניה, לאחר שכבר התחילו בה הצרות, הם היו כל כך מסורים והיו אוהבים את מולתדם ולא סבלו אם דיברו על הגרמנים, אדרבא הם התנחמו שזה רק תקופת מעבר, והם אנשים טובים ועוד, אבל האנטישמיות גדלה וגברה מיום ליום, הוא התחיל מהקטנים ואח"כ עבר גם לגדולים, הגם שבאופן חוקי, התנהג הכל כמקודם, הגויים קנו מצרכים אצל היהודים, כמעט כל החנויות, אפילו בעיירות הגדולות, היו החנויות וביח"ר בידי היהודים, ואף אחד לא חשב לעזוב את מקומו, וכל איומיו לדבר - רציני - ואחרי שנתיים באתי הביתה - והייתי במשך שנה תמימה בבית מפני שאז היה בברעזאף מלמד טוב, וגם כתה גבוהה של תלמידים טובים, ואז היתה החתונה של אחי הר' ר' אייזיק עבר, ואחרי כן היתה החתונה של אחותי אסתר עם ר' משה גרינצווייג נכד הרה"צ אב"ד דולהא, ואז נעשיתי בר מצוה, ובחורף שנת תרצ"ו עוד למדתי בבית, ואח"כ בקיץ, שנת תרצ"ו, נסעתי ללמוד בישיבת נייטרא שם למדו שני אחי הגדולים, בזמן הראשון היה לי חבר שלמדנו ביחד, ואח"כ היה לי כבר בחור יותר צעיר שלמדתי אתו תמורת כסף, ומזה היה לי כסף לשלם לבעל האכסניי, על אופי הישיבה ועל רבינו אב"ד והראש ישיבה כבר תיארנו למעלה בארוכה.

היו בעיר עשירים שהחזיקו את הישיבה, וגם היו לרבינו ידידים רבים ותלמידים בוגרי הישיבה, שהיו גרים בעיירות גדולות ובפרט בעיר הבירה וויען, היה להם קשר חזק עם רבינו, והם החזיקו את הישיבה, כה גדולה היתה השפעתו של רבינו על הישיבה ועל כל מהלך החיים בעיר.

האנטישמיות גדלה מיום ליום, אבל בכל אופן עדיין לא היה ניכר כל כך, כל החנויות ובתי החרושת היו בידי היהודים, וגם בסביבות נייטרא היו כפרים קטנים שם היו גרים בעלי נחלאות גדולות שהיו נקראים "גוט-בזיצרס" (כמו גראף) היה להם רכוש ושדות רבות, הרבה פועלים גויים עבדו בהם, וכולם השתעבדו להם. על יד נייטרא היה כפר אחד - קערעשקין שמו - שהיה מותר ללכת אליו בשבת על ידי ערוב תחומין גרו שם 2 אחים חרדים שהיו גם כן עשירים "גוט באזיצרס" בעלי הון. היה שם בית כנסת, וכל אחד לקח מנין בחורים שבאו בשבת לשם, ועשו קידושא רבא ושילם לבחורים עבור זה, אבל בעוה"ר, אף על פי שהיו אחים וחרדים ומדקדקים במצוות היו מריבות ביניהם ולא היה שלום ביניהם, וכל אחד מהם לקח מנין נפרד של בחורים לעצמו. הם לא התפללו בזמן אחד, שם בנייטרא למדתי עד חורף תרח"ץ ועד בכלל.

בחורף כבש היטלר ימ"ש את אוסטריה כנ"ל היו שם הרבה יהודים חרדים וחלק התחילו לברוח. נתנו אפשרות למי שרצה לברוח, אבל המצב בנייטרא התחיל להיות קשה, ובכל העולם היתה התפרצות אנטישמית ובפרט שם כי היה קרוב מאד לגבול האוסטרי, ונסעתי הביתה על פסח תרצ"ח ונשארתי בברעזעף.

ובכדי שיובנו מעט מאורעות הימים ההם, נביא בזה סקירה קצרה על השתלשלות המצב הפוליטי בימים ההם (בתקוה שהתאריכים תואמים - בערך - את המציאות).

פרק שישי

עליית הנאצים לשלטון והתפשטותם

בגרמני' בשנת 933 נבחר היטלר ימ"ש למנהיגם. הנה בימי מלחמת העולם הראשונה היתה גרמניה בין המדינות שהפסידו את המלחמה, וכולם התחלקו בארצות של אסיה ואפריקה שהם היו הקולוניות של מדינות אירופא, ומשם היתה כל יניקתם, הנפט והזהב ועוד. והיות שהיו פרימיטיביים השתלטו עליהם ובפרט ענגלאנד בריטאניה ששלטה כמעט על חצי העולם, ועיקר הכח באירופא היה בריטניה וצרפת, והגרמנים אף על פי שהיתה להם מדינה גדולה, והיו בה הרבה בתי חרושת, קנאו מאד במדינות בריטניה וצרפת והרגישו עצמם מקופחים, ואז התחיל היטלר להסית והקים מפלגה נאצית פאשיסטית וכמפורסם היה ספרו "מיין קאנף" ואיך שהוא רוצה לכבוש את כל העולם, שיהיו תחת שליטת גרמניה ובפרט שהתחיל להסית נגד היהודים הסתה שהתקבלה תיכף ומיד, שהרי בכל גוי טמונה בפנימיותו שנאה עצומה נגד היהודים, ורשע זה היה לו כח גדול בנאומיו לעמו, להסביר איך היהודים גוזלים וחומסים מהם הכל, ובכל העולם חיכו כבר להזדמנות הזאת.

ראיתי בס' מדרש שמעוני על הכתוב ותעל הצפרדע ואמרו חז"ל במ"ת ובמס' סנהדרין שר' עקיבא אמר כי צפרדע אחת היתה והשריצה ומלאה הארץ צפרדעים, אמר לו ראב"ע עקיבא מה לך אצל אגדה, כלך לך אצל נגעים ואהלות צפרדע אחת היתה שרקה להם ובאו, ולכאורה מה נפק"מ היום איך היתה מכת הצפרדעים, אם כר"ע או כראב"ע, ומה הקפיד ראב"ע כל כך

על רבי עקיבא שאמר אגדה זו, ואומר בקיצור נמרץ, כידוע שכל אגדות חז"ל יש בהם דברים עמוקים ונסתרים בסודות התורה, וגם בשאר ענינים שדיברו בלשון חכמה ובפרט שדיברו נגד השולטים עליהם והיו מפחדים לדבר, וזה שאמר ר"ע שהיום עדיין לא כל כך רע, רק באה צפרדע אחת, והיא השריצה הרבה צפרדעים. ר"ל השריצה את השנאה להיהודים אבל בעצמם היו טובים, ועל זה אמר לו ראב"ע ר' עקיבא איך אתה אומר כך ואתה לא רואה שהיו הרבה הרבה צפרדעים בכל מקום רק שתקו, וכשהתחילה אחת לשרוק אליהם באו כולם, וכך מצאו דברי הסתה נגד היהודים אוזן קשבת והתארגן למפלגה, וגם הרבה יהודים עשירים תמכו בו בתחילה בכסף, היות שהוא נלחם נגד שיטת הקומוניזם שהתחילה להתפשט ופחדו מהקומוניזם, ולכך רצו לעזור לו ולחזק את מפלגתו נגדם, וכך בבחירות בשנת 933 נבחר ועלה לשלטון ע"י קואליציא' אבל תיכף ומיד הקים את המשטרה הנאצית, והיה דיקטטור, והוא היה הקובע בכל, ומי שהתנגד לשיטתו נתלה, או ניתן במאסר עם ענויים.

ותיכף כשעלה לשלטון התחיל לארגן את הצבא במלוא מרצו ורוב בתי החרושת עבדו רק עבור צרכי המלחמה, אומות העולם לא לקחו את זה ברצינות כל כך, ולא עשו הכנות מעשיות נגדו, כפי שהיתה להם אז האפשרות, ועל ידי זה התחיל כוחו לגדול מיום ליום, באותו עת גרו בגרמניה בערך 600'000 יהודים כולם בעלי פרנסות ורובם עשירים גדולים. חלק גדול ממסחרם היה לתת אשראי להקונים ובפרט להגויים, ותיכף יצא חוק שכל החובות שיש לגוי על יהודי מבוטלים, בזה החל החורבן על פרנסות היהודים. אחר כן יצא עוד חוק, שכל יהודי שלא נולד בגרמניה צריך תיכף ומיד לעזוב את הארץ. היו הרבה יהודים מפולניא שהיו גרים בגרמניה ועשו שם עסקים גדולים, וכשיצא החוק הזה לקחו אותם מבתיהם היפים ומכל הרכוש בעירום ובחוסר כל, ומאידך גיסא הפולנים לא היו מוכנים לקבלם כי גם הפולנים היו רשעים גדולים והעם היה יותר גרוע מהגרמנים, ושמחו לאידם של היהודים, ובהשתדלות גדולה על ידי גויים אחרים לוקחו חלק גדול לפולין וחלק נסעו למדינות אחרות וחלק באו לארי"י, והיטלר ימ"ש שלח מרגלים בכל מקום ומצא לו תומכים רבים בין אנשי הממשלה והצבא והמשטרה, ואז החלה בפולין גזירת השחיטה, שאסור לשחוט, מפני שזה צער בעלי חיים, וכך היה בכל המדינות שהיו קרובים לגבולו.

גם באוסטריה היו לו מרגלים רבים, ופתאום נכנס בכח גדול ובחיל רב

לאוסטריה ולא היה להם האומץ אפילו לנסות להתנגד. הם כבשו את כל המדינה ללא יריה אחת, הצלחה זאת הגבירה אצלו את התאבון, ללכת הלאה, כי הצבא הגרמני נתקבל שם בתרועת נצחון, וכל עמי העולם יצאו ידי חובה רק במה ששלחו מחאה ותו לא. אח"כ ביקשו מצעכסלובקיי שיתנו לו את החלק הטוב ביותר ממדינתם, שהיו שם דוברי גרמנית והיה נקרא סודעטין געביט, וקרא לאומות העולם שיבואו לשבת אתו בכדי למנוע מלחמת עולם, ואז היו המדינות של בריטניה וצרפת הגדולות ביותר, ועוד אולי כמה מדינות, ושר החוץ היה צ'מברליין, והיות שפחדו ממלחמה וחשבו שבזה יסתפקו, והיו להם עוזרים כמו מדינת איטליא (מוסולוני הנשיא שלהם היה גם כן ידוע בשטנותו), והמדינה שלו היה גם כן פאשיסטית אבל שם לא היה כל כך אנטשימים ולא היו שם כל כך הרבה גזירות, ושפאניא (ספרד) היו גם כן אתו וכן יפאן, על כן ישבו ביחד ועשו הסכם אתו שהחלק של צעכיי, צריכים לתת לגרמניה, ההסכם הזה היה ידוע בכינויו "הסכם מינכן".

כנ"ל, היה העם הצעכי מלומד ומוכנים למלחמה, החיילים היו מלומדי מלחמה והיו להם כלי משחית חדשים, טנקים ואוירונים, ותיכף כשהתחיל היטלר ימ"ש לתבוע מהם את חלק מארצם, הכריזו הם במדינה מצב מלחמה, והתחילו להכין את העם למלחמה עם גרמניה, אבל היות שהמנהיגים הגדולים הסכימו שהם מוכרחים לתת לו את החלק הזה, לא היה להם האפשרות יותר להתנגד.

ואחר כך עשה הסכם עם הונגריה והם היו גם כן תומכיו, ונתן להם מדינות קארפטו רוס וחלק מטראנסלבניא, והסלובקים נפרדו מהצעכים, ועשו להם מדינה בחסות של היטלר ימ"ש, והקימו שם מדינה פשיסטית, המנהיגים בהונגריה היו תחת השפעתו, וגם רומניא, נכנעה תחתיו ובהשפעתו התחילו הגזירות בכל המקומות (ועוד אחזור עליהם, רק כעת ניתן סקירה קצרה על דרך כיבושו שהיה בכל העולם), ואח"כ פתאום עשה הסכם עם רוסיה, הסכם מהיר ומפתיע שהם היו השונאים הגדולים ביותר לגרמניה, ועיקר המטרה היה נגד רוסיה, ופתאום שמעו כי רוסיה עשתה הסכם משונה עם גרמניה, ותוכן הסכם זה היה לחלק את פולין, וחלקו את גזרת ארץ זו, לחלק נכנסו הרוסים ואילו את החלק העיקרי והגדול כבשו הגרמנים. הם נכנסו לשם בכח גדול, והפולנים התנגדו, אבל היתה המלחמה משני הצדדים, אומות העולם שתקו, והיות והיו להם מרגלים רבים בין אנשי הצבא, הם הגנרלים שעבדו בחריצות למען הגרמנים, כך הצליח לכבוש את יותר ממחצית משטחה של פולין, חלק

מהצבא הפולני ברח עם הציוד הצבאי להונגריה, עמה היו ביחסים טובים, ונשארו שם, ואח״כ כבש את הולנד ובלגיה, ושאר המדינות ואח״כ נכנסו לצרפת, היה גבול בין צרפת לבין גרמניה, וכל שטח הגבול היה משוכלל מאד בכל מיני כלי משחית מודרניים, אשר הצרפתים היו סמוכים ובטוחים עליהם כי הוא בלתי עבור וחיילי גרמניה לא יוכלו לעבור עליהם, אבל היטלר ימ״ש לא נכנס לצרפת דרך הגבול הרשמי, אלא עקף ונכנס דרך מדינות אחרות.

אחרי הצלחות אלו התחיל הצבא והגרמני להכין את עצמו לכבוש את בריטניה הגדולה והתחילו להפציצה בפצצות גדולות, והכין לעצמו אלפי ספינות קטנות כדי ליכנס ולכבוש את לונדון, אבל לא הצליח, הבריטים לחמו בחירוף נפש ובכל כוחם למנוע נפילת ארצם לגרמנים, ואז הם היו חזקים מאד על הים וגם באויר, והצליחו להדוף את ההתקפה. הצבא הגרמני נכנס וכבש מדינות באסיה ואפריקה, מקום ששם היה לו נח מאד לכבשם, כמעט ללא שום התנגדות, כי לא היו שם די חיילים להתקומם ולהתנגד לעם הגרמני, וכמעט שכבש את ארץ ישראל, כי הם היו כבר קרובים מאד לגבולות הארץ, וכבר כבשו את ארץ מצרים וכו׳. ויש ע״ז סיפור מלא איך שארגנו בא״י יום תענית ויום תפילה ע״י גדולים וצדיקים וב״ה ניצלו שנשאר עוד ע״י גבולות של א״י. אחר כך בלי שום הודעה מוקדמת נכנסה למלחמה עם רוסיה הגדולה, שהם גם כן לא היו מוכנים לזה כי הם היו שרויים כאילו בשלום ביניהם, והיה הסכם חתום ביניהם כדלעיל, והתחיל להדפם וכבש את חלק השני של פולין, אותו נתנו מקודם לרוסים במסגרת ההסכם, ונכנס לרוסיה במלא כוחו, והלך וכבש בעומק השטח הרוסי בצבא אדיר.

רק אז התארגנה ארצות הברית, שהיו עומדים כל העת מן הצד, והתחילו לארגן את צבאם במלא הקיטור, וכינסו ועידה של שלושת הגדולים: ארה״ב, אנגלי׳ ורוסי׳, לכנס ולטכס עצה נגד גרמניה הארורה, (עד אז לא נפגשו מנהיגי ארצות הברית עם הרודן האכזר סטאלין מרוסיה) ונפגשו הנשיא של ארה״ב רוזוואלד, ויוסף סטאלין מרוסיה וצ׳רצ׳יל מבריטניה, והחליטו בכוחות משותפים לצאת נגד הצבא הגרמני המאיים על שלום העולם, האמריקנים התחילו להפציץ במלוא הקצב את הגרמנים מן האויר, וגם החליטו על הקמת צבא גדול, שיעמוד תחת פיקודו של אייזנהואר, והתחילו לגרש את הגרמנים מאסי׳ ומאפריקה, והרוסים גם כן התארגנו וקיבץ את צבאו המובס, ארצות הברית שלחה כלי מלחמה משוכללים לרוסיה, ובעיר ״סטאלינגראד״ היה המקום הראשון בו נחלו הכוחות הגרמנים מפלה גדולה.

ואמרו כי נפלו שם יותר ממליון חיילים כך אמרו, והתחילו להדפם בכוחות גדולים מארצם שנכבשה ע"י, והרוסים אירגנו והקימו מחתרת בשם פארטיזנים שילחמו מלחמות טרוריסטיות נגד הצבא הגרמני, ופוצצו רכבות מלאות חילים, וכלי מלחמה שאותם הובילו הגרמנים ואז נשברו הגרמנים והתחילו לברוח, והם האמריקנים התחילו להפציץ מן האויר ופוצצו את ערי גרמניה הראשיות והפכום לתלי תילים תל עולם, ביום ובלילה, וגרשו אותם מאסיה ומאפריקה כולו, ואח"כ כבשו את צרפת והלאה, עד שנכבשה גרמניה זהו תיאור המלחמה בקצרה, כי לא באתי לספר קורות המלחמה רק תמצית קצרה מאד כדי שתהיה לקוראים לפחות ידיעה קצרה. וכעת נתחיל לספר את קורות העיתים הללו, ומה שהיה אצלינו בזמן המלחמה, ומצב היהודים של מדינתינו. כנ"ל בקיץ תרח"ץ, כשהצ'עכים הוצרכו לתת להיטלר ימ"ש את החלק הטוב "סודעטין געביט", התחיל היטלר ימ"ש לארגן מהומות, והבטיח לתת להגויים האוקריינים שהיו בקארפטורוס שיתן להם מלוכה ג"כ, את קארפטורוס וכל חלק אוקרינא, זה חלק גדול מרוסיה אבל מלכותם יתחיל מקארפטורוס, הגויים אשר מסביבתנו היו מאד מטומטמים ובורים, אבל שלחו אליהם מגרמניה אוקריינאים שלמדו שם באוניברסיטאות, וגם היו מורים, והבטיח לתת להם ממשלה, וכי יקחו את כל רכושם של היהודים ויתנו להם, הגויים שחיו בכל העת ביחסים טובים מאד עם היהודים פתאם התחילו להתארגן, וניתנו להם כלי משחית ובאו ללמדם לירות, והצ'עכים עוד היו אצלינו.

בכל המקומות היה משטרה, וגם קציני העיר, ובבית הממשלה, וחיילים עמדו במקומות מיוחדים בעיר חוסט, ובכל המקומות בעיר, אבל בכפרים הקטנים התארגנו הגויים מיום ליום והצ'עכים היו פוחדים מאד כי לא ידעו אם יצטרכו לעזוב בקרוב, וזה נתן להגויים ולמנהיגיהם את המרץ לעשות הכל ביהודים, ואילו היהודים שהיו כל העת בשקט ובשלוה, פחדו לצאת לרחובות, כי לא היה למי לפנות, כי הממשלה הצעכית גם כן פחדה, ולהם לא היה שום מנהיגות שיוכלו לפנות אליהם, ואירגנו צבא בשם "סיטשען" והפחד היה איום ונורא, אבל היות שעיקר מחשבתם של הגויים היה איך לגרש את הצ'עכים ולקחת מהם הכל, ממילא עוד לא התפנו לקחת נקם מהיהודים והם עשו דגלים וכרזות נגד הצ'עכים. והצ'עכים קיבלו פקודה מגבוה שעליהם לעזוב את איזור קארפטורוס, ובמקומות הקטנים הכפרים בזזו את כל רכושם של הצ'עכים' וגרשום בעירום ובחוסר כל, וכן גם רצו לעשות בעיירות,

אבל הגנרל הצ׳עכי נתן פקודה לירות בהם, כי עשו מחסום שלא יכלו הצ׳עכים לצאת עם הרכוש. אבל כאמור, הצ׳עכים אחרי שקיבלו את הפקודה התחילו לירות עליהם עם הטנקים שלהם, ותיכף ומיד ברחו כולם על הגגות והחצרות וזרקו כלי מלחמתם, כי חשבו כי הצ׳עכים החליטו להישאר ולא לצאת מהאיזור, אבל הצ׳עכים יצאו, והתחילו לארגן מחדש, אבל בינתיים נתנו הגרמנים והיטלר ימ״ש את איזור קארפטורוס לידי ההונגרים, וההונגרים נכנסו לקארפטורוס, וה״סיטשים״ התחילו להתנגד אבל ההונגרים היו מדינה עם צבא, ואילו הם היו סתם איזה קומץ של גויים, ולא היו מלומדי מלחמה, ונכבשו תיכף ומיד, ואז היה שמחה ממש ליהודים, שניצלו מהגויים הפראיים, ובפרט שהיו עוד יהודים שזכרו עוד את השלטון ההונגרי שמלפני מלחמת העולם הראשונה שהיה בזמן המלך פראנץ יוזעף ממלכי החסד, על כן היה שמחה ליהודים, היהודים יצאו לקראת הצבא ההונגרי בדגלים לכבודם, ובירכו אותם בשפה ההונגרית, שחלק מהיהודים יכלו לדבר בלשונם, והגויים אף אחד מהם לא היה יכול לדבר הונגרית - וקיוינו שתבא הישועה.

אחרי הכיבוש של ההונגרים, הם ביקשו מהיהודים שיגידו להם מי היו הגויים המארגנים שנלחמו נגדם, אבל היהודים עשו עצמם כמי שאין להם כל ענין וקשר לפרשה ואין להם שייכות ואינם מכירים את אף אחד מהם, וככה נשארו הרבה גויים בחיים כי מי שנודע להם שהיה לוקח חלק במלחמה נגדם היו הורגים או מענים אותו, והיה זמן קצר ביותר שקיוו לחיות במנוחה, ואילו השמועות שהגיעו אלינו בינתיים כאילו הרגו יהודים בפולין או במקומות אחרים, על פי רוב לא האמינו לשמועות הללו, וכשהגיעו יהודים מפולניה וסיפרו על השחיטות והרציחות שביצעו ביהודים, חשבנו כי הם משקרים, בכדי להראות רושם של נדכאים, כי לא היו אז בכלל עתונים כלשהם, וגם הראדיו לא היה, רק בעיר אצל יחידי סגולה, ומי שבא מהעיר והביא חדשות, כל אחד אמר על זה פירוש אחר, אבל אפילו אלו שכן האמינו שעושים שם עם יהודים בפולין או סלובקיה או גרמניה, מ״מ כולם חשבו כי אצלינו בהונגריה דבר כזה לא יקרה אף פעם, היות שהיהודים הם אזרחים טובים, אח״כ התחילו לאט לאט להראות את פרצום האמיתי, היות כי ההונגרים היו אנשי בריתם של היטלר ימ״ש, והתחילו לגזור בכל יום גזירות חדשות, ראשית לקחו את כל תעודות והרשיונות של בתי המרזח, שהגוי כשבא מהשוק כשמכר בהמה או עופות או עגל או קבל משכורת ממקום עבודתו היתה ראשית דרכו לילך לבתי מרזח והתחילו לקחתו באמתלאות שונות, שצריכים

קודם לתתם למי שהוא נכה מלחמה, והיו עוד יהודים שהם היו נכים עוד מימי מלחמת עולם הראשונה, ואלו היו רק יחידים, ולקחו מרובם את הרשיונות, ואח"כ לקחו את הרשיונות של בעלי החנויות ובתי החרושת, והיות והגויים היו בורים וריקים, ולא היו יכולים לנהל חנויות ובתי חרשת, והם כשקיבלו את הרשיונות לא היו ביכולתם לנהלם, היו לוקחים שותף יהודי כדי להראות לו אופני המסחר, בכל מקום היה גוי צריך להיות שותף לכל מסחר של יהודי, והתחילו ימי הרעב והצרות, הגויים החלו להרים ראש אלה שהיו נחשבים בעצמם כהשונאים של ההונגרים, פתאום קיבלו את הרשיונות והתחילו למסור את היהודים על כל דבר קטן, והיתה סכנה גדולה לנסוע ברכבות או סתם לנסוע ממקום למקום, כי הזינדרים - המשטרה - אם הם מצאו יהודי בדרך, ראשית הטיפול בו היה מכות.

ואני כנ"ל בקיץ תרצ"ח הייתי ב"ברעזיף", וגם בחורף תרצ"ט הייתי ב"ברעזעף" ולמדתי ביחד עם גיסי הה"ג ר' משה גרינצוויג, ואח"כ בקיץ תרצ"ט למדת ב"דראהיעף" איפוא שאח של גיסי התישב שם בתור רב ועשה שם ישיבה, שמו היה הרה"ג ר' הערצקא גרינצווייג, ואח"כ בחורף ת"ש נסעתי ללמוד ל"ראחוב" לישיבתו של הגאון הצדיק אב"ד דשם, הרב ר' שלמה זלמן פרידמאן זצ"ל, למדתי עם הבי ישראל חיים מנשה הבן של אחי הרב ושמו הי' הרב יעקב הערש פרידמן, אשר כעת הוא הרב הגאון ר' ישראל חיים מנשה הדומ"ץ של קהלות סטמר בויליאמסבורג.

העיר ראחוב היה עיירה קטנה ויפה, היהודים חיו בה חיי שלוה, והיו בעלי פרנסה, ובכל הסביבה עד הגבול יאסין היה מקום פרנסה, בכל הכפרים היו הרבה עצים ביערות, והנהר "טיסו" עבר שם וגם רכבת, והרב האב"ד הקודם היה הגאון הצדיק ר' ישראל חיים בעל ליקוטי מהרי"ח, ובשנת תרפ"ב ביום כ"ד סיון נהרג באופן פתאומי, בשעה שהלך בהרים "לפולונינעס" להכשיר החלב, ואז נתקבל בנו הגאון הצדיק רבי שלמה זלמן והיה מהרבנים הגדולים והמפורסמים בימים ההם בקדושתו וצדקתו, מי שראה את עבודתו בקודש הן התפילות וכו' ואמרו אז שלא ישן במיטה כל השבוע, והיה לו מסירות נפש גדול על הכל ובפרט בעניני חסד, והכל עשה בדרכי נועם והיה נחבב מאוד בכל העיר, ולא החזיק טיבותא לנפשי', והיה שפל ברך מאד, וכל גדולי וצדיקי הדור חיבבוהו, והיתה לו ישיבה גדולה של בחורים מופלגים בתורה ויראה, והוא בעצמו מסר את השיעורים, והיה בוחן בעצמו את הבחורים, והשפעתו על הבחורים היתה גדולה מאד, מעולם לא הראה סימן של רוגז או קפידה על

בחור, ואם היה צריך לומר דברי מוסר לבחור, אז היה מקודם מחבקו באהבה ואח״כ אמר לו בסבר פנים יפות: תשתדל יותר להתמיד בתורה וכדומה, וכל יום שלח שני בחורי ישיבה לקבץ כסף וחילקם לנצרכים. היינו יחד במחנות, ושם ראו את גודל צדקתו עד שנשתחרר והיה אח״כ אב״ד בכמה עיירות, ואח״כ כיהן כאב״ד בשויץ לוגאנו, ובכל מקום שם היה נקשרו אליו כל בני הקהילה בעבותות אהבה, והיה לו כמה בנים ובנות, בן אחד היה הרה״ג רבי ליפא שהיה חתן מב״ב אחד שהיה מיחידי סגולה, שהיה אצלו תורה וגדולה במקום אחד, והרה״ג ר׳ ליפא היה עוזר לו, ולמד שיעורים ופרקי אבות להב״ב וכולם חיבבו אותו, והיה ביחד עם אביו במחנות, ואח״כ נהרג ביום השחרור, ירו בו ונהרג והרב קיבל באהבה ולא נראה אצלו ח״ו שום תרעומת, וגם אח״כ כשבנו ילד זקוניו, שהיה תלמיד חכם גדול וירא שמים, שנשאר בחיים אחר המלחמה שמו הי׳ ר׳ חיים, והיה חתן ולפני החתונה נחנק בגז בבית, וגם זאת קיבל באהבה, הוא היה סמל ודוגמא לרבנים מהדורות הקודמים, בתורתו ובצדקתו ומידותיו וחסידותו, וזכה שנשארו מיו״ח בן נכבד אב״י יצחק שמתפרנס מיגיע כפיו, ויש לו גם כן בנים ונכדים הולכים בדרכי אבא, וגם בת וחתנו הרה״ג רבי מנחם הורוביץ, ובנים גדולי תורה, וא׳ מיוחד שהוא אב״ד קהלת ראחוב בבני ברק שמו הרה״ג ר׳ ישראל חיים וכעת הוא במנשסטר אנגליה. הגה״צ אב״ד נפטר ה׳ בשבט תש״מ.

פרק שביעי

השתלבות ההונגרים במערך הנאצי

בזמן שלמדתי בראחוב, התחילו ההונגרים לעשות מבולוזאציע (גיוס כללי), מי שהיה חיל לפני זה היה מחויב להתגיס, ואח״כ מי שלא היה, עד 50 שנים ויותר, אבל נתנו להם בגדי חילים, ומי שהיה קצין הורשה לו ללבוש בגדי הקצינות ולעטור את מדיו, וחשבו כי זה טובה עבורינו, כי אחרי שראינו את האנטישמיות שלהם בכל הענינים ושמענו שמועות ממקומות אחרים, מה שנעשו ליהודים במדינות אחרות, ואילו פה מקבלים את היהודים לצבא, זה סימן שאנחנו עוד נחשבים בעיניהם, וכשלמדתי שם נתגייסו הרבה יהודים ובאו לראחוב, כי היה שם מרכז גדול, ובאו יהודים מכל רחבי הונגריה אשר

היו קצינים גבוהים במלחמת העולם, והיו להם הרבה אותות וסימני הצטיינות והם התפארו בזה, אבל אחר כן נתאכזבו כולם, כי הם נלקחו למטרות עבודה וכל מיני עבודות ואח"כ הורידו מהם את בגדי הצבא והלכו בבגדיהם רק עם איזה פס על היד לסימן, והם נקראו "מונקו-סאזוט" זאת אומרת מחנה עבודה, ונרבו כל יום הקריאות, הם היו נשלחים הביתה מדי פעם ואח"כ היו נקראים עוד הפעם, וממילא על ידי זה נפסקו הפרנסות כי הגברים היו ב"מונקו-סאזוט" ונשארו רק הזקנים או חלשים או הנשים, ומיום ליום הוקשה עליהם העול, עבדו ביערות ובכל המקומות מחוץ לעיר והבגדים הצטרכו לקחת מהבית, ובפרט בימות החורף, וגם היו נסיונות גדולים, מי שרצה להקפיד ולאכול רק אוכל כשר, ראשית כי לא הורשו לאכול רק המאכלים מהמטבח שלהם, ועל ידי השתדלות גדולה הורשו, וגם כן היו צריכים לשלוח מהבית חבילות גדולות אוכל ושל בגדים, ועבדו ביערות רחוק מהעיר ובפרט בגשמים, ובעת שהתחילו ימות החורף, ישנו באוהלים בלי כיסויים חמים, ועבדו ביהודים בפרך, לצורך ושלא לצורך. היו יחידים בעלי רכוש גדול, שע"י שוחד רב הצליחו לסדר את עצמם, אבל לרובם היה קשה. אח"כ התחילו לשלוח אותם לפולין ולרוסיה, במקום המלחמה, שהיה האש חזק והם היו צריכים לחפור מחסות עבור החיילים ההונגרים והגרמנים, וכן כל מיני עבודות סכנה, איפוא שהיו מקום סכנה נשלחו הם מקודם, בכדי להיוודע כי המקום אינו עם מוקשים, וסבלו הרבה. וגם נפסק הקשר שהיה להם עם הבית, בקושי גדול היה אחד מצליח לשלוח איזה מכתב ובערב היה מנת חלקם בשינה בבורות של מים בזמנים הקרים ביותר של רוסיה, ועבדו שם גם כן ביערות, והרבה נפטרו ממחלות שונות, והרבה נהרגו במיתות משונות, וידוע שהיה ב"דורושיץ" מקום "סופי", שרכזו שם מאות חולי טיפוס ועוד כל מיני חולים על ידי ההונגרים. ועשו שם שריפה, וסובבו החיילים את מקום החולים שאף אחד לא יוכל לברוח ונשרפו חיים, ועוד דברים אשר היו מנת חלקם של היהודים במחנות "מונקו סאזוט" או "מונקו טאבור". והיה חלק שהיו עובדים במדינה ההונגרית, והחלק שנשארו היה עליהם בכל יום עלילות שונות, ולקחו יהודים למקומות בלתי ידועים ועינו אותם בכל מיני עינויים כאילו הם מרגלים, והפחד היה שורה בכל פינה ופינה. אבל בכל הזמן הזה חיזק איש את רעהו, כי הדברים האלו לא יקחו זמן רב, ובפרט כי התחילו לשמוע שמתחילה המפלה של היטלר ימ"ש.

פתאום יצאה גזירה חדשה, כל אחד צריך שתהיה לו אזרחות הונגרית,

והיה צריך להוכיח אז שלפני מלחמת העולם הראשונה, זאת אומרת משנת 1900 היה אזרח הונגרי ו-4 או 5 דורות שחיו שם, וזו היתה גזירה קשה, כי בקארפטורוס לא היה כמעט לאף אחד מסמכים רשמיים, לא תעודת לידה ולא תעודת נשואין, כי זה היה מסור לשופט הכפר שהיה בור בכל הענינים, ובעד כסף כתב מה שלבו חפץ. וכעת היה כל אחד מחוייב להביא כל מיני אישורים. והתחילה התרוצצות ממקום למקום ועשו כל מיני תכסיסים, ואפילו מי שהיה לו את כל המסמכים המבוקשים, היה צריך להגיש בקשה למיניסטריום לבית הממשלה, ולרובם בא הודעה שלא אישרו לו את האזרחות. היו ממש יחידים שעל ידי פרוטקציה גדולה קיבלו אזרחות.

בזמן הקיץ, תש״א, התחיל פתאום הגירוש הנורא, בחורף תש״א באתי לאחי ר׳ אברהם לייב ללמוד אתו בצוותא יור״ד, ובקיץ תש״א בא לשם גם אחי אהרן מרדכי, ובקיץ בחדש תמוז החל הגירוש, יוזמי הגירוש היו אנטישמיים ידועים, אבל עשו זאת במסוה של טובה כאילו הוא טוב ליהודים, יש שהיו אומרים כי אפילו בממשלה ההונגרית עצמה לא ידעו כוונתם, ובמרמורוש יצא החוק על ידי הממונים שם, ואמרו שהכונה היא, היות שהגרמנים כבשו חלק גדול מפולין וגם הונגריה משתתפת עמהם, שנשאר שם חלל ריק בהרבה ערים וכפרים שהתושבים עזבו וברחו לרוסיה והיות ופה גרים בצפיפות, זה יהיה לטובת האוכלוסיה היהודית שיתישבו שם ויתנו להם בתים ושדות ויתחילו שם במסחר. רובם חשבו כן וקיבלו זאת בתמימות שיהיה לטובה, רק פשוט לא רצו לנטוש את הסביבה שם היו גרים כל כך הרבה שנים, ולהתחיל לחפש סביבה חדשה, אבל אם בע״כ מובלים שם, זה יהיה לטובה, ואם היו יודעים מקצת מן המקצת מה שנעשה שם, בודאי שהיו הרבה בורחים ליערות, או היתה אפשרות לברוח מחוץ ל״קארפטורוס״, שם לא היתה הגזירה, אבל חשבו בתמימות כי לא יאונה להם כל רע, ובזה הצליחו כל הזמן להסתיר את מעשיהם, ואחרי שנודע חלק מהאמת, אע״פ שחלק גדול לא האמינו זאת גם אחרי כל זאת, אבל העסקנים הצליחו לעצור את הגירושים ע״י פרוטקציה גדולה.

פרק שמיני

הגירושים מהונגריה

סדר הגירושים היה כך: הז'אנדרים באו לכל כפר וכפר והכריזו כי כל האנשים יתרכזו עם חפציהם במקום אחד ואחר כן הביאו רכבות ומשם הועברו לעיר יאסין שהוא היה הגבול של "קארפטורוס" עם פולין. היו להם רשימות מוכנות וצוי גירוש ובאו לכל בית ובית ונתנו זמן איזה שעות כדי לארוז ולקחת את חפצי הבית, וריכזו בחום גדול את כולם על יד בית העיר או בית הכפר. אח"כ הביאו משאיות ושמו את כולם אנשים נשים וטף, זקנים וזקנות, חולים וחלשים, והובילום עד תחנת הרכבת, אחר כן דחקו אותם בתוך קרונות משא, ודחקו כמה שהיה רק באפשרות להכנס, והביאום עד יאסין שם היה מקום ריכוז גדול, היה שם מחסן גדול של עצים וקרשים ושם ריכזו אלפי פליטים תחת כיפת השמים, בלילה היה קר נורא, וביום היה חם השמש, היו גם איזה מחסנים פרימיטיביים, ששמו שם את הילדים הקטנים וחיכו שם ימים ושבועות עד שבאו המכוניות של הצבא והובילום למקום הרכבת. בפולין. בכפר "לעהא", איפוא שאחי ר' אברהם לייב היה גר, וכנ"ל שאני ואחי אהרן מרדכי היינו שם, והיות ושמענו כי מתקרבים ימי הגירוש כי בכפרים שע"י התחילו כבר הגירוש והיות ואחי קיבל גם כן לפני זה צו גרוש כי לא אישרו לו האזרחות הוא ברח עם אשתו וילדיו הקטנים לעיר סיגוט וחשב שאולי יסדר לו שם, ואנחנו נשארנו בבית, כי חשבנו כי היות שבעל הבית לא נמצא שם, לא יקחו אותנו, ובפרט שאני ואחי ממילא לא היינו תושבי המקום ולא היה ידוע עלינו במשטרה, על כן נשארנו שמה. וביום ט"ז בתמוז שמענו שעושים הכנות לגירוש לתושבי המקום, ובכל אופן התחלנו לפחד אולי יקחו גם אותנו החמות וגיסה של אחי, ברחו ביום זה לכפר אחר ושמו "ביטשקוב" היה לה שם בן, ואנחנו עוד חיכינו, רק ברחנו ליער שהיה סמוך לכפר, ביום י"ז בתמוז החבאנו את עצמינו בין העצים ביער, עד לפנות ערב, כאשר העלטה אפפה את היער, ופחדנו להשאר לבד בתוך היער, התחלנו לרדת מהיער עד שעלינו על הכביש שמביא לביטשקוב, כפר הסמוך שבו לא היה הגירוש, ופתאום נפלנו לזרועותיו של שוטר זעוף פנים, אך למזלינו השוטר לא היה

מזוין, והוא מיהר לדרכו אך לא רצה לוותר עלינו לכן איים עלינו בהתראות חמורות שנלך תיכף למקום המשטרה בכיוון ישר ושנחכה לו שם, ואוי ואבוי יהיה לנו אם נפר את פקודתו ודבריו להתרחק מהבנין. ועשינו עצמינו נבהלים מאיומיו ופנינו לכיון שהראה לנו ללכת, אך כשהתרחקנו קצת מהמקום והיה כבר חשוך פרצנו בריצה מסחררת בסימטאות עד שבאנו לביתו של ר' אביגדור פוגל, שהיה גיס אחי, החמות וגיסה של אחי שמעו שמחפשים אותם פחדו וחזרו לכפרם ולקחו אותם המשטרה והביאה אותם לפולין ואני ואחי אהרן מרדכי חיכינו, והמשכנו בנדודים בכפרים בלילות וביערות עד ששמענו שכבר עזבו את הסביבה הזו והמשטרה הלכה להם למקומות אחרים.

חזרנו לכפר "לעהא" לא חלפו 3 שבועות ושמענו כי באו עוד הפעם, כי לא לקחו הכל בפעם אחת, כי עשו זאת בהפסקות, ופעם קיבל חלק זה צו גירוש ופעם קיבל חלק זה צו גירוש, וכעת ששמענו שבאים לקחת את אחי ר' א"ל ואשתו וילדיו גם כן ברחו עוד הפעם ואני ואחי א"מ נשארנו, הסתתרנו בתוך היער הסמוך, ובלילה בחושך ירדנו ולנו אצל גוי, השכן של אחי, ונתן לנו מקום בעליה של הרפת כך היינו איזה ימים לפנות בוקר ברחנו ליער ובלילה חזרנו אל הגוי עד ששמענו ביער מאיזה גוי שהמשטרה עזבה כבר את המקום, והיינו מאד רעבים כי לא היתה לנו צידה לדרך, ומה שהיה, כבר נאכל, ורצינו לגשת ביום לביתו של אחי לקחת משם איזה דבר מאכל אך כאן נפלנו בפח, כי נתפסנו על ידי המשטרה שארבה לנו שם, והם הביאו אותנו למקום הריכוז אף על פי שלא היו בידם נגדינו צוי גירוש, ואנחנו אמרנו כי באנו כעת רק לבקר, ואנו רוצים לנסוע לבית הורינו.

את אחי אהרן מרדכי שיחררו שיסע הביתה כי היה רק בן 14 שנה, ואשר יקחו אותו ביחד עם ההורים מכפרם, ואותי החליטו שאשאר שם והיות ולא היה לי שום צידה לדרך, הורשו ליהודים שעוד נשארו שם והיה להם אזרחות שיתנו משהו לאכול וקיבלתי ככר לחם, והובילו אותנו בעגלות לתחנת הרכבת של "ביטשקוב" שלא היתה רחוקה, זה היה ביום רביעי פרשת ואתחנן י"ג מנחם אב, ולפני שעלינו על העגלה ביקשתי היות שאין לי שום בגד והרשו לי ללכת לבית אחי לקחת בגד והלך שוטר אתי עד בית אחי ולקחתי לי החפצים האישיים שלי במזודה בגדי שבת וגם בגד עליון והתפילין, ובגדים ולבנים ועוד. ואחרי כן באנו לתחנת הרכבת, היה נהר שעבר בין "ביטשקוב" ו"לעאה" שהיה שייך לפני זה לרומניה, וצד הזה היה שייך ל"צ'עכיי", אבל אח"כ השתייך הכל להונגריה. וחיכינו בתחנת הרכבת כל האנשים נשים וטף בחוץ.

היה לנו קר מאד כי בסביבה זו ביום היה חם מאד ובלילה קר, וחיכינו בקוצר רוח כל יום רביעי וכל הלילה וישבנו על הרצפה בחוץ, אוכל לא הוגש לנו רק כל אחד אכל ממה שהיה לו, ולא הורשו כבר לגשת אלינו, וכל יום החמישי גם כן חיכינו וישבנו וכבר חכינו בקוצר רוח על הרכבת שתבוא ונגאל מהצרות האלו, היו שם בכיות של זקנים ושל אנשים חלשים וילדים קטנים.

וביום חמישי ראיתי שעברה רכבת מראחוב דרך "לעאה" ואחי אהרן מרדכי נסע שם ונפנף אולי יראה אותי אני ראיתיו אבל הוא לא ראה אותי, וכך נשארנו שם עד אמצע הלילה ליל ששי, ובאמצע הלילה באה רכבת משא עם הרבה קרונות משא, מפני ששם היו מרוכזים אנשים מהרבה כפרים, וחשבנו כי כבר באה הישועה, אבל אנשי המשטרה התחילו בעזרת הגויים המקומיים לדחוף אותנו אל תוך הקרונות משא, אחד על גבי השני ולא היה שם מקום אפילו לשבת ככה חיכינו בתוך הרכבת שעות על גבי שעות עד שהרכבת החלה לנסוע. קיבלנו הכל באהבה וקוינו כי זה יעבור ותבוא המנוחה. בבקר הגיע הרכבת לעיר "יאסין" מחוץ לעיר, והיינו מאד עייפים מטלטולי הדרך כל הזמן לא ישנו והוצרכנו כל אחד לקחת את חפציו על שכמם היה מי שעזר לשני אבל לא היה אפשרות גדולה כי כל אחד לא היה יכול לוותר על החבילה שלו, והמשטרה האיצה בנו ללכת מהר ככל האפשר, וכך הלכנו איזה ק"מ עד שבאנו למחנה הריכוז, ומצאנו כבר שם רבבות יהודים, וכל אחד חיפש לו מקום שיוכל לשבת וכנ"ל, להטף ולהחולים עשו איזה מקום וגג מפח, כדי שלא ירד לתוכו גשם ואילו השאר נשארו בחוץ תחת כיפת השמים.

כך היינו במקום הזה בליל שבת קדש, והתפללנו. קבלת שבת היתה מתוך צער ויגון בלי שום אוכל, רק מי שהיה לו עוד קצת מהצידה לדרך, וכך ישבנו בחוץ בלילה. בבקר גם כן התפללנו, קריאת התורה היתה מתוך חומש שהיה אתנו, וביום בישלו איזה סירופ של מים חמים כמובן רק בשביל הילדים והחולים, כך עבר עלינו שבת קודש פרשת ואתחנן, שבת נחמו ומוצאי ש"ק. ובשבת הביאו עוד טרנספורטים וביום ראשון כבר לא הביאו כי הנה כל הגירוש הזה יש אומרים כי הממשלה כולה לא ידעה מה טיבה. רק זה הי' פעילות של חלק מהאנטישמיים, ואמרו שזה לטובת היהודים, ואח"כ כשהתחילו לשמוע על אופן הגירוש וגם מה שנעשו שם, ובהונגריה עוד היו חלק מהיהודים בעלי זכויות, והיה להם גישה לאנשי הממשלה - ועשו רעש - עד שהצליחו לבטל את הגירוש, והוציאו השלטונות צו ששוב אסור לגרש יהודים,

והיו כמה כפרים שהחזירו את תושביו, וכך היו כמה כפרים שעוד לא התחילו לגרש את בני כפרם וכך ניצלו, וביניהם היו גם כפרם של הורי בערעזף, והכפרים הסמוכים שעבר עליהם רק הפחדים אבל נשארו בבית ובשעת מעשה לא הבינו איזה חסדים נעשו להם, את זה שמעו רק לאחר זה.

והיו עסקנים יהודיים שעסקו במסירות נפש בדבר הזה, כשנודע להם וחששו אולי עד שיגיע הצו עד המקום שצריך להגיע בנתים יגרשו הכל, ושיעשו כל הפעולות לעכב שלא יגיע אליהם הצו. על כן העסקנים מאחב"י בעצמם לקחו את הצו ונסעו עד יאסין, וגם טלפנו מהממשלה, אבל הממונים במקום אסרו אותם באיזה אמתלא זה היה כבר ביום ששי, אבל החזיקו את העסקנים שהיו רמי מעלה במאסר עד אשר גרשו כבר את כל הטרנספורטים שהיו ביאסין, ואח"כ שוב לא שלחו יותר ואנחנו היינו בין האחרונים שגורשו ביום ראשון, המספר המדוייק של היהודים המגורשים אז, לא ידוע לי, אכן במשפט אייכמן ימ"ש הוכיחו שזה היה בסביבות 20-30 אלף אנשים שגורשו ונהרגו שם במיתות משונות כמו שנכתוב הלאה ומעט מאד נשארו בחיים, על ידי שנמלטו משם. ביום ראשון פרשת עקב י"ז במנחם אב אחה"צ באה משאית של החילים ההונגרים ועלינו עליה ונסענו עד שעות הלילה ובאנו לעיר לענטשע שע"י דלאטין, והורידו אותנו באיזה מקום רחב שע"י תחנת הרכבת והקיפו אותנו באנשי משטרה ובגוים אוקראינים מקומיים, והיה חושך ואפילה ועשינו מדורות, באיזה מקומות בכדי לחמם את עצמינו. אחר כן באה פקודה שכל אחד צריך לגלח את הזקן ואת הפיאות וכל הזמן לא נתנו לנו אוכל רק כל אחד אכל מהנשאר לו מהצידה לדרך. אבל היו רק מעטים, כי כל מי שהיה לו, כבר אכל הכל, כי חשבו שבודאי יתנו לנו דברי מאכל. ובאמצע הלילה באה רכבת שחצי מהקרונות שלה היו קרונות משא, וחציו השני היו סתם קרונות, בלי חלונות. החלה בהלה גדולה, דחפו אותנו בחושך, מי שמצא חפציו ומי שלא מצא, עד שנדחפו כולם אחד על השני ושם באמצע הלילה מצאתי את אחותי מלכה עם בנה שמואל משה, ונסענו בקרון אחד. הרכבת התחילה לנוע ולנסוע, ובבוקר באנו לתחנת גוזדיץ, היה הרכבת מלאה עם הרבה קרונות, ושמירה של אנשי משטרה שליוו אותנו. ושם בתחנה היו גם כן יהודים ששרתו ב"מונקו-סאזוט" וזרקו ככרות לחם לתוך הקרונות, ואני הצלחתי לתפוס ככר לחם וחילקנו אותו עם אחותי, כי למעשה הכיר אותי יהודי מה"מונקו טאבור" על ידי ששאל מי ממקומינו, רק חברו עליו הרבה אנשים עד שהצלחתי לקחת. והם זרקו גם כן לאחרים אבל כמובן זה היה

כטיפה מן הים מה שהיה הצורך לכולם, וכשאנשי המשטרה ראו שזורקים לחם תיכף גירשו אותם מהמקום, ונסענו בלילה עד שהגיענו לעיר הורדענקא ושם הורידו אותנו תחת כיפת השמים, על יד התחנה, והיינו שם גם הלילה והרעב היה איום ונורא, כל הזמן לא נתנו לנו לאכול, ושם לא היה השמירה כל כך, ובאו גויים מהסביבה וכל מי שהיה לו חפצים מכר בעבור פרוסת לחם, בסמוך למקום שהיינו, היה גם מחנה של יהודים שעבדו ב"מונקו סאזוט". והם גם כן זרקו אוכל מה שהיה להם, ודברו אתנו.

שם מצאתי אנשים מסביבותנו שהכירו את אבא ז"ל, כנ"ל שאבא ז"ל היה מאד מפורסם בסביבתינו. הם זיהו אותי והזהירו אותי שאעשה את כל מה שביכולתי בכדי לברוח משם, הם סיפרו לנו מה שעושים עם האנשים שבאו מהונגריא, כי כל הזמן חיכינו בסבלנות שיביאו אותנו למקום מנוחה, וקוינו שכל המאורעות הם רק מעבר ממילא סבלנו בתקוה שעוד מעט וינוח לנו. אבל הם סיפרו לנו את האמת המרה מה שהם ראו בעצמם, ומה שסיפרו להם אנשים אחרים, כי לכל משלוח אחר היה גורל אחר, היה זמן שהגשר העובר את הנהר דניעסטר היה שבור על ידי שהפציצו אותו, וזרקו הרבה מהפליטים לנהר, על ידי שקשרו אותם בחבלים, והיו אנשים שהצטרכו לכרות בעצמם קברות ואחר כן נהרגו במכונת יריה, והרבה נרצחו על ידי הגויים האוקראינים, והיהודים היו שם הפקר לכל, והיו נעים ונדים ולא הירשו להם להכנס לאף מקום, ולנו ביערות ובשדות, וכל פעם באו מחנה אחר של שקצים ובזזו אותם מה שעוד היה להם, והרבה סתם נפטרו, ומעט מאד שהצליחו להסתנן לעיירות שהיו גרים יהודים או כפרים. דם יהודי היה הפקר לכל רוצח, ומי שרצה לעשות עשה בהם. אח"כ ידוע מה שהיה בקמניץ פודולסק שהיו שם כ-23,000 יהודים, לפי העדות שנגבו אח"כ מיחידים שניצלו על ידי ניסים והצליחו לברוח, לקחו חלק מיהודי המקומות דשם ועוד כ-14,000 מהפליטים מהונגריה וגרשום ליער איפוא שהיה מחצב גדול, וסובבו אותם מכל צד במכונת יריה ונרצחו כולם, והיו חלק שעוד חיו כשנפלו בבור, והגיים אמרו ששמעו עוד אחרי זמן אנחות מהבורות שכיסו עליהם סיד ועפר. והיה מי שהצליח לצאת אבל הכל היו יחידים ממש. ועוד סיפורים נוראים שמעתי אז, ממש תיסמרנה שערות ראש, מה שהרוצחים האלו עשו.

הידידים המכירים אותי ואת אבא ז"ל אמרו וייעצו לי לעשות הכל ולברוח מכאן, הם הבטיחו שיעזרו לי באיזה אופן, רק אם אוכל להסתנן אליהם המחנה ה"מונקו סאזוט", ומצאתי חבר שהיה גם כן בגילי ולמדנו יחדיו

בפרעשאוו, והחלטנו ביחד לברוח היה לי מזוודה ובה היו מונחים כל הבגדים וכל החפצים שלי. ובלילה הלבשתי רק מה שהיה ביכלתי כמה לבנים ו-2 חליפות הלבשתי אחד על השני, ומעיל חורף והתפילין שמתי בכיס, וכן עברנו ובאנו אל המחנה שלהם והחביאו אותנו על עליית הגג, אבל אח"כ גם הם פחדו להחזיק אותנו שם, כי אם ח"ו היו מוצאים אותנו שם היו לוקחים על עצמם את האחריות, וזה ידוע העונש, כי שם לא היה שום חוק והיו חפשיים לעשות ביהודים מה שלבם חפץ, על כן אמרו שאנו מוכרחים ללכת משם, ונתנו לנו איזה כובע כי עד אז הלכתי בכובע חסידי רחב שוליים כמו שאנשי ירושלים חובשים כעת, והם נתנו לנו פס לבן עם מגן דוד, שכל יהודי צריך לענוד את הסימן הזה כדי להכירו שהוא יהודי. באותה עת לא היה יהודי יכול להסתובב ברחובות רק לאיזה צורך, וזאת רק ביום ולא בלילה, ומי שנתפס הולך ללא ה"פס" הזה, (הסימן של היהודי) היה צפוי לעונש חמור ביותר, והם הדריכו אותנו באיזה דרך ללכת, זה היה באמצע היום, ואפשר לתאר את גודל הפחד ללכת, ובפרט אחרי שכבר שמעתי באיזה מין הפקר אנו חיים כעת, אע"פ כן חזקנו א"ע ובטחנו בהשי"ת והתפללנו ויצאנו לדרך, והלכנו ישר ולא הסתובבנו לשום צד, ולרוב מזלינו לא פגענו באף אחד, עד שבאנו לסימטה יהודית וכל הזמן לא ראינו נפש חיה עד שבאנו סמוך לאיזה בית שראינו מזוזה ונכנסנו שם, דפקנו בשקט רועדים כעלה נידף אולי בכל זאת לא גר שם יהודי כלל, ויכול ח"ו למסור אותנו לידי המשטרה, אבל הדלת נפתחה ולנגד עינינו עמד יהודי שרמז לנו תיכף שניכנס, אף שהיה הפחד גדול שלא יוודע הדבר, כי היה כרוז כי אצל מי שהוא שיימצא יהודי זר תיכף ימסרו אותו למשטרה, ואם לא יעשה כן אחת דתו, אבל היהודי הזה היה לו לב רחום וחנון, ותיכף הגיש לנו אוכל ונתן לנו לשבת ולנוח, כל זה היה ביום רביעי, והיינו אצלו עד יום השבת, התפללנו בבית ולא יצאנו מפתח הבית, והיהודי הזה סיפר לנו מה שעשו אתם כשהגרמנים נכנסו, וחיילים ההונגרים. ראשית היה ההריגות סתם להטיל אימה, שידעו שיכולים לעשות מה שירצו עם היהודים, ולקחו חשובי העיר לעבודה והוצרכו לחפור בעצמם בורות ע"י בית הקברות ואח"כ ירו אותם, ואנשים אחרים היו צריכים לכסות אותם, ועוד.

היהודי הזה חילק לנו מהאוכל שהיה לו ועודד אותנו, אבל אני וחבירי החלטנו כי אסור להשאר שם בשום אופן, ואנחנו צריכים לעשות את מירב המאמצים לחזור להונגריה, כאמור היה חל איסור גם על היהודי הנ"ל לצאת לרחובות רק ביום בשעות קבועות ביום ולצורך גדול, ולחבוש הסימן של המגן

דוד על היד. ומי שנמצא ללא סימן זה אחת דתו להמית, ובפרט ללכת מעיר לעיר אסור היה ליהודים אבל בכל זאת החלטנו לנסות, ובבטחון בהשי"ת ובזכות הורי קויתי שאצליח, כוחי היה אתי כי הייתי גבור בצעירותי בכוחות עצומים, ולא ידענו איך ללכת עם הפס או ללא הפס, כי מי שיראה אותנו בכבישים יראה תיכף על הפס כי אנו יהודים ויאסרו אותנו על שיצאנו בלי שום רשות, ומצד שני אם נלך ללא הפס ונתפס ח"ו גם זה היה אוי ואבוי, והחלטנו לשים את הפס על הזרוע, אבל שמנו את מעיל העליון על זה בכדי שמרחוק לא ייראו אותנו על שאנחנו יהודים, ואם בכל זאת ישאלו, נגיד תירוצים שונים, אנחנו נפרדנו מאנשי המקום, הם מאד פחדו ודאגו לנו שלא ניתפס בידי אכזרים, אבל הם לא רצו להפר מחשבתנו ג"כ, כי לא ידעו מה שיקרה להם.

הם ברכו אותנו ונתנו לנו קצת צידה לדרך מעט מהמעט שהיה להם פרוסות לחם, וכל הזמן חשבתי על טוב לבו של האיש הזה. שמו היה "טודרוס שרייער" והיה גר על יד שדות טוליקה, ורשמתי לי הכתובת שלו שאולי יגיע הזמן ונוכל לשלם לו כגמולו הטוב לנו, אבל לצערינו שמענו אחר כך מה שנעשה לתושבי העיר הזה כי מכל הסביבה אפילו לא הביאו אותם למחנות עבודה, רק כולם נרצחו במקום, שהיו צריכים לחפור בעצמם קברות, ונורו ע"י הרשעים הגרמנים ובעזרת האוקראינים תושבי המקום, ולא נשארו כמעט זכר מכל יהודי הסביבה הזאת, רק היהודים שהיו ב"מונקו סאזוט", הם שנשארו וסיפרו לנו הכל.

פרק תשיעי

הבריחה חזרה להונגריה

וכך יצאנו לדרך ביום ראשון, שזה יום חגם, אבל יצאנו לכביש שמאחורי העיר בלי שירגיש בנו, וטודרוס הנ"ל הדריך אותנו איך ללכת בצידי הדרכים, ובכלל לא נסעו אנשים אפילו גויים בכביש ההולך מעיר לעיר, רק אוטובוסים של חיילים שנסעו לשדה הקרב או באו משם, והם התבוננו בנו, וגם מצאנו מחנה של הולכי רגל אוקראינים שהלכו בשיר לשדה הקרב, אבל בחסדי ה'

לא פגעו בנו לרעה, ולא נתפסנו כל הזמן, ובדרך עברנו איזה כפרים קטנים ורצינו להיכנס לאיזה בית יהודי שראיתי על הפתח מזוזה, אבל הם התחננו שלא נעמיד אותם בסכנה כי במקום קטן תיכף ירגישו בנו, והם גם סיפרו כיצד נהרגו כמה יהודים מתושבי המקום, וכך הלכנו כל היום עד שלפנות ערב באנו לעיר גוזדיץ, ונבלענו פתאום לתוך המון חוגג של גויים, והכביש היה מלא, ולא היה עצה ללכת הלאה.

ופתאום יצאו לקראתינו אנשים לא זוכר אם היו אלו משטרה או אנשי מליציה מקומיים וביקשו מאתנו תעודות, ועד היום אי אפשר לתאר לעצמי איך שניצלנו אז בע"ה, ממש בניסי ניסים, ולהתחמק ממקום שהיה מלא אנשים, וברחנו לאיזה חצר ודלגנו על גדרים והצלחנו להתחבא, עד שהצלחנו להסתנן לחצר בית המדרש ושם גרו השוחטים ואנשי הקהילה, והם פחדו מאד לתת לנו מקום כי הם ראו איך הם רצו אחרינו והצלחנו להיכנס לבית המדרש ולהחבא שם, ובערב הביאו לנו אוכל, והזהירו אותנו שבטח ביום יתחילו החיפושים אחרינו, ויהודי אחד צעיר מאנשי המקום התנדב להביא אותנו לפנות בוקר לצידי הדרכים, עד שנצא מן העיר הזאת, וכך הוה. הוא בא אלינו בעוד היה חושך ואפילה, ואנחנו יצאנו אחריו עד שהביא אותנו והראה לנו את הדרך מחוץ לעיר, וכך התחלנו ללכת הלאה וחסדי ה' שבכל הדרך הזה, לא נתפסנו עד שבאנו לעיר קולומיא.

קולומיא היתה עיר גדולה וגרו שם הרבה יהודים וגם ברחו לשם מהכפרים ומהעיירות הקטנות וכבר נמצאו שם פליטים, ושם הקימו הגרמנים "קמיטע יודען ראט", שהם יהיו האחראים לכל עניני היהודים, ובכל הגזירות, הם היו צריכים לארגן, ולהיות אחראים לכל הגזירות שגזרו בכל פעם, וגם היה שם מטבח כללי שנתנו אוכל למי שלא היה מה לאכול, והפחד פג קצת בהיות שמצאנו עצמנו בין אחים, וחשבנו כן בכל אופן, וכך הרגשנו כי הסכנה פחתה, השוטרים עוד לא הסתובבו כל כך, וראו יהודים הולכים ברחובות, רק היינו צריכים לילך עם הפס הזה, ושם היה גם כן מחנה עבודה "מונקו סאזוט", ובקרתי אותם ומצאתי גם כן מכרים שם, והיות כי היה מדובר כי הם יסעו בעוד איזה ימים חזרה להונגריה בקשתי אותם שהם יצרפו אותי גם כן למחנם, והם עשו לי הטובה, והמפקד של המחנה היה איש טוב ואנשי ה"מונקו-סאזט" חיו אתו בשלום כמובן גם על ידי הרבה שוחד שקיבל מדי כמה יהודים עשירים, ושלחו להם מהונגריה כסף.

העבודה לא היתה קשה כל כך, והיה שם חדר שהיה נקרא חדר הרבנים

שהיו נקראים רבנים, אחד היה הרב של ווילחוביץ ושמו ר' זיידא פרומוביץ והיה מחסידי ויזניץ, מהיושבים ראשונה שם, ואחד היה הרב מחוסט ועוד רב אחד מקופאני וצירפו אותי לחדרם, והייתי אצלם עד אחר השבת, הם אירגנו מטבח כשר ומנינים לתפילה, ובפרט ביום השבת עסקו בתורה ובשירות ותשבחות כמעט כל הלילה, ובפרט כי היו כולם בדיחי דעתי' כי קיוו כי בעוד כמה ימים יחזרו הביתה, ויצאתי גם כן לשמירה על המחנה במקל גדול כי נשק לא היה להם, זה היה שבת קו' פרשת ראה אדר"ח אלול.

אבל אחרי השבת קיבלו בשורה פתאומית כי המחנה צריך להתקדם הלאה לצד איזור הקרבות הידיעה היממה את כולם, והזעזוע היה נורא. כי כל אחד קיוה כבר להפגש עם בני ביתו, וכל התקוות וההתכוננות נתנפצו לרסיסים, ואני תיכף יצאתי מן המחנה והתחלנו תיכף לחשוב חשבונות ותכניות איך להגיע חזרה עד שמצאנו עוד יחידים מהפליטים כמונו שגמרו בדעתם לחזור הביתה, והתארגנו כ-13 אנשים שנלך ביחד והסכמנו בינינו ללכת ביום המחרת, בינתים חיפשנו איזה מקום בעיר ללון, אני וחברי, ומצאנו משפחה שהסכימה לתת לנו מקום ללון ללילה אחד, כי היה אסור לאיש שלא היה מאנשי המקום להיות בעיר, רק על ידי רשות מיוחדת, רק הם לא חיפשו כל כך, כי היה עיר גדולה והסתובבו הרבה יהודים, ולא עלתה בדעתם לחפש אצל כל אחד, והמשפחה הנ"ל שקיבלה אותנו, קירבו אותנו, ודיברנו עד מאוחר בלילה, הם סיפרו לנו ממה שעבר עליהם מהרגע הראשון שהגרמנים נכנסו, ואיזה גזירות ישנן מפעם לפעם, ואנחנו סיפרנו להם ממה שעבר עלינו.

פתאום באמצע השיחה התחילו לדפוק בדלת, כי בכלל היה אסור לראות אור החוצה ולא נזהרנו קצת מלדבר בקול, והמיליציה המקומית שהיתה מגויי המקום האוקראינים שהיו במיוחד רשעים גמורים, וכל השחיטות המקומיות היה על ידם, כי כל הנאה שלהם היה למצוא איזה פגם שיכלו להתנקם ביהודים. הם הלכו בלילה לבדוק אם לא נמצא איזה יהודי ברחוב או אור או איזה פגם, ונפתח להם הדלת ונחשכו עיניהם ועינינו, והתחילו לבדוק את כל אחד ואחד, ומצאו כי אני וחברי לא מאנשי המקום ואמרו שנלך עמהם, והם נתנו להם שוחד וביקשו אותם ברחמים שישחררו אותנו ואמרנו כי נאבד לנו המחנה, ובינתים לא היה לנו מקום ללון, ותיכף בבקר נלך ל"יודען ראט", כדי לקבל אישור, רק לא היה לנו האפשרות מקוצר הזמן לסדר, והתחננו להם בכל מיני תחנונים, אבל הם הראו את גודל חמתם, ואמרו שלא מאמינים לנו וצריכים ללכת אתם, וכולם ידעו את הפירוש של

ללכת אתם. כמו ששמעו כמה פעמים שמצאו איזה עלילה הוציאו מחוץ לעיר והצטרכו לכרות קבר בעצמו וירו בו, ולא היה לנו עצה. הלכנו אתם, בדרך התחלנו עוד הפעם לבקשם, כי יכולנו לדבר הלשון, כי הלשון גם מדובר בקארפטורוס, ופתאום באמצע הדיבור נהפכו ואמרו בסדר, כי בפעם הזאת מוחלין לנו, אבל בבוקר אם ימצאו אותנו, יראו לנו את נחת זרועם, ואמרו כי אנו נחזור למקום שם ישנו, זה היה פלאי פלאים שרוצחים כאלו פתאום יכנס בהם זיק של רחמים, אבל ראינו בזה חסדי ה׳ המרובים, ששמרו עלינו מהשמים.

וכששבנו לאותה המשפחה מצאנו אותם ממש אבלים, ונתפלאו מאוד איך הצלחנו לחזור, וביום המחרת תיכף הלכנו לאותו המקום איפוא שסיכמנו שנפגוש ביחד ה־13 אנשים. התכנית היתה שנלך בכביש עד הגבול, ושם נמצא מי שיעביר אותנו את הגבול בדרך ההרים, בכדי שנגיע הביתה. ואז המצב היה קצת יותר נוח, כי שם לא ראו פליטים ולא ידעו הגויים המקומיים שנשלחנו על ידי ההונגרים שנהיה שם הפקר, והרבה חשבו כי אנחנו עובדי הצבא ״מוקו סאזוט״, והיה מצב מלחמה כי נסעו בכבישים לשדה הקרב, וממילא לא השגיחו כל כך עלינו, ובפרט כי הלכנו ביחד 13 אנשים, חשבו כי בטח אנו הולכים על פי איזה פקודה, וכך הלכנו מכפר לכפר, הדבר היה קשה, פשוט לא היה לנו כח, אני הלכתי בלי נעליים, כי הנעלים היו קרועים וחשתי אולי לא יהיה לי על הדרך, וביום חשבתי אולי יותר נוח אם אלך יחף, אבל הרגלים התנפחו.

לפנות ערב היינו באיזה מקום ולנו שם, ונתנו לנו לאכול ורחצתי הרגלים, וכנראה היה לי גם חום, אבל בלילה הכל עבר, ובבקר הייתי כבר רענן, והלכנו הלאה. ובכל מקום סיפרו לנו ממה שעבר עליהם, אבל כעת כבר הוטב המצב, שלא מתענינים בהם כל כך, והלכנו כמעט עד סוף העיירות שליד הגבול עם יאסין, וידענו כי הדרך מעבר הגבול הזה, הוא סכנה עבורינו, כי שם היתה שמירה צבאית, שהיו מפורסמים לרשעים גדולים, המקום שאליו הגענו היה ״טאטריף״, עיירה קטנה, אבל עברנו לכפר הסמוך, רחוק מהכביש, שם הכפר היה ״ווארוחטא״, ובאנו שם לפנות ערב, וכל אחד מצא מקום לינה, כי בכל מקום אנשי המקום היהודים עשו כמיטב יכלתם במסירות נפש לעזור, כי דבר זה היה כרוך במסירות נפש עילאית, כי אם גילו שנתנו לאיזה יהודי זר ללון בבית אחת היה דתו, כי בכלל היה אסור ללכת ממקום למקום, רק כאמור בימים האלו השמירה לא היתה כל כך מעולה, כי כל היום נסעו בדרכים

חיילים ונושאי גייסות ועובדי הצבא, ממילא לא הסתובבו השוטרים בכבישים הראשיים, וכך הצלחנו להגיע, אבל בכל מקום ומקום היה שמירה, ובפרט בלילה היה אסור ליהודי לצאת מביתו, וגם מצד מצב המלחמה, אבל היהודים המקומיים התמסרו במסירות נפש לעזור ליהודים. ושם נודע לנו על יהודים שמכירים ויודעים את "הדרך לא דרך", בין יערות ופולונינעס, עד שנגיע לצד השני.

מצאנו יהודי אחד שהסכים להביא אותנו עד הגבול ביערות, איפוא שיש לו מכרים ב"פולונינעס". ושם ימצא איזה גוי שיעביר אותנו הלאה, מי שלא מתמצא לא יכול להבין, כי היערות היו גדולים אלפי ק"מ, כי ההרים הגבוהים מתחילים משויץ וסלובקי' וקארפטורוס עד סיביר ועוד, ומי שלא יודע בערך סימני הדרכים איך ללכת, יכול ללכת חדשים ולא יגיע לשום ישוב ולמות ברעב, או ח"ו על ידי חיות טרף, ויש מקומות על ההרים של מקום מרעה ושם שוהים הרועים שנמצאים שם חדשים בהרים והם מייצרים גבינות מהעיזים והצאן, והמקום הזה נקרא בשם "פולונינעס" והיהודים היה להם קשר עמם וידעו האיך להגיע לשם, והיהודי הזה שכרנו אותו שיביאנו למקום הזה, ושם יש לו גוי מכיר אותו ויש לו קשרים אתו, והוא יביא אותנו באיזה כפר בצד הונגריה, לי לא היה שום דבר מה לתת לו, אבל היו שנתנו לו כסף, ויש שנתנו טבעות של זהב, וכן התחלנו ללכת לפנות בוקר בכדי לצאת מהכפר בעוד לילה בטרם נראו שומרי המקום.

אותו היום שיצאנו היה יום חמישי פרשת שופטים ו' בחודש אלול, כך הלכנו כל היום ללא הרף, בין הרים וגבעות ונהרות שיוצאים בין ההרים, ונמשכים בדרך שהיא לא דרך, ועברנו מכשולים, עד שהגענו בלילה על הר גבוה, ושם מצאנו את הפולינינע, הרבה רועים בהמות וצאן, והם לנו באוהלים עשויים מעצים, וכל הלילה הדליקו אש בשביל חיות רעות, והיו להם כלבים, והיהודי הזה היה מכירם כי הוא עשה אתם מסחרים, ראשית נתנו לנו חלב טרי לשתות, ונחנו שם איזה זמן קצר, והיהודי הזה סיכם עם איזה גוי שם שהוא יביא אותנו הלאה למקום ישוב, אשר לפי התכנית היינו צריכים ללכת עוד כשבע שעות עד שנגיע למחוז חפצינו, כך התחלנו ללכת, היה קשה מאד כי היינו מאד יגיעים מכל הזמן של ההליכה הממושכת, ובפרט שהלכנו כל היום ללא מנוחה וטפסנו על הרים וגבועת, אבל המרץ והרצון והמחשבה כי אנו צריכים להגיע הביתה נתן לנו את האומץ ללכת, ולא הלכנו רק רצנו, וגם היו הרבה מורדות הרים, פגשנו וראינו מרחוק בתים של גויים שגרו בהרים

וגבעות ויערים, כדרכם התחילו כלביהם לנבוח, ופחדנו מאד שלא יצא איזה גוי מהבית, אבל בחסדי השם עברנו. היה לי כאב ראש וגם נזל לי דם מהאף, אוכל לא היה לנו כל הזמן, רק מה שאכלנו בזמן ששהינו בכפר, והרבה אוכל לא היה בכפרים אז, כי ליהודים היה אסור לצאת מהבית והיה אסור גם לעשות מסחר, וכל אחד חי רק ממה שהיה לו בביתו, ובפרט לתת לאחרים לא הי׳ יכול, אבל אעפ״כ חילקו ממה שהיה להם בצמצום, וכל האוכל היה רק ממה ששתינו שם בפולינינעס חלב טרי, וזה נתן כח לעמוד זמן מה, אבל רצנו בכל כוחינו עד שהתחיל להאיר הבוקר, והיה לנו מהלך של עוד כמה ק״מ עד שנגיע לכפר.

ושמו של הכפר הזה היה ״קוואסי״, זה היה מקום יפה והיה שם אויר טוב ומעיינות. גרו שם יהודים חרדיים, כמעט כולם חסידי ויזניץ, ומרן בעל ה״אהבת ישראל״ היה נוהג לבוא למקום כמעט מדי שנה לאיזה שבועות, ובמקום הזה היה גר שוחט הוא אביו של ר׳ יצחק דוד רעזמיוויטש (שהיה משמש בקודש אצל כ״ק מרן בעל ה״אמרי חיים״). אביו היה תלמיד חכם וירא ושלם מפורסם, אנחנו ירדנו מההר ותיכף אחר ההר למטה, היה זורם נהר בשם ״טיסא״, ומצד שני מעבר הנהר היה הכפר, וכשהיינו כבר סמוך לכפר, הבחין בנו איזה צייד שהיה גם כן מהמשמר המקומי, בכלל היה זכות לכל גוי לעזור למשטרה המקומית נגד היהודים ולצייד היה כלב מנוסה והוא התחיל לנבוח אחרינו ולרדוף, ואנו רצנו בכל כוחנו ונתפזרנו כל אחד לכיוון אחר.

אני באתי עד הנהר, ולמזלי הרב הנהר לא היה כל כך עמוק ועברתי אותו כמובן בבגדי ומצד השני היה גם כן הר קטן, ולמזלי הזדמן לי ביתו של השוחט, ותיכף פתח את הדלת ונכנסתי והורדתי מלבושי ורציתי להתפלל אבל תיכף שמעו כרוזים מטעם הממשלה שמי שראה איזה פליטים צריך תיכף להודיע להם, וכולם נפחדו מאד להחזיק אותי בבית ועליתי על העליה, ושם התפללתי ונתנו לי לאכול, והורדתי את המלבושים הרטובים, וכפי שסיפרתי לעיל הייתי לבוש ב-2 חליפות וכן כמה זוגות לבנים, הורדתי אחת וגם המעיל העליון וגם הכובע החסידי שהיה לי כל הזמן החזקתי הכל ביד והתפילין בכיס, והלכתי עם כובע רגיל שאותו חבשו פשוטי העם בין היהודים ובין הגויים, וכל שעה היו כרוזים שכל מי שימצא אצלו איזה פליט יפול עליו האחריות, השוחט הנ״ל היה יהודי ירא ושלם ובעל רחמנות, ועשה הכל להחביא אותי, ובפרט כי היה מכיר טוב את אבא ז״ל, ולי היתה תכנית כי יעבור קצת הזעם, ובלילה זה או בלילה אחר אמשיך ללכת, והיה אצלי תעודת זהות הונגרית, וחשבתי

היות ולא גירשו אותי באופן רשמי, ממילא אפילו ימצאו אותי במדינה אגיד מאיזה מקום אני נוסע הביתה, כי לא היה נרשם אצלם שמי, שהרי הפסיקו את הגירוש, אבל מי שבא מפולין החזירו אותו להגבול, ובמקומות נדחים בכפרים קטנים איפוא שלא ראו את מעשיהם ירו אותם בגבול, וכן חשבתי, שאם כעת אצליח שלא יתפסו אותי, אוכל באיזה אופן להגיע אחר כן הביתה, אבל בכל שעה החמירו המצב והכריזו שעומדים לערוך חיפוש מבית לבית, המשטרה בעזרת הגויים התחילו לחפש בכל פינה ופינה. ירדתי מהעליה ונכנסתי שם לרפת שהיתה על יד ההר, סמוך לנהר, והיו שם קוצים וברקנים, והרפת היתה קצת שבורה ופתוחה למטה, שבמקרה שיבואו לחפשני באותו מקום, אוכל לגרור עצמי על הבטן עד הקוצים, והלילה התקרב.

היה זה ליל שבת, יהודים יקרים מתפללים בבית המדרש, שהיה בסמוך, ואני שוכב במצב כזה, המשטרה הלכה מבית לבית, ומצאו כבר את האנשים החברה שלנו, וחקרו אותם כמה שהיה מובן על ידי מכות רצח כמו שהיו רגילים ואמרו כמה שהם היו, וידעו שחסר להם איש אחד זה אני, והלכו עוד הפעם לחפש מבית לבית, היו גויים שמסרו שראו אותי נכנס לבית השוחט, פתאום באו ואמרו לי שנכנסו לחצר הזה, תיכף גררתי את עצמי על הבטן עד הקוצים והברקנים והיה כבר חושך ואפלה, הם נכנסו לרפת, הדליקו פנסים והאירו את השטח, והלכו עם כלי זיין דרוך ביד, אני ראיתי אותם והם לא ראו אותי, וכך שכבתי שם בבוץ בלי להשמיע קול, עד שיצאו משם, אבל הסתובבו עוד בחצר ובחוץ במשמר חזק.

וכשלא מצאו אותי לקחו את השוחט לבית המשטרה לאחריות, אבל אחר חקירות ודרישות והשתדלות מאנשי הכפר נשלח השוחט הביתה מאוחר מאד באמצע הלילה. ואני שכבתי כל הזמן בין הקוצים והברקנים, והתחלתי לגרור א"ע על הבטן עד מקום נח יותר, והלילה היה ארוך חשוך ואפל, ודעתי היתה כי אני מוכרח ללכת מכאן קודם אור הבוקר, כי אי אפשר להיות בשום בית יהודי, כי הם יהיו בסכנה, ולהשאר שם היה גם כן בלתי אפשרי, חשבתי לצאת לאט לאט על הכביש וללכת בכביש, וכן עשיתי ויצאתי על הכביש, וכל הזמן היה בידי תעודת זהות הונגרי. וחשבתי שבמקרה והם יתפסו אותי אראה להם את התעודה, אבל כנראה כשגררתי את עצמי בין הקוצים על הבטן אבדתי את תעודת הזהות.

וכך התחלתי ללכת בחושך ואפלה ופתאום תפסו אותי שני גויים מאנשי המקום שהם גם כן עזרו למשטרה, להיות שומרים כל הלילה ולחפש אותי,

והם תפסוני והביאוני לבית המשטרה, ושמחו עלי כי הייתי חסר להם ולא יכלו לוותר על אף אחד שיימצא, והיכו אותי מכות רצח, והחלו לחקור אותי אצל מי היתי ומי נתן לי מקום בביתו, אמרתי שהייתי נחבא בין קוצים ועשבים, אחר כך הכניסונו לחדר איפא שכולם ישנו ונשכבתי גם כן שם. ובבקר באו יהודים, שהיו להם קצת קשרים טובים עם המשטרה, וביקשו שישחררו אותנו ולא הועיל שום דבר, ולא רצו לוותר על צעדם להביא אותנו אל הגבול, אבל לכל הפחות הירשו להם ליתן לנו צידה לדרך.

אחר כן הסיעו אותנו ברכבת בשמירה גדולה עד יאסין, ומסרו אותנו למשטרת הגבול, ואסרו אותנו במרתף תת קרקעי והיינו שם עד אור הבוקר, אחר כן נודע לנו איזה ניסים היה לנו, כי בדרך כלל אם תפסו את מי שעבר את הגבול, ירו בו מיד, כדי שלא יוכל לספר מה שהם עשו בפולין, ובכלל מה שהם עושים, כי בהונגריה אף על פי שהם הלכו בתלם ובהסכם עם הונגריה עם הגרמנים, אבל באופן פורמאלי לא רצתה הממשלה הונגרית להראות לפני העולם זאת כאכזרית והתחילו כבר לחשוב אולי לא ינצח היטלר ימ"ש במלחמה כי היה הכל במחשך, ויכול להיות גם כן שמפני שהביאו אותנו באופן רשמי לגבול הרשמי, לא הרגו אותנו. ובפשטות היו לנו ניסים כי עפ"י רוב לא התחשבו בשום דבר, כשהיה להם רק איזה אפשרות להרוג יהודים.

בבקר, כשעברה משאית של החילים שנסעו לפולין ולרוסיה לשדה הקרב, העלו אותנו על המשאית, והזהירו אותנו כי בפעם הזאת עשו אתנו החסד שניצלנו מהם, אבל אם יתפסו אותנו בשנית לא יוותרו לנו, ואנחנו הודינו להשי"ת על רוב חסדיו המרובים, ובפרט לאחר שהיינו מעת לעת במרתף אפל וחשוך על רצפה רטובה בלי גישה לשום דבר, וכעת יצאנו לאויר העולם. ונסענו עם אוטובוסים והחילים הביאו אותנו לעיר קולומיא והורידונו באמצע העיר חפשי, והיה זה חסד גדול שנמצאנו בתוך העיר. היה זה יום ראשון פרשת תצא ח' באלול. מיד נודע לנו כי היה זה רק הצלה פורתא, כי מיום ליום התגברו הגזירות וכל אחד היה צריך ללכת לכל מיני עבודות, ומיום ליום גברו הדבר, העוני והרעב, ויצא חוק חדש, שכל אחד שיש לו כלי כסף או זהב וכדומה צריכים למסור אותם להם לבית העיריה, וכדי להסוות את מעשיהם נתנו הם פתק, כמין קבלה, כמה כסף וכמה כלי זהב מסרו להם, ומכל העיר היו צריכים לקבץ את פמוטות הכסף וכלי אוכל ועוד, כמעט מכל בית קיבצו שקים מלאים בכלים יקרי ערך, וגם הביאו את כל כלי הקודש מכל בתי המדרשות, הכל הביאו. ועמדו תורים ארוכים כל יום, והמשטרה בעזרת המיליציה הגויית

התנדבו לצאת לחפש בכל בית ובית ומחדר לחדר ובכל מקומות מחבוא, אולי ימצא מי שלא מסר הכל, והוציאו מהעיר קולומיא רכבת מלאה בכלי כסף וזהב.

כל אחד היה צריך להיות רשום אצל ה"יודען ראט" בכדי שידעו מכל יהודי, וכל יום נלקחו לעבודה והוחזרו בערב, לפעמים נעלמו אנשים ולא חזרו הביתה, ולא היה אפילו למי להתלונן, כי הועד של היהודים ה"יודען ראט" גם כן לא ידעו, כי הם היו ממונים רק לצורך ביצוע החוק שלהם ולא יותר, ושמענו ממי שבא מעיר גווזדיץ ששם המצב טוב יותר, וגם ההורים של חברי נמצאים שם והחלטנו אני וחברי לחזור לגווזדיץ, כנ"ל זה היה יותר עמוק ורחוק מהגבול, לצד הורודענקא אבל חשבנו על הצלה פורתא ואחר כן נחשוב הלאה. וכן עשינו ויצאנו לדרך. הדרכים היו יותר מסוכנות אבל לא היתה ברירה כי פה ממילא ראינו את הסכנה, ודי עזר לנו, והגענו בשלום לעיר גוידזיץ. יגענו רבות עד שנודע לנו איפוא שהורי חברי מתאכסנים, הם קיבלו אותנו גם להתאכסן וגם נתנו לנו לאכול, אכלנו גם אצל אחרים כמה פעמים, אנשי המקום דאגו לנו, כי אנחנו היינו הפליטים היחידים שם, ומצבם היה קצת נוח יותר ממקומות אחרים, אע"פ שהרעב היה בכל מקום, כי ליהודים היה אסור לעשות שום מסחר ולא להיות שום מגע עם הגויים, לקנות מהם או למכור מהם, המסחר הושבת והכל היה סגור מאחורי בריח ומסגר, אין יוצא ואין בא, והגרמנים לא דאגו להביא מזון לאף מקום, אדרבא את כל מחסני התבואה שהגרמנים מצאו החרימו אותם לטובת המלחמה, אבל לגויים שהיו להם שדות, נשאר לכל אחד ואחד תפוחי אדמה ותירס ועוד.

ליהודים היה קשה מאד מיום ליום. אף על פי כן התיישבנו ביניהם וכל אחד דאג לחברו, וגם עבורינו דאגו לאכול, ובדרך זו היה לנו קצת מנוחה. וכך נשארנו בגודזיץ כל השבוע. מצאנו איזה יחידים מעובדי "מונקו סאזוט" שעברו במקום וסיפרו לנו שהמצב מתחיל להיות גרוע מאד ומתחילים לארגן גיטאות ולחסל את כל היהודים, חלק מהיהודים האמינו להם וחלק לא האמינו להם, כי ממילא לא היה אפשרות להחביא את משפחתם.

אבל אני אמרתי לחברי כי צריכים שוב לנסות ולעבור את הגבול, כי אין תכלית להשאר פה, אבל הוא לא רצה לשמוע על כך, כי הוא היה עייף מכל טלטולי הדרך, ואחרי כל הפחדים, ופה היה לו מנוח לעת עתה וגם מפני שמצא שם את הוריו והם פיתוהו שישאר שם, וקיוו שבבא הזמן יסתדרו שמה על צד היותר טוב. אבל אני החלטתי שמוכרח אני בכל מחיר לבוא ולהגיע הביתה,

אנשי המקום היו בעזרי ודאגו לארוז עבורי צידה לדרך, כמו 15 פרוסות לחם דקות מרוחות עם ריבה, הלחם הזה היה מעורב בהרבה דברים חוץ מסובין, כך שבמצב נורמלי אחר לא היה ראוי אפילו לאכילת כלב, אבל לאור המצב שהיה שורר אז היה זה רכוש גדול מאד, ושמרתי עליהם מאד כעל כל הון לבל אגע בהם, בזמן שאני נמצא בין יהודים, וזה יהיה רק לעת הצורך הגדול אם נצטרך ללכת ולטפס בהרים ובגבעות ועוד, מלבושים רבים לא היו לי רק חליפה אחת, ולבנים, גם כן לא היו לי רק זוג אחד, ואחד כיבסתי להחליף. כי המלבושים עליהם דיברתי לעיל שהיו לי 2 חליפות ולבנים וכובע חסידי והתפילין וכל החפצים השארתי אצל השוחט. וגם המעיל העליון השארתי שם וכך יצאתי לדרך בכל מקום היה לי תפילין אבל בלי המעיל, ובלילה היה קר מאד, והימים היו ימי חודש אלול והיה קר בלילות, אבל לא היתה ברירה.

והנה בבית הורי לא ידעו ממני שום "אות חיים" כל הזמן, והם התחילו להתענין מה נעשה עם היהודים שגורשו משם לפולין, ושמעו הרבה שמועות ודאגו מאד, ואח"כ שלח השוחט את חפצי, המלבושים שהשארתי בביתו הביתה בדואר, וכתב שתפסו אותי והעבירו אותי את הגבול, ואחרי שבדקו החפצים שלי ולא ידעו שהיה לי 2 חליפות וראו שנשלח להם חליפה והמעיל העליון והכובע ולבנים והתפילין ידעו כמעט בבירור שח"ו הרגו אותי וגם כי הלבנים שלי היו מלאים דם, כפי שכתבתי לעיל כי בלילה שעברתי את הגבול היו לי כאבי ראש והדם ניגר מאפי, לכך היו הלבנים עם דם, ממילא חשבו הורי כי בודאי זה קרה אתי, רק השוחט לא רצה לגלות להם את כל האמת עלי, בכדי שלא לצערם.

ולאחי ר' עבר נולד אז ילד וקראו שמו בישראל על שמי, כך היה המצב בבית שהתאבלו עלי, ולי לא היה כל אפשרות להודיע להם, על ידי מכתב או באופן אחר לשלוח להם אות חיים, וביום ראשון פרשת כי תבא ט"ו באלול יצאתי מגוודזיץ ללכת חזרה לקולומייא. מובן שהיה לי קשה כי לכל הפחות עד הנה היה לי חבר וכעת הייתי יחיד בדרכי, אבל התחזקתי בבטחון ובאמונה ויצאתי לדרך. למותר לתאר את הפחדים שהיו מנת חלקי כשראיתי מישהו בדרך, וכשעברתי איזה כפר קטן, ונכנסתי ליהודי הם פחדו אפילו לדבר איתי והתפלאו האיך אני הולך בדרך יחידי במצב של סכנה כזו, אבל בעזר השי"ת ובחסדיו, כי כל פעם שראיתי מישהו בא מרחוק התחבאתי בצידי הדרכים, בצל אילן או בצל אחר או בבור, עד שבאתי בלילה לעיר קולומיא חזרה.

המצב היה קשה מאד, הרעב היה קשה מאד, כי אף אחד לא רצה

להתחלק עם מנתו הזעומה. וגם לא היה מקום להתאכסן כי חיפשו הרבה פעמים בבתים, ורק הייתי בבתי המדרשות שהיו פתוחים, ושם ישנתי, והיה שם איזה מטבח, שנתנו איזה מרק, שהיה בו רק כדי להחזיק את הנפש, ובסביבות קולומייא היה יותר גרוע, כי התחילו כבר לארגן גיטאות ולרכז את כל היהודים, וכל אחד הבין שזה לא לטובה, אף על פי שלא ידעו בדיוק מה חושבים לעשות אתם. ושם בקולומייא מצאתי את הרה"צ ר' חיים האדמו"ר מקוסוב, שהיה נחבא אצל יהודי עם כל משפחתו והיה בעל צורה נאה, בהדרת פנים, והאצילות היתה ניכרת על פניו, וגם פחדו עליו - שלא יצא מפתח ביתו, והסתירו את זהותו, שלא ידעו ממנו, ובמקרה נודע לי ממנו, והיות והיו שם כבר הרבה פליטים והיו שם הרבה יהודים, שלפני המלחמה היה להם עסקים עם יהודי פולין בכל מיני הברחות דרך ההרים, וביניהם היו שאמרו שמכירים את הדרכים, וכ"א ראה שבכל יום גדלה הסכנה ואם נעבור את הגבול, יש עוד סיכוים להנצל, על כן התארגנה קבוצה גדולה כמעט ששים נפש שגמרו בדעתם לחזור חזרה, ואני הייתי ג"כ בתוכם, היו אמנם הרבה שגרסו כי אדרבא בדרכים רבתה הסכנה, ובפרט אם יתפסו אותנו באמצע הדרך, הללו חשבו שיותר טוב לחכות עד יעבור זעם, ואולי ישתפר המצב והם לא רצו להצטרף לקבוצה. אבל אנו החלטנו יהיה מה שיהיה וקבענו את היום בו נצא לדרך, בדרך כלל עוד לא היו הרבה גרמנים בדרכים, רק מעטים והם ישבו בבית העיריה ובבית הממשלה. הם נתנו את כל הפקודות, בפרט בענין היהודים, ואת הפקודות האלו היו מבצעים הגויים האוקראינים שהיו במליציה המקומית, וחלק גדול מהם לא ידעו אפי' קרוא וכתוב, וכשהלכנו בקבוצה גדולה כל כך, הם חשבו אולי אנו הולכים על פי איזה פקודה והולכים על פי איזה רשיון, לכמה מן ההולכים בדרך היו איזה מכתבים רשמיים בחותם הממשלה ההונגרית, ובדרך כשהלכנו ומצאנו אותם הראו להם את התעודות ובדקו אותנו והסברנו להם כי אנו הולכים על פי איזה פקודה והראו להם את המכתב המקורי והם כמובן לא הבינו הרבה בזה, והם התבישו להראות כי אינם יודעים קרוא על כן הראו את עצמם כאילו הבינו את הכתוב שם ונתנו לנו להמשיך הלאה בדרכינו. כי היה אנדרלמוסיא גדולה ואחד לא ידע מהשני.

וכן באנו עד דלאטין ביום ה' בערב כ"ז באלול, התכנית היתה ללכת הלאה, לנדבורנא שלא היה רחוק מדעלאטין, ומנדבורנא היתה התכנית לעלות להרים דרך "רפאולה" ובצד השני הוא הונגריה בריסטער - וקעניגספעלד

דוביווע, אבל כשהתחלנו ללכת בבוקר בערב שבת באו לקראתינו הרבה יהודים בריצה שברחו משם ז"א מנדבורנא כי הגרמנים הס"ס נמצאים שם ומארגנים שם הגעטוי, ומי שימצא מחוץ לגטו אחת דתו, ויש שם בהלה גדולה ותיכף ומיד חזרנו לאחור והתחלנו גם כן לברוח עד שבאנו חזרה לדעלאטין ואח"כ רק שמענו מיחידים שהצליחו להנצל מה שעשו בכל הסביבה כי ממקומות האלו לא נשארו אף אחד כי לא נשלחו משם למחנות, אלא כולם היו צריכים לחפור בורות לעצמם, וירו בהם.

בספר "מארמורוש" מביא כמה עדויות מחלק האנשים שזכו להנצל מסביבה זו, אני לא מאריך לספר מה שהם סיפרו, איך שהביאו אותם אחרי ה"דינעסטר" ואיך שהם הצליחו לבוא לקולומיא ואחרי כן הלכו הם לנדבורנא. כנראה ג"כ כמו אנו כי אנחנו פגשנו ביהודים שעבדו במחנות "מונקו סאזאט", והם הזהירו אותנו לא להיכנס לנדבורנא, כי אוספים שם את כל היהודים במקום אחד ומחסלים אותם, כן היי אצלם, והם התחילו לחזור לקולומיא, ובדרך ליד העיר "לענצין" פגעו בהם הגרמנים, ועצרו אותם, וציוו להם להכנס לעיר "לאנצין" ולהתיצב במשטרה, המשטרה לקחה אותם עם עוזריהם והובילו אותם חזרה לנדבורנא ושם נודע להם כי ביום אתמול נרצחו בנדבורנא 5.500 יהודים בקבוצה שלהם היו 550 איש ביניהם זקנים וילדים רבים, בבוקר הובילו אותם הלאה רגלי עד העיר סטאניסלאב - ועד שם סחב כל אחד ואחד את מטלטליו, ושם בעיר חיכו להם 30 - 20 עגלות ריקות ומסביבן איכרים ואיכרות אוקראינים הם ציוו שכל אחד ישים את מטלטליו על העגלות ומי שלא ציית להם קיבל מכות. העגלות עם מטענן הסתלקו, ואח"כ נלקחו למבנה גדול, שנראה כבית כלא בחצר. ראינו את מטלטליהם של יהודים שנרצחו, ליל שלם שם הוצרכו לעמוד על הרגלים, גם את ה"צרכים" היו צריכים לעשות במקום עמדם, ואחר כך הגיעו 10 משאיות והעלו אותם וכיסו את המשאיות בברזנט - ואחד מהם עלה על הברזנט ויישר את הראשים ונסעו כ-5 דקות והורידו אותם ונמצאו עומדים בבית העלמין ושם לקחו מהם את הכל, שעונים ותכשיטי כסף תעודות וכדומה, לפי האומדן היו שם כעשרת אלפים איש וכל אחד היה חייב להתישב על הקרקע ליד חפירה שרחבה 10 מטר, וכך הובלו לשם בקבוצות קבוצות כל קבוצה בת 50 איש, והעמידום עם הפנים אל החפירה, כשידיהם למעלה, וציוו הרשעים לכולם לצעוק "הייל היטלער" ואז החלו היריות.

וכך היה, קבוצה אחר קבוצה, מפקד המבצע היה קצין גרמני, ולידו עמד

כלב-זאב ענק ובשעת הרציחות אכל לחם מרוח בחמאה, צוות הרוצחים כלל כ-30 איש, הרציחות נמשכו עד שעה 7.00 בערב, אח"כ עזבו המרצחים את המקום, והקבוצה האחרונה שלהם שהיתה בת 50 איש שנשארו מאובנים, ולא היה בהם כבר שום רגש אנוש ורצון-חיים, עד שהאוקראינים צעקו למולם: יהודים טפשים! המלטו לאן שאתם יכולים! ואז התעורר בהם זיק של רצון חיים, וכולם הלכו אחר כן לגבול ההונגרי, ושם נתפשו, ושוביהם קבלו פקודה להרוג את כולם, וזוג אחד בעל ואשה, הם ע"י נס הובלו לסטאניסלאב, ונשארו שם, ועל ידי סיבה מצאו חיל הונגרי שהצליחו לשלוח עמו מכתב להוריהם. הוריהם גרו בבודאפעסט, וע"י כסף שכרו מישהו שיביאם עד הגבול לצד ההונגרי "וערצקי", על יד מונקאטש - ואחר כך נסעו לבודאפעסט ונעצרו שם ונשארו בחיים, ממש כדברות קודש של כ"ק מרן אדמו"ר מבעלזא זי"ע ועכ"י שאמר: שכל מי שנשאר בחיים, שמרו עליו שני מלאכים לבל ינזק, כי אחרת אי אפשר להסביר באיזה אופנים ניצלו ממות בטוח.

וכן היה עם יהודי אחד, מסלובקיי ואשתו, שברחו משם שהיו בין מאות היהודים שנעצרו בהונגריי, ונשלחו אחר כן ליאסין - שם ציוו להם לחפור בורות לעצמם, והיו שם כ-275 יהודים, וציוו להם להוציא כל חפציהם מן הכיסים, וכן דברי ערך שתפרו בבגדיהם, והיו במקום כ-50 ז'אנדרמרים - שוטרי גבול - וחילים הונגרים מחייל הנדסה - ובשעת החפירה לחש היהודי הנ"ל לאשתו כי כשיתחילו לירות תיכף יקפצו לתוך הבור עד שיפסקו היריות, האנשים היו ברובם מאובנים ושקטים, בין הנשים היו כאלו שמררו בבכי חנוק, אך הז'אנדרמרים הלמו בהן בקתות הרובים. בינתיים החלו היריות, והיהודי הנ"ל ואשתו תיכף הפילו עצמם לבור, ומיד הרגישו הגופות שנפלו עליהם, והם שמעו גניחות, אח"כ השתרר שקט מוחלט ולאחר מכן שמעו צעדים לאורך שפת החפירה ויריות לתוך הגופות, ולפתע הרגיש כדור חודר לכתפו ובכוחות על אנושיים התגבר על כאבו, ולא נע ולא זע, ולא השמיע הגה, ולא עשה שום תנועה, ואשתו לא נפגעה, הם שכבו בין ההרוגים עד חשכה, בינתיים החל לרדת גשם שהגביר את החשכה ולאט לאט זחלו הוא ואשתו מן הבור ונכנסו ליער סמוך ורק אז חבשה אשתו את פצעו באחד מחלקי לבושה. בינתים כשהחלו דמדומי הבוקר החליטו שאשתו לבד תכנס העירה, מפני שהוא לא יכול כ"כ ללכת וזה יכול לעורר חשדות. ע"כ הוא חיכה כל היום ביער והיא מצאה יהודי טוב שהסכים להכניסה לביתו, בעיר יאסין. אח"כ

בלילה חזרה לבעלה וחבשה אותו. אח"כ הצליחו לחזור לבודאפעסט, זה היה אחד ממאות סיפורים. בכל כפר וכפר ובכל עיר ועיר היה סיפורים אחרים כ"ז בסי מרמרוש מפי עדי ראיה.

וכשחזרנו לדעלאטין והיינו עייפים ורצוצים מכל מיני שמועות, ובדעלאטין היה חצר גדול של כל בתי המדרשות ובניני הקהלה, והתאכסנו בבהמ"ד ובמרתף ביהמ"ד, מהצידה לדרך שהיה לי 15 פרוסות, כל יום לקחתי פרוסה קטנה הפרוסות היו כבר יבשות ומעופשות, והאוכל היה לי למשיב נפש רק דאגתי שראיתי שבכל יום מתמעטות הפרוסות, ובער"ה דרשו המפקדים - הס.ס. - שכל תושבי המקום הי' צריכים להרשם בבית "יודין ראט", המצב והמרה שחורה היה איום, לקראת ר"ה מצאתי יהודי יקר ת"ח וירי"ש שהסכים לקחת אותי אליו, והיו שם עוד כמה פליטים והם נתחלקו באוכל שהיה מוכן אצלם, ובליל ר"ה בקעו התפילות מכל בתי המדרשות בחצר, ולעולם לא אשכח הנוסחאות התפילה ובפרט של הפרק "לדוד מזמור" בנוסח זידיטשוב שהיה בבכיות שבקעו עולמות, והלילה עבר בשלום ואכלנו סעודת ר"ה כפי מה שהי' כבר אצל הבעה"ב הזה ודברנו בד"ת עד מאוחר, בלילה כיסו את החלונות ובקשת אופל ובשקט נכנסנו לתפילה ביום ר"ה בבוקר הכל היה מקירות שברון הלב ובכונות עצומות.

פתאום באמצע הפסד"ז באו והודיעו כי ס"ס הגעסטאפו באו לקחת יהודים ותיכף ומיד קפצו מהחלונות ומכל מקום שהי' אפשרות לברוח ולהתחבא במרתפים ועליות ומערות ובכל מקום התחבאו והם חטפו מכל הבא ליד, את כל מי שמצאו ברחובות והלכו להם, אחה"צ כשנשתתק הרעש התחילו לצאת מהמחבוא כל אחד התפלל ביחידות, ופחדו להתקהל לתפלה ביחד וגם ה"יודן ראט" הזהיר שלא להתקהל ואחה"צ מצאתי איזה בימ"ד קטן באיזו פינה והיה שם הרבה פליטים ואמרו תהלים בבכיות עצומות על ידי אמר תהלים הבן של החסיד ר' מרדכי חנה ז"ל שמו לא אזכור. יהודי בר אוריין ואמר תהלים בגודל התלהבות, וכשאמר הפסוק יסור יסרני י-ה ולמות לא נתנני. בכה ואמר, אלי, יסר יסרני ד', היסורים הגדולים שנתיסרתי הכל מקבלים באהבה בטח מגיע לנו אבל מבקשים מאת ד' ולמות לא נתנני שלכה"פ שנשאר בחיים, שנוכל עוד לספר את חסדיו המרובים, וכך היה בלילה וביום שני של ר"ה, התפילות הכל היה בצנעה ורובם ביחידות, כך עבר ר"ה.

במוצאי ר"ה התחלנו לחפש אחד את השני מהקבוצה שבאו אתנו והתחלנו עוד פעם להתארגן ללכת הלאה עד הגבול להמשיך לצד יאסין, כל

המקומות האלו היו ע"י הרים וגבול אבל המארגנים את הקבוצה היו יודעים הדרך לעבור את הגבול או ע"י נדבורנא או סמוך ע"י יאסין ואח"כ נודע לנו ג"כ כי באמצע הגבול בין שתי מדינות בתוך היערות נקצצו האילנות ברוחב 5 מטר בערך - לכל אורך הגבול, ואם מגיעים למקומות האלו אפשר לדעת אח"כ לפי סימני ההרים באיזה כיוון ללכת, כמו שאמרנו למעלה כי מי שלא יודע ומכיר את ההרים מרחוק יכול לטעות בדרך ולהשאר ביערות לעולם ח"ו. ע"כ המשכנו למקום אחר בכדי להגיע אל מקום נוח יותר לטפס ולעלות אל ההרים.

סוכם בין המארגנים להמשיך ללכת הלאה עד העיירה טאטאריף. היתה זו העיר האחרונה של מדינת פולין, הסמוכה לגבול ההונגרי, ומשם להמשיך על ההרים. אבל להגיע לשם, לא היה זה כל כך פשוט, כי היינו צריכים ללכת על הכביש הראשי עם קבוצה של בערך כ-60 נפש, ברם בכל זאת המשכנו בהליכה, ובטחונינו שמנו בד'. ביום ה' הגענו עד לעיירה הקטנה "יערעמצא", כל המקומות הללו, עד לפני פרוץ המלחמה היו מקומות נופש ומרפא, מקומות יפים, אויר צח, מעיינות מים טובים ובריאים, ובתים יפים, וכעת הכל נהפך עלינו לרעתינו, ובכל מקום אליו הגענו, שרר פחד גדול ורעב, כל מי שהי' לו משהו למכור מחפציו, מכר, בכדי להשיג קצת תפוחי אדמה ושאר דברי מאכל שקנו בגניבה מהגויים. כך נשארנו במשך יום השבת בעיירה יערעמצי', והפחד היה אפילו מקול עלה נידף.

לפתע, ביום שב"ק אחה"צ שמענו, שראו כמה אנשי ס.ס. גרמניים, וזה הי' ידוע שאם הם נראו באיזה מקום שהוא, הרי זה סימן מבשר לא טוב. וע"כ התחלנו תומ"י לצאת משם ולהמשיך את דרכינו הלאה. זה היה כבר לפנות ערב כאשר החושך החל לרדת ולכסות ארץ. פתאום ראינו מרחוק שה-ס.ס. רודפים אחרינו. הם היו רכובים על סוסים. היום שם כ-2 או 3 אנשי ס.ס. אנו התחלנו לברוח ליער, אשר השתרע משני צידי הכביש, היו אלה יערות גדולים, ברחנו לבין העצים, ואז כבר שרר חשך ואפילה, והם רדפו אחרינו רכובים על הסוסים וירו עלינו, היו צעקות ויללות עד לב השמים, אבל הם לא ראו את האנשים, בפרט בחשך כזה, עד אשר עברו ממש על פנינו ולא הבחינו בנו והלכו להם.

מאוחר בלילה, כששקטו כבר הקולות קצת, יצאו כמה אנשים מהיער, וראו שאין אף אחד על הכביש, אזי יצאנו בשקט מבלי לעורר רעש וחשד, וכך

הלכנו עד שבאמצע הלילה באנו עד העיירה טאטארוף. ולנו בחוץ, במקום נדח ע"י היער.

התכנית שלנו היתה, שמשם נטפס ונעלה אל ההרים, אבל כוחותינו אזלו, ולא היתה לנו שום אפשרות להמשיך בהליכה זו, מכל הבחינות, הן מחמת כוחותינו שעזבוני וגם מחמת חסרון אוכל אשר לא בא אל פינו זה זמן רב. ע"כ חשבנו אולי נוכל להשיג ולמצוא עבורינו איזה דברי מאכל, כי הרי אפילו אם נצליח לעבור את הדרך בלי מכשולים, הרי אנו צריכים ללכת לכל הפחות ארבע או חמשה ימים, וההכרח הוא לחזק את כוחינו, וגם אחרי ששמענו שכאן במקום זה המצב קצת יותר רגוע, וע"כ החלטנו להשאר במקום זה עד אחרי יוהכ"פ, שחל להיות ביום רביעי, ואחר כך נמשיך הלאה ללכת בדרכינו.

מצאנו מקום-מרגוע בביהמ"ד המקומי, שם היתה לנו האפשרות לנוח. אמנם הרעב הציק מאד, מכל הפרוסות שהיו לי כבר אזל הכל, ולא הי' לי שום דבר מאכל, אבל הרווחתי ע"י שהובלתי למשפחה כה"ז החפיצים, ולהם היו חפיצים מה למכור - והם נתנו לי שכר טרחה בעד כל הזמן של הובלה חצי לחם, את זה שמרתי מאד, כדי שיהיה לי מזה לצידה לדרך בהליכתינו על ההרים, והרעב המשיך להציקני, ברם בכל כוחי מנעתי את עצמי מלנגוע בלחם זה.

לסעודה המפסקת שלפני יוהכ"פ מצאתי יהודי שהזמיננני לאכול אצלו, הוא עשה איזו עוגה מתפוחי אדמה, וקצת מרק, והי' לזה כל הטעמים. וכך עבר יוהכ"פ, התפילות היו בביהמ"ד בבכיות גדולות, עוד אזכור את נוסח התפילה של הרב המקומי בתפילת יעלה תחנונינו מערב, ושפך את לבו בכל פרק - כשהוא מפרש בלשון אידיש: רבונו של עולם איך בעט דיך יעלה תחנונינו... ועוד, כך עבר היוהכ"פ. כיום אינני זוכר כבר מה אכלנו במוצאי יוהכ"פ. בבוקר ממחרת יום כיפור, התארגננו להמשיך שוב בהליכה הקשה, נדברנו ללכת בלילה למקום מסויים, משם היה דרך לעלות אל ההרים, אבל בינתיים לא רצינו ללכת על הכביש באופן גלוי, למען לא יקרה לנו איזו פגישה בלתי נעימה.

הלכנו על ההרים, אבל לא בכל מקום יכולנו ללכת כי היה מלא עצים, היינו רחוקים מהכביש אבל היה אפשרות לראות אותנו מהכביש, ולפתע עברו אנשי משמר הגבול אשר ראו אותנו מרחוק, הם צעקו אלינו שנרד מן ההרים, ואף התחילו לירות עלינו, אבל אנחנו היינו רחוקים מאד מהכביש, והם היו

באמצע איזה נסיעה, בגלל זה לא היה להם זמן לדלוק אחרינו על ההרים, ע"כ הסתפקו בזה שירו עלינו והם הסתלקו. ואילו אנו ברחנו משם במלוא כוחינו, עד שנכנסנו בעובי היער, שלא יראו אותנו יותר מהכביש. היה זה ביום חמישי.

באמצע הלילה הגענו אל הגבול, היה זה מקום פנוי כמו שכבר הסברתי לעיל. שם נחנו מטורח הדרך, כי הי' חושך, וגם שמענו שם קולות של חיות טרף, והדלקנו מדורות.

אח"כ המשכנו בהליכה בשביל הזה שהי' פנוי מעצים, כי לכל אורך הגבול נקצצו האילנות, ברוחב של 5 מטר, הלכנו במקום זה, לא ראינו ולא שמענו בכל הדרך נפש חי'. ובלילה היינו מדליקים מדורות.

המארגנים הכירו את הדרך, טיפסנו על הרים גבוהים, וירדנו לוואדיות. פעם אחת כשהלכנו באותה הדרך, מצא אותנו צייד אחד, הוא דרש מאתנו שניתן לו כספים, ואם לאו הוא יירה בנו. אע"פ שהיה מי שאמר שנתנגד לו, ולא נענה לדרישתו, כי הרי הוא היה רק יחידי. ברם רובם אמרו לתת לו משהו כסף, ובכדי שרק יסתלק מאתנו. וכך הוה, נתננו לו כסף, ואנו המשכנו בהליכה.

מוכרחים היינו כל הזמן ללכת יחדיו, כי אם מישהו יצא אל הצד ממסלול ההליכה, ובפרט בלילה עת אשר החושך מכסה ארץ, היה יכול לתעות עד שלא ימצא את הדרך חזרה אלינו. ופעם אמנם כן היה שמישהו יצא לעשות צרכיו, ואחר כך כשרצה לחפש אותנו הלך בכיוון ההפוך, ואחר כך שמענו מרחוק צעקות וקולות, אבל הוא לא נמצא יותר.

כך המשכנו בהליכתינו עד יום א' בערב. את הצידה לדרך כבר אכלתי ביום הראשון של ההליכה, כי לא יכולתי כבר לעצור בעדי מבלי לאכול. וכל הזמן לא היה לי שום דבר מאכל, רק כשמצאתי עשבים, אכלתי מהם.

התחלנו כבר לרדת אל הצד ההונגארי של הגבול, מיום א' אחה"צ. המארגנים הכירו את המקום בו אנו נמצאים. ע"י סימנים של ההרים. הרעב והעייפות הציקו לנו מאד, חשבתי שכעת הוא ליל א, דסוכות ואצלינו בבית אוכלים בוודאי סעודת יו"ט חלות עם דבש וכו'. ומי יודע מה הם חושבים עלי. היכן אני נמצא.

הנעליים כבר היו קרועות, ואף המלבושים היו מרופטים, אבל בכל זאת הלכנו במרץ רב, וקוינו שעוד מעט נגיע בשלום אל המקום המיוחל.

באמצע הלילה ירדנו כבר ע"י מסילת הברזל של "קראסנו-שורע" ע"י דיבווע, והתחלנו לחשוב כיצד להגיע אל הישוב.

דיבאווע, היה כפר גדול של יהודים. אני ועוד זוג צעיר נדברנו, כי היות ואנחנו צעירים, ואם נחכה כאן במקום או שנמשיך ללכת הלאה, בוודאי יראו אותנו וימסרו אותנו אל המשטרה. ע"כ החלטנו שאנו מיד נלך קדימה לפני שהקבוצה תלך. ובתקוה שנגיע אל הישוב. כך חשבנו.

אבל היודע מחשבות - חשב אחרת, שאנו נהיה כפרת הקבוצה והם יגיעו בשלום ולא אנחנו, וכך הי', כי כאשר היינו כבר קרוב אל הכפר דיבאווע, והלכנו כל הזמן על פסי הרכבת, כמעט בהליכה בטוחה. והנה לפתאום נתפסנו ע"י הזינדמארים שוטרי המשטרה שהיו בכוננות ובשמירה, הם תפסו אותנו והובילו אותנו אל בית המשטרה. וממילא שוב לא היתה שמירה אחרת על הדרך, ולכן כל הקבוצה נכנסו לשלום הם התחבאו שם למשך זמן מה, ואחר כך הגיעו בשלום אל מחוז חפצם. ואילו אנחנו הזריזים נשארנו עצורים במשטרה. הם חקרו אותנו בכל מיני חקירות, האם אין אנו באים מפולין. ברם, אנו עמדנו על דעתינו שאנו רק הולכים ממקום למקום, וכך באנו עד הנה.

למזלינו התנהגו אלינו אנשי המשטרה במידת החסד, לפי המושג של הימים ההם, לא קבלנו מכות - כנהוג שזו היתה החקירה הראשונה - קבלת המכות מאנשי המשטרה, מכות אכזריות, ברם כאמור, אותנו לא היכו, כנראה שיהודי המקום היו להם קשרים טובים אתם, ובבוקר כבר נודע בכפר שאנו נמצאים במשטרה, ויהודים טובים בעלי השפעה החלו לפעול ולנסות ולהשפיע שישחררו אותנו, אבל כל מאמציהם היו לשוא. כי בכלל - בין כה - הם כבר התקשרו והודיעו לממונים עליהם על הימצאינו במשטרה, ועל כן כבר לא היה בידם האפשרות לעשות בעצמם שום דבר, אבל זאת הם הבטיחו שיתנהגו אתנו כהוגן, ואף הרשו להביא לנו אוכל מהחוץ. בית המשטרה הי' ע"י הביהמ"ד, שמענו את התפילות הבוקעות מבין כותלי ביהמ"ד, ביום א' דסוכות, וכמעט שהי' שם המצב נורמאלי. ואילו אנחנו ישבנו בבית המשטרה.

יכולים להבין את הצער והעגמ"נ שהי' לנו, כי אחרי שהיינו כבר ברגע של השחרור המיוחל, ועל סף השחרור נתפסנו. ובפרט שכעת חשנו שאם ח"ו לא נצליח לשכנע אותם מובן מה מר יהיה גורלינו ח"ו, אם ירצו להחזיר אותנו לפולין. וידענו שיהי' גורלינו רע ח"ו. אבל בכל זאת קוינו, שיהודי המקום, אולי בכל זאת ישפיעו עליהם שישחררו אותנו. לגבי הזוג הצעיר הנ"ל שהי' אתי, כבר לא הי' להם ספקות כי יחזירו אותם לפולין, כי הם טילפנו למקום מגורם, שגרו שם, ומשם הודיעו להם כי הזוג הזה גירשו אותם זה זמן רב לפולין.

וממילא לפי החוק שלהם היו צריכים להחזירם לפולין. אבל לגבי, היו ספיקות, כי אני טענתי כל הזמן שאותי לא גירשו, כי ידעתי מהכפר שלנו "ברעזעף" כנ"ל לא גירשו. כי כבר באה אז הפקודה להפסיק את הגירושים. ע"כ חשבתי כי אם אפילו הם יטלפנו הביתה ישחררו אותי. וע"כ עמדתי כל הזמן ובקשתי מהם שהם ישאלו במקום מגוריי, ואז יוודע להם שאני לא נשלחתי מפולין.

כן הווה, הם טילפנו אל המשטרה. בכפר שלנו "ברעזעף" לא היה בית משטרה רק בכפר סמוך. המשטרה של הכפר הסמוך באה אל הכפר שלנו, והתחילו לחקור את הורי אודותי, והם לא ידעו במה המדובר, ובכלל לא היה להם ממני כל הזמן אפילו אות חיים, כפי שאמרתי לעיל. וההורים אמרו להם שבטעות לקחו אותי לפולין, שגירשו אותי לשם בלי שום סיבה. הם טילפנו חזרה מה שאמרו ההורים, וזה היה מספיק עבורם שמוכרחים לגרש גם אותי חזרה לפולין. יען היות שכבר הייתי בפולין. ידיעה זו באה ביום ב' דחג הסוכות בצהריים, מהמשטרה של הכפר שלנו, והוחלט להחזיר אותנו לפולין.

מיד כאשר נודע לנו החלטה זו, התחלנו לבכות מרה, ולבקש רחמים מאנשי המשטרה, כי הרי ידענו שדבר זה פירושו הסוף ח"ו, סוף ברור. וגם מי יודע כיצד זה יהיה. גם היהודים המקומיים התחילו לבקש מאוד מאנשי המשטרה, אבל היה ללא הועיל.

הם הביאו אותנו שלשתינו ברכבת קטנה, עד לכפר קעניגספעלד, ומסרו אותנו לאנשי המשטרה שם, אנשי המשטרה שם היו רשעים ארורים, ומיד ראינו את מצבינו בו אנו נתונים, שהוא איום ונורא, ראשית דבר כיבדו אותנו במכות רצח. בכתות הרובים, ואחר כך אמרו שנסתובב פנינו אל הכותל, והם רוצים לירות בנו. בכינו מאוד ואמרנו ווידוי, כך הוצרכנו לעמוד שם זמן רב, ואחר כך התחילו לענות אותנו כי בעיר לא רצו לירות בנו כי עשו מעשיהם בהחבא.

אבל עינו אותנו במה שרק יכלו לענותינו ולעשות לנו רעה, ואח"כ מסרו אותנו לשתי מלאכי חבלה, שיביאו אותנו עד הגבול. ומובן שידענו בבירור פירושו של דבר מה זה שיביאו אותנו עד הגבול, כלומר לחסל אותנו, כי שמענו כבר הרבה מה שעשו ההונגרים ביהודים שהגיעו לגבול, כי שם הי' חופשיים מהחוק, ויכלו לעשות ככל העולה על רוחם. עצם דבר ההליכה עד הגבול היה באכזריות גדולה, פעם הכריחו אותנו לרוץ, או לכרוע ומי שהוציא הגה מפיו

תיכף ומיד קיבל מכות אכזריות, וכך היה עד שהגענו אל הכפר "ברוסטר". הם הביאו אותנו ע"י חצר ביהמ"ד.

יהודי המקום ראו אותנו, ומיד באו אנשים חשובים מאנשי המקום לבקש מהם להרשות להם להביא לנו דברי אוכל, שיהיה לנו מה לאכול בדרך. אבל הם לא הרשו אפילו לגשת בסמוך אלינו. ואף אמרו שממילא לא נצטרך להאוכל... נחנו שם ע"י חצר ביהמ"ד. לא ידוע לנו מה היתה כוונתם כשהביאו אותנו לנוח דווקא שם. והיהודים המקומיים התכנסו וסובבו אותנו, אבל הזהירו וצעקו שח"ו לא יהין מישהו לגשת אפילו בסמוך אלינו.

לפתע פתאום שינו דעתם, ואמרו שכל יהודי יביא אוכל עבורינו, ולא ידענו מה היה להם פתאום בזה, יכול להיות שהבטיחו להם אנשי המקום - איזה שכר עבור זה - בכל אופן אנחנו לא ראינו. והיהודים אכן התחילו לרוץ כ"א לביתו להביא משהו דברי אוכל, הם הביאו לנו חלות, גבינה ועוד כל מיני מאכלים, ואפילו גפרורים ונרות הביאו, וגם שקים, עד שהיה לכל אחד ואחד מאתנו שק מלא אוכל ואף סידרו זאת באופן שנוכל לשום את השק על כתפינו. גם הביאו לנו לשתות.

אח"כ לפנו ערב זנו משם להמשיך בדרך הלאה, כשכולם מברכים אותנו שנינצל מהם. היינו קצת רעננים אחרי שנחנו שם, וההליכה היתה יותר נוחה, והם שינו ג"כ קצת את יחסם אלינו, ולא הכריחו אותנו לרוץ, רק הלכנו בהליכה רגילה, עד איזה שעות בלילה, הגענו לאיזה מקום שהי' שם בית משטרה, שם הם נחו קצת בערך כשעה, ואחר כך התחלנו שוב ללכת הלאה, באיזו דרך צרה על ההרים, עד שבאמצע הלילה באנו ליד הגבול. שם אמרו לנו איזו "דרשה", והסבירו לנו את גודל החסד שעשו אתנו בזה שלא ירו בנו שם, אלא שהם טרחו עצמם כל כך עד אמצע הלילה, ולא עשו לנו דבר, וזה נדע שזו הפעם הראשונה והאחרונה, ובאם נחזור עוה"פ מפולין, אזי עלינו לדעת כבר מה מחכה לנו, והם הורו לנו ללכת מהגבול למטה לצד פולין.

אנו מצידינו הודינו להם, והבטחנו להם שאכן נציית לכל מה שאמרו לנו, וחשבנו שהעיקר שלא נראה אותם יותר.

הם חזרו קצת באופן שיראו אותנו איך אנו מתרחקים משם, היה אור הלבנה, והם חיכו עד שלא ראו אותנו, ואז הלכו חזרה, ואילו אנו הלכנו וחכינו קצת, ואחר כך חזרנו שוב עד הגבול, כי דבר זה כבר למדנו לדעת, שאם הולכים בגבול, ז"א במקום הפנוי, יכולים להגיע פעם, אבל אם נאבד את

הגבול אזי אנחנו אבודים ח"ו, כך הלכנו ע"י הגבול, שם מצאנו ערימה של קש, או תבן, ישבנו שם ונחנו עד הבוקר.

כאמור לעיל, היינו שלשה בני אדם, אני והזוג הנ"ל, הבעל ואשתו (בלי בנים), הם היו אנשים פשוטים תושבי אחד הכפרים שאיני זוכר את שמו. וגם שמם לא אזכור עוד. אבל הם היו הגונים וגם הי' מכירים את היערות קצת, כי לי לא היה שום מושג, למדתי בישיבות, והם עבדו בשדות וביערות והיה להם חוש לזה. זה היה יום א' דחוהמ"ס.

הנה אמרתי לעיל, שהתפילין השארתי בפעם הראשונה ב"קוואסי", אבל לא החסרתי ב"ה הנחת תפילין, כי הייתי כל פעם בין יהודים וכעת שהיינו 2 גברים, לי לא הי' תפילין, כי לא היו לי בכלל שום חפיצים, רק השק עם האוכל, וכנראה שמיהודי זה גם כן לקחו ממנו את כל החפצים. אבל למזלינו הרי היה עתה חוהמ"ס ולא הוצרכתי אז לתפילין. ובכפר הקודם בין דברי האוכל שמו היהודים דשם גם סידור ותהילים. כי אמרנו שאין לנו שום דבר והתפללנו, ואכלנו מן המוכן עמנו.

יהודי זה הדריך אותנו באיזה כיוון עלינו ללכת בערך, כי לא יכולנו לדעת אם בצד ימין או בצד שמאל, ולפי ההשערה שלו הלכנו. וכל זמן הליכתינו לא מצאנו ולא ראינו נפש חיה בדרך.

בלילה עשינו מדורה כי יראנו מפני חיות טרף. והלכנו בספק, כשאין אנו יודעים בוודאות אם אנו הולכים בדרך הנכונה, כי לא הכרנו כל הזמן שם הר ושום מקום, הסתכלנו כל הזמן אולי נכיר איזה סימן של הר שהלכנו עליו בפעם הקודמת. עד שביום ששי אחה"צ התחלנו להכיר את המקום בו הלכנו בפעם הקודמת, הודינו לד' כי לפי ההשערה שממקום הזה היה מהלך רק יום אחד לפי השערה, וראינו שבשיפוע ההר יש איזה אוהל יערי שהרועים משתמשים ולנים שם בימי הקיץ. בזמן המרעה. ירדנו לשם ונחנו קצת באוהל זה. ואחר כך התחלנו ללכת הלאה. טיפסנו ועלינו על גובה ההר, ולפתע פתאום התחיל לרדת גשם חזק, ובפרט בהרים, שאם יורד שם גשם, זה ממש שבר ענן, הלכנו ממש במים, ולא יכולנו להמשיך, שבגשם כי אפילו יותר קל אז א"א להמשיך ללכת, כי בזמן הגשם חושך על ההרים וא"א לראות מרחוק, אבל בהליכה כזו, אם לא רואים את ההרים מרחוק, א"א להגיע לשום מקום. וכאן לא ראינו רק מרחק של כ-4 מטר ולא יותר. ע"כ החלטנו לשוב אל האוהל שהיינו מקודם. אבל מחמת החושך לא מצאנו כ"כ מהר את האוהל.

כי לא ראינו מרחוק. חפשנו עד שמצאנו, הייתי רטוב ממש, וגם הנעלים שלי היו קרועות לגמרי.

נכנסנו שוב אל האוהל וישבנו שם, שם בסמוך היו קורות עצים כרותים, העלינו אש ועשינו מדורה. זה היה בעש"ק. אני בקשתי את היהודי - שהוא אמר שמוכרחים לעשות אש ולבער המדורה כל הזמן, ובפרט בלילה מפני חיות טרף אשר הם בורחים מפני אש. ואם כשהלכנו בקבוצה גדולה ג"כ עשו מדורות בלילה - כ"ש כעת שאנו יחידים -אמרתי לו שאני אקבץ את העצים, אבל אני לא אבעיר את מדורת האש. אבל השמ שהיה יהודי פשוט, ואולי יכול להיות שזה היה ממש סכנ"פ, הוא טיפל במדורה. וגם נתחממנו קצת. בינתיים נחשך היום, התפללנו ערבית. השק עם האוכל שהי' לנו התחיל להתרוקן, כי היינו רעבים, והיות שידענו שיש לנו מספיק אוכל המשכנו לאכול, עד שראינו שהאוכל מתמעט והולך, ואין אנו יודעים עוד עד מתי נצטרך להשאר כאן ביער. כך היינו שם כל הלילה, בבוקר התפללנו שחרית, ואכלנו, מובן שקדשנו על הלחם בלילה וכן בבוקר לא אכלנו לפני שקידשנו על הלחם.

אחר כך התחלנו שוב לעלות על ההר. אבל הגשם לא פסק, היה חושך ואפילה, עד שהוכרחנו שוב פעם לחזור, וג"כ לקח זמן רב עד ששוב מצאנו את האוהל שלנו, והיינו שם כל יום השבת, התפללנו ואמרנו תפילות ובקשות שהגשם ייפסק, ולא נצטרך ח"ו להשאר שם, כי האוכל שלנו כמעט אזל לגמרי.

במוצאי ש"ק באמצע הלילה, התחיל לרדת שלג, היהודי הכפרי אמר שזה סימן טוב, כי אם ירד שלג אזי יתבהר אחר כך הרקיע, ונראה איך ללכת הלאה, וכן היה ב"ה, בבוקר התפללנו ואכלנו דבר מה, ועלינו עוד פעם על ההר וב"ה כבר היה קצת בהיר. והכרנו הר אשר משם ירדנו בפעם הקודמת והלכנו בחושך, הסוליות של הנעלים כבר לא היו לי והלכתי יחף בשלג והקור היה נורא וגם כל האוכל שלנו כבר נגמר לנו. אבל בכל זאת הלכנו במרץ רב כל היום של הושענא רבא, ממש רצנו במורד ההר. הייתי רטוב כולי בקור גדול בלי מלבוש חם, אלא אדרבא, ובלי נעלים. המשכנו כך בדרכינו. עד שלפנות ערב היינו ליל שמע"צ הגענו סמוך לפסי הרכבת הוא המקום ששם היינו בפעם הקודמת.

הם הציעו שנחכה כאן איזה שעות בלילה, אבל אני אמרתי שאין לי כח לחכות כאן. ידענו שמאחורי פסי הרכבת הי' נהר, ואחרי הנהר הזה הי' הכפר

"קראסני-שורא" הי' איזו מעבורת - כמין רפסודה - שבתוכו ישב איזה גוי והעביר אנשים ממקום למקום. אני נכנסתי לתוכה, הוא לא שאל אותי שום דבר וגם לא שאלתי דבר ולא חצי דבר, והתפללתי ובקשתי מאת ד' שאצליח בדרכי, כי הרגשתי שאין בי כח יותר להחזיק מעמד. וגם התפללתי בזכות הורי שאצליח כעת, עברתי את הנהר והתחלתי ללכת בכיוון הכפר, הזמן היה כבר בין השמשות, ראיתי איזו סוכה בנויה באיזה חצר, נכנסתי אל הבית, הם פתחו לי את הדלת הכניסו אותי פנימה בסבר פנים יפות, ומיד החביאו אותי באיזה מקום.

אחר כך שמעתי שגם בני הזוג שהלכו אתי, עברו בשלום, והיו אצל יהודי מתושבי הכפר הזה.

בכפר הזה היה רק מנין מצומצם, כל אחד עם הילדים, והתפללו בבית, ואני הייתי חבוי כל היום ההוא ולא יצאתי מפתח הבית, וגם בבית הייתי בעלי', שאם ח"ו יבוא מישהו אורח בלתי רצוי, שלא יראה אותי שם הייתי חבוי שני הימים היינו שמע"צ ושמח"ת.

בלילה - היינו מוצאי שמח"ת - גילחו את שערותי, כי כל הזמן לא התגלחתי, הם נתנו לי איזו מלבוש וכובע. והסכמנו שבבוקר של יום מחר היינו אסרו חג, אסע ברכבת הקטנה העוברת שם במקום, מ"קעניגספעלד" - דיבאווע" - ועד טערעסיף. והיה דיון בין יהודי המקום איך שאסע משם, כי כאן בכפר הזה אין שום אפשרות לישאר. כי הזשנדמרי' - המשטרה - מסתובבים כ"פ בכפר ובבתי היהודים וגם ברכבת. ועושים כ"פ ביקורת ברכבות. אבל החלטנו שצריכים לנסוע בבוקר, כי בבוקר כשהרכבת נוסעת הזמן הוא עוד מוקדם מאוד, ועדיין לילה, ואז הבדיקה בלתי אפשרית כ"כ, וע"כ הרי יותר בטוח לנסוע בבוקר, שיניתי את המלבושים קצת, והייתי מוכן לנסיעה. אף אחד לא היה מוכן לנסוע אתי, רק שהי' אחד שהצטרך ממילא לנסוע באותו רכבת, נסענו אמנם יחד, אבל לא הי' לו שום מגע אתי, רק נדברנו שאני אסתכל מרחוק איך שהוא הולך כי היו צריכים לעבור ע"י רפסודה ואיך ללכת, רק כדי שלא אצטרך לשאול לאף בן אדם אחר, רק ע"י שאסתכל ואראה אותו מרחוק איך ובאיזה דרך הוא, ולא יותר מזה. כי יהודי זה ג"כ פחד אם ח"ו יתפסו אותי וע"כ יותר טוב שלא יהיה נראה כאילו יש לו איזה קשר אתי, היהודים שם גם נתנו לי קצת כסף שיהיה לי בשביל הנסיעה ברכבת ועוד.

וכן היה, קמתי בבוקר השכם, כי הרכבת היתה צריכה להגיע לשם ב-5 בבוקר, הלכתי כמו שנדברנו, אחרי היהודי הנ״ל, שהי׳ דר סמוך למקום ששם ישנתי, כך הלכתי אחריו בפחדים, ועברתי ברפסודה את הנהר, והגענו אל תחנת הרכבת.

בכל התחנה היו רק גויים, היהודי הזה הי׳ בקצה אחר, פתאום הגיעה הרכבת ולמזלי היה חושך בתוך הרכבת כי בימי המלחמה הי׳ כל פעם חושך ברכבת, מצאתי לי מקום לשבת ע״י גויים, וכשעברה הרכבת ע״י דיבאווע, נעמדה הרכבת, המשטרה הזשנדמארע הסתובבו שם בכל התחנה, אני ראיתי אותם והתפללתי בחשאי אל השי״ת שאנצל ולא יראו אותי. וכן הי׳ ב״ה שהתחילה הרכבת זזה משם, המשכנו בנסיעה עד שהגענו לטרעסוף.

שם ע״י תחנת הרכבת הי׳ ג״כ תחנת משטרה, אבל הם לא בדקו כל כך, והיו גם יהודים, ולא הייתי חשוד בעיני אף אחד מהם, שם היו עגלות מוכנות שהסיעו את הבאים לכמה מקומות, מצאתי עגלה שנסעה לעיר טעטש, שם היו לי קרובי משפחה הרבה שהם היו משפחה גדולה, כל משפחת אמי, כי זקיני הי׳ הדומ״ץ דשם. ובבית של זקיני היה דר דודי הרה״ג ר׳ חיים וייס, שהי׳ אח״כ הדומ״ץ שם. הכרתי את הבית כי הייתי רגיל לבוא לשם מזמן לזמן. וכך נסעתי בשלום עד עיר טעטש, באמצע השוק.

משם הלכתי הישר בלי תשומת לב ממישהו ובאתי אל הבית של דודי הנ״ל. השמחה היתה שם עד לאין שיעור. כי הם שמעו מה שנעשה אתי, וחשבו ג״כ שח״ו מקומי הוא בין הנעדרים, והשתתפו בצערם של הורי. ועתה עם ביאתי לשם היתה השמחה גדולה.

נחתי שם קצת, ואחר כך אחה״צ אמרו שאפשר לנסוע ברכבת הנוסעת לחוסט, הם אמרו לי שאין כל כך סכנה, אע״פ שמסתובבים אנשי משטרה, אבל היות שלא הי׳ לי מלבוש חסידי רק כובע פשוט, והייתי מגולח לא ישימו לבם אלי, כי ע״ז הרי אינני שונה מאחרים, וכך באתי עד תחנת הרכבת בטעטש, ואמנם נסעתי משם לחוסט, וחסדי ה׳ שלא הביטו בפני שאל״כ היו רואים שינוי עצום כי הרי כל עצמותי דא לדא נקשן, מרוב פחד, אבל בחסדי ד׳ עברתי בשלום עד תחנת הרכבת בחוסט, מיד כאשר ירדו מהרכבת פתאום עמדו לפני אנשי משטרה, אבל ג״כ היות שלא ראו את פני, ולא הסתכלו בי, עברתי בשלום עד שבאתי לבית דודי הרה״ג ר׳ צבי דוב (אח אמי) שהיה קשור מאוד לכל משפחתי, הם הצטערו על צערי מאוד, ואגב, הוא היה ת״ח

גדול, ורצו למנותו למשרת דיינות על מקומו של זקיני זצ"ל ב"טעטש", אבל הוא לא רצה בזה. גם רצו שישמש כממלא מקום חותנו הדומ"ץ מ"חוסט", הגי' ר' שמואל דוד פרידמן זצ"ל, ברם הוא רצה רק ליהנות מיגיע כפיו, ועסק כמה שעות ביום בעסק, היה לו בית חרושת של ממתקים, ובשאר שעות היום והלילה עסק בתורה. היה בעל חסד גדול, ובפרט למשפחה. וכאשר רק ראה אותי לפתע פתאום עומד בביתו, ממש התחיל לצעוק מתוך שמחה, כי כמו כולם חשב גם הוא עלי שח"ו אני בין הנעדרים. והצטער עלי, נחתי שם.

מחוסט היו נוסעים עגלות לכל הכפרים וגם לכפרינו. אבל הוחלט שלא אסע תיכף הביתה ראשית כדי שלא להבעית את הורי, כי ח"ו אם אכנס באופן פתאומי הביתה, הרי יכולה אמי ע"ה להתעלף, אחרי גודל הצער שהי' לה, עד שלא רצתה לקבל כל הזמן תנחומים עלי, וגם לא היה רצוי שאבוא אל הכפר בעוד יום, כשהאור שולט בחוץ... ע"כ החלטנו שאבוא מאוחר יותר, היינו עם העגלות הנוסעות יותר מאוחר ולעת עתה, ילך דודי מיד אל מקום של בעלי עגלות, שם ימצא מישהו שנוסע לכפרינו "ברעזיף", ויודיע להורי שאני חי, בכדי להכינם, ואחר כך יודיע לעוד איזה אנשים הנוסעים לשם, שאני נמצא ב"חוסט", וכך אם אבוא הביתה לא יתרגשו כבר כ"כ, ולא תזיק להם ההתרגשות הגדולה.

וכך הוה, הוא מצא שלוחים נאמנים, אחד שנסע יותר מוקדם, ואחד שנסע קצת מאוחר יותר. והם קבלו עליהם להודיע להורי לאט לאט, ואילו אני נסעתי בעגלה שנסעה בלילה מ"חוסט" עד "ברעזיף" הי' דרך של 20 ק"מ. בהליכה רגלי היו צריכים ללכת זמן של 4 שעות, ובעגלה לקחה הנסיעה כ-2 1/2 עד 3 שעות. ברם אצלי ארכה הנסיעה כמו ימים שלימים, אחרי העמל הרב שהי' לי, הגיע הזמן לבוא הביתה. כשהגעתי לעשרות מטרים מהבית שלנו, ירדתי מהעגלה והתחלתי ללכת ברגל.

הבית שלנו היה ע"י הכביש, כמו כל הבתים הנמוכים, כך שהי' אפשרות להסתכל לתוך הבית מבחוץ, מה שנעשה בפנים. וכשעמדתי ע"י הבית הסתכלתי פנימה, וראיתי את הורי בפנים, ופחדתי מחמת ההתרגשות לפתוח את הבית, עד שסוף סוף אזרתי אומץ ופתחתי הדלת, אי אפשר לתאר את גודל השמחה שהי' אז, כי נדמה היה שבאתי מעולם העליון.

אמי ע"ה תיכף ומיד רחצה הכל וכיבסה את כל הבגדים שלי שהיו בלתי נקיים, כל הלילה הייתי ער, והם לא נלאו לשמוע את כל תלאות הדרך שהי' לי,

ואחר כך ג״כ שבועות שלימות שסיפרתי מתלאותי, אע״פ שהרבה מהדברים שמעו כבר, מכל מקום לא האמינו הכל, וכעת נתברר להם יותר ברור.

סידרו לי ניירות, והייתי שנה שלימה בבית ב״בערעזיף״, ולא נסעתי לאף מקום. ודודי הג׳ ר׳ צבי דוב שלח את בנו אברהם שהי׳ בגילי, וישבנו כל השנה על התורה ולמדנו בהתמדה, בלי שום הפרעות, רק בחדר הספרים של אבי ז״ל, שהי׳ לו ספרים בכל מקצועות התורה והחסידות, היו לו ספרים יקרי ערך, וכך היה כל החורף.

אמנם שרר רעב - הכל קיבלו לפי תלושים - ובפרט לחם - אבל התרגלנו לכל, וכפי שאמרתי לעיל היה הכפר שלנו, חלוק לשני חלקים, ובצד שאנחנו גרנו שם היה מקום יותר קטן, שם היה ג״כ ביהמ״ד, מקוה. ובכל השבוע שלא חיממו את המקוה, הלכנו אל הנהר לטבול שם, נזהרנו שלא ללכת בכביש, רק לתפילה ולטבול במקוה, והמשטרה היתה בכפר אחר, ״ביסטרע״, ששם גר גיסי, וכשנודע שהם נמצאים בהכפר שלנו אזי לא יצאנו מפתח הבית, ובכלל כל היהודים לא הסתובבו אז בכביש.

אבי ז״ל היה נוהג ללכת להתפלל אל הכפר בכל שבת שניה, ויומא דפגרא. ואח״כ בקשו הכל שאני אבוא אליהם במקום אבי ז״ל להיות בעל קורא. ועוד. ואח״כ ביקשו גם שאלמד אתם פרקי אבות, ובדרוש של מגידות. וב״ה הצלחתי מאד בכל הענינים. וגם לנהל הסעודה שלישית ולהגיד ד״ת, ובכל המאורעות שאירעו, שאמלא תפקיד של רב. והם רצו שאשאר במקום אבא ז״ל. וגם חזרנו על חלקי יו״ד ועוד שיעורים. ואח״כ הי׳ חוק, שבחורים מגיל 18 ומעלה צריכים לעשות אימונים, ומי שלא הלך חיפשו אחריו, ומי שהלך היה לו פנקס, וזה היה טוב כשנסעו לאיזה מקום והיה הפנקס הזה, היה זה כאילו לא משתמטים, ונוטלים חלק בשירות הצבא. וע״כ החלטנו שגם אני אשתתף בזה, וכמעט שמכל הזמנים הי׳ לי אז המקום והזמן הנוח ביותר.

גם בבית לא היו הילדים בבית, וההורים היה להם יותר זמן פנוי, ומסרו לי אז הרבה סיפורי חסידים, ומצדיקים שהיה להם קשר אתם, ובפרט מקרובי המשפחה שאמי ע״ה היתה עוד בקיאה בזה.

גם המצב המדיני הי׳ רגוע במקצת, כי גזירות חדשות לא היו כ״כ, ובהגזירות הישנות כבר התרגלנו, מחוסר ברירה, גם שמענו כי בחזית המלחמה התחילו הגרמנים לסגת והם נדחים חזרה מרוסי׳, וכדומה, כך שהיתה לנו המחשבה שעוד מעט ויעבור זעם, והעולם ינהג כמנהגו שוב כימי קדם, והכל יחזור לקדמותו.

אירע פעם שהמשטרה עברה ע"י ביתינו, ואנשי המשטרה הבחינו בי וראו אותי, היה זה דבר מקריי, כי הייתי בדרך כלל נזהר מאוד שלא לצאת החוצה, אבל בפעם הזאת כשהייתי בחוץ והם עברו, נכנסתי מיד הביתה, והם התחילו להתעניין עלי, והי' לי הפנקס של ה"לעוועגטע" - ז"א שאני נוטל חלק באימונים - והתחילו לשאול איפוא הוא הבן הזה שפעם שאלו עליו, ז"א בזמן שהייתי ב"דובאווע", אמי אמרה שאין לה שום ידיעה, והם הלכו להם הלאה.

אחר אירוע זה החלטנו כי היות שהם לא שכחו את הדבר, כי חשבנו תמיד שהם כבר שכחו ששאלו ע"ז פעם, אבל כעת ששאלו שוב, כבר אמרתי שלא טוב הדבר כי מי יודע אולי יתחילו שוב להתעניין ולחקור על השמות, הרי אבוא עוד פעם לידי סכנה. ובפרט שהזמן הכלכלי היה קשה בבית. ומכיון ששמעתי בהונגרי ז"א למעלה ע"י העיר פעסט, המצב שם יותר טוב, מכל הבחינות, ואז היה אחי א"מ לומד בבוינהאד, ע"כ החלטנו שאסע גם אני לשם.

בוניהאד היתה עיר ואם בישראל, היו שם הרבה יהודים עשירים ממש, בעלי הון בעלי בית חרושת, והתנהגו בכל הענינים עפ"י התורה, הבית התנהג בצניעות, וח"ו לא מצאו בין אנשי הקהלה האורטודוקסיים בת ישראל שתלך בגילוי שער ראשה, וכדומה, והיו בה הרבה ת"ח, ביהמ"ד היה מלא בבוקר לפני התפילה בשיעורי גפ"ת. היהודים העשירים גם הם ישבו ולמדו, והצטרפו לשיעורים והתעמקו בגמרא ומפורשים, השיעורים נוסדו ע"י גדולי תורה הי' שם יהודי ר' יצחק אויש, סגי נהור, שאמרו עליו שזוכר ש"ס בע"פ, ועוד ת"ח גדולים, והמגיד שיעור היה הגה"צ ר' אשר יוסט, הוא הי' גם בימים ההם, ממש לא פסק פומי' מגירסא - עשה הרבה חיבורים - בכל מקצועות התורה. ופרוש היה מעניני העולם הזה, ובפרט הי' קדוש בקדושת היסוד, ועוד כאלה.

אצל כל האנשים הפשוטים שבעיירה זו, היה הדין בשו"ע כדבר פשוט, שאין שום התחכמויות בזה לעבור ע"ז, רובם היו יהודי אשכנז, מגולחי זקן, כמובן באופן המותר, אבל בספירה או בשלושה השבועות של בין המצרים לא ראו אף אחד מהם ח"ו בזקן מגולח או להסתפר. היה פעם בימי בין המצרים, שאחד היה צריך להתייצב לפני המלכות, לצורך איזה ענין, ולצורך זה התירו לו להסתפר, אבל הוא ח"ו לא רצה לסמוך ע"ז, וכן כל הבתים התנהגו בתכלית הכשרות, בלי שום התחכמות, ואם אירע והרב הנשאל הטריף, לא ההין מישהו לחשוב שאפשר לשאול את השאלה מאיזה רב אחר להקל. הרב היה הסמכות העליונה בלי ערעור, אע"פ שהיו ת"ח גדולים הימנו -

ואפילו הריפורמיים - קהילות ה״נעאולוגען״ - ג״כ הי׳ רובם שומרי שבת, והשוחט שלהם ג״כ לא אכל משחיטתו כי הי׳ נאסר. גדולי ישראל שימשו אצלם כרבנים ומנהיגים. שהיו ידועים בגדלותם וצדקתם, הי׳ הגאון בעל ברכת יצחק, נפטר שנת תק״ס. והגאון החריף ר׳ בנימין זאב בוסקוביץ, בנו של המחצית השקל, היה ידוע לחריף עצום. והרבה סיפרו עליו ומגדולתו וחריפותו בתורה, נפטר תקע״ח. ואחר כך הגאון ר׳ צבי הערש העלער, שהיה נקרא ר׳ הירש חריף, תלמידיו היו גדולי תורה מפורסמים, ביניהם הגה״צ ר׳ צבי מליסקא בעמ״ס אך פרי תבואה, והגה״צ ר׳ שלמה גנצפריד בעל הקיצשו״ע, ואחריו הגה״צ ר׳ יצחק משה פרל״ס, היה תלמיד של הגאון האדיר ר׳ משולם איגרא, בעמ״ס שו״ת בית נאמן. ואחר כך הי׳ שם הגאון הצ׳ ר׳ משה הלוי פולאק, ביחד עם אביו הגאון הצ׳ ר׳ יצחק זעקיל פולאק. הג״ר משה פולאק היה תלמידו של הגה״צ ר׳ יהודא אסאד - והכתב סופר, הוא ניהל את הקהלה ואביו הגה״צ ר׳ זעקיל היה מנהל את הישיבה, היה תלמיד מובהק של החת״ס, שהועידו ללמוד עם בנו הרה״צ ר׳ שמעון סופר, היו הרבה גדולי ישראל מתלמידיו, והגה״צ ר׳ יוסף צבי דושינסקי זצ״ל הי׳ קם על רגליו כשדיבר מרבו הגה״צ ר׳ זעקיל הנ״ל, אמרו שהוא הי׳ בין תלמידי החת״ס הגדולים, שלא השתמשו ברבנות, כידוע הסיפור, ואמרו שכשנפטר בנו הגה״צ ר׳ משה, בשנת תרמ״ט, היה צעיר כבן 43 שנה, והקהלה רצתה שאביו יקבל את הרבנות של בוניהאד, ע״ז אמר כי היות ובשנים האחרונות לא עסק בהוראה ע״כ הוא זקוק למשך זמן של שנתיים כדי לחזור על ספרי ההוראה. והרי א״א שקהלה גדולה כמו בוניהאד תעמוד שנתיים בלי רב, ע״כ לא רצה לקבל עליו, אח״כ רצו אנשי הקהלה לקבל את בנו הגאון ר׳ אברהם, שהי׳ חריף ובעל זכרון נפלא יוצא מן הכלל, הכרתיו בזקנותו, ממש לא ראינו כדוגמתו בעל זכרון, ובעל מוח כזה, וע״ז אמר הגה״צ ר׳ זעקיל כי הוא עדיין צעיר מדאי לרבנות בקהלה זו, ומספיק שיתמנה רק כדיין, וכך נשאר שנתמנה רק לדיין, מזה אנו רואים את גודל צדקתו וגדולתו במידת האמת, שהי׳ להגה״צ ר׳ זעקיל הנ״ל. שאע״פ שהיתה לו חזקת רבנות והיה נכדו, האמת הי׳ לנגד עיניו.

ואח״כ שימש כרב בבוניהאד הגאון ר׳ אליעזר חיים דייטש בעמ״ס תבואת השדה, ואחר כך הגאון ר׳ אהרן פרעסבורגער נולד בשנת תרמ״ד. לאביו הגאון ר׳ יוסף, שהיה דומ״ץ בק״ק מאטרסדורף היה תלמידו של הגאון ר׳ שמואל רוזנברג אב״ד אונסדורף - ואח״כ בפרעשבורג אצל בעל שבט סופר,

והוסמך על ידו, הוא היה חתן הגביר ר' חנניי ברגר, מהוניאד, שנים אחדות שימש כרב של חברת ש"ס בפאפא, ובשנת תרפ"ה נבחר לשמש כאב"ד ור"מ בוניהאד. הוא היה חריף וגאון עצום, וכל דברי התורה שאמר היו חריפים ושנונים, מיסודו היה שנולד בבית שלא נהגו בו בדרך החסידות ונהג במנהגי החת"ס, אחר כך כשהיה בהוניאד נתקרב לחסידות ע"י הצדיק מנאסאד, עפ"י מעשה שהיה. ומאז נתקשר מאוד לצדיקים, הוא היה מלא וגדוש בדברי חסידות וסיפורי חסידים, מה ששמע מהגאון הק' הצ' מנאסאד.

אופן התקרבותו לחסידות הי' בהיותו אברך למדן עצום, חתנו של הגביר ר' חנניי ברגר הנ"ל - שהי' ראש הקהל, והוא היה מאוד בידידות עם ההי"ג ר' ישראל פריינד האב"ד, שהיה בן הגה"צ מנאסאד, פעם כשבא הגה"צ מנאסאד להוניאד ונסעו לקראתו חשובי העיר לקבל את פניו, וחותנו ביקשו שהוא ג"כ ישתתף, וע"כ נסע גם הוא לקבל את פניו, כי לא רצה להעיז נגד רצון חותנו, אע"פ שהי' רחוק מאוד מדרכי החסידות.

כשנסע יחד עם הרה"ג ר' ישראל, בכל הדרך אמר לו דברי קינטורין, וגם אמר לו ד"ת. ואחר כך כשנפגש עם הגה"צ מנאסאד תפס את מחשבתו וכל הדברים שאמר לבנו. ואפילו הד"ת, הכל חזר עליו הגה"צ מנאסאד, ואז התפעל מאד מה כי תפס את כל מחשבתו, ומאז נתקרב מאוד לדרך החסידות.

ידע הרבה ענינים מהרה"ק מצאנז, כי ידוע שכ' הגה"צ מנאסאד היה מקושר מאוד אל כ"ק האדמו"ר הרה"ק מצאנז זצל"ה.

להרה"ג מבוניהאד היה חתן ושמו הג"ר ישראל, והוא היה ראש הישיבה, אבל אח"כ כשרצו לגייסו לצבא, ברח משם והסתתר, וע"כ ניהל הרב בעצמו את הישיבה. וכשבאתי לשם קירב אותי מאוד, ואכלתי אצלו בשבתות, והרבה דברים קבלתי ממנו. וגם הסמיך אותי בהורמנא - יורה יורה ידין ידין - ואף לקחתי חלק בהתארגנות הישיבה - בעניני חסידות - ובכל ליל שב"ק נתכנסו יחד כל הבחורים, וחיזקנו אותם בדברי חסידות ושירות ותשבחות. היתה שם ישיבה עם בחורים טובים והי' אז עוד כמה בחורים שקבלו הוראה ממנו.

הייתי שם שנה שלימה עד אמצע חודש אלול, ואז הייתי צריך להופיע להתייצבות לצבא, ואמרו אז שבגרוסווארדיין אפשר לסדר ניירות מזויפות, כאילו שקבל כבר שחרור מהצבא, ע"כ החלטתי לנסוע לשם, וקודם לכן

השתתפתי בהחתונה שעשה הגאב"ד מבוניהאד, לבנו. שהוא כעת הרב מבאניהאד בויען ושיף שוהל, החתונה היתה בפעסט, וגם הגה"צ מבילגורייא השתתף אז בהחתונה, ואז הי' הרה"ק מבעלזא זי"ע בפעסט.

לפני כן הייתי ג"כ בפעסט אצל כ"ק ההה"ק מבעלזא, ואז היתה אמי ע"ה בבי"ח שם לצורך ניתוח, וכשאמרו לאמי שהרה"ק מבעלזא נמצא שם, פרצה בבכי היסטערי מתוך שמחה, כי היתה מאוד מקושרת לצדיקי בעלזא. הניתוח הצליח, ואחר כך נסעה אמי הביתה והרגישה אחר כך טוב. גם אני נסעתי אז הביתה לימים ספורים ואחר כך נסעתי לגראסווערדיין, להיות אצל הרה"ק אדמו"ר מויזניץ וגם כדי לסדר הניירות הנ"ל. אבל הסידור היה רק ענין ארעי, כי תיקנו רק את גיל השנים. היינו שכאילו אני רק יותר צעיר, ואני הרי באמת הייתי נראה דווקא יותר מבוגר בשנים ולא צעיר, אבל זה היה רק באופן ארעי.

בנתיים נשארתי לכל הימים נוראים בגראסווערדיין, ואחר כך בחג הסוכות לא הי' באפשרי להשיג אתרוגים בכל המדינה, היו רק כ-5 אתרוגים. ובפעסט הי' שתים, אתרוג אחד נתנו להרה"ק מבעלזא, ואחד עבור כל העיר פעסט. ושאר ה-3 אתרוגים עבור כל המדינה. ובגראסווערדיין גם כן היה אתרוג אחד עבור כל העיר.

כל יהודי העיר עמדו בתור ארוך, כדי לברך על האתרוג, וגם שלחו את האתרוג למקומות אחרים. באו אז הרבה רבנים לגראסווערדיין על חג הסוכות, גם ההה"ק מסאטמער זי"ל בא על חג הסוכות לגראסווערדיין.

שם היה על ימי החגים הב' החו"ב ת"ח וי"ש ובעל מידות כש"ת מאיר ווינברגר בנו של ההה"צ ר' בעריש ווינברגר זצ"ל אחיו של ההה"צ ר' אשר יונה ווינברגר, וההה"צ ר' בעריש היה צדיק תמים, והחזיקו אותו אנשי ווישעווע, שהי' גר שם, הוא היה גיסו של צבי הירש השוחט מ"ווישאוויי", זוגתו היתה אחותה - כולם ת"ח יראי ד' חסידים ואנשי מעשה. הוא נפטר ונשארו הרבה יתומים בבית. והב' מאיר הנ"ל דיבר בי נכבדות, ושידך עבורי את אחותו בת ההה"צ ר' בעריש הנ"ל.

כתבתי מכתב והודעתי על כך להורי, הם התעניינו אצל משפחתינו ב"ווישעווע", אצל הדומ"ץ ההה"ג ר' דוד ווייס זצ"ל שהי' דודינו אחי זקינינו, וגם אצל דודינו הרה"ח הגביר מוה"ר משה שטינמץ שהי' מחשובי העיר, מהנכבדים שהי' אצלו תורה וגדולה במקום אחד. ומהיושבים ראשונה אצל

כ"ק הרה"ק מהרי"ד מבעלזא זי"ע. והם כולם אמרו שהמשפחה הזאת היא התפארת של העיר בתורה וירא"ש ובמידות, ע"כ נסענו ביחד עם ההורים ועשו התנאים, שהי' בבית דודינו הה"ג ר' דוד זצ"ל שגרו ביחד עם המח', והשתתפו ב"תנאים" כל חשובי העיר, ונקבע זמן החתונה - ליום ט"ו אדר שושן פורים בווישעווע.

בינתיים נסעתי אל אחי לכפר "לעה", למדנו ביחד, הוא נסע לגראסווארדיין וסידר לי ניירות ע"ש אחר, ע"ש גיסו שנאבד זכרו בשנת תש"א ג"כ, ושמו היה ברוך פוגל. ועל הניירות האלה הייתי מבוגר ב-12 שנה, וכאילו שאני נמצא בצבא וקבלתי שיחרור. ברם כל הניירות הללו היו טובים כל עוד שלא היו בודקים כל כך, ואני נזהרתי אמנם שלא להסתובב בחוץ, וישבתי כה"ז אצל אחי ר' אברהם לייב שהיה השוחט שם, ואחי הב' דוד ג"כ היה שם.

אחי דוד ג"כ התארס שם עם יהודי נכבד, ת"ח וירא"ש, מהכפר השני "פוליאן" שהי' שייך לאחי, ואצלו הוקבע זמן החתונה לזמן הקיץ.

כנ"ל היה המצב בהונגרי' רגוע אז. כי אז היה הראש ממשלה דאז "הורטי מיקלוש". גם הם היו רשעים בהסתר, כלפי חוץ גילו קצת הבנה לעניני היהודים, וכן נהגו כמה שרים. כנ"ל הגירוש שהי' בשנת תש"א, והוא היה כאילו שלא על דעת שר הפנים, ואח"כ כשנודע לו ע"י היהודים שסיפרו לו מה שעשו עם היהודים המגורשים נתן צו לעכב את הגירושים, ואז הוחזרו יותר מ-7 רכבות שכבר היו בדרך לפולין.

אח"כ גברה האנטישמיות יותר - כי הגויים היו אנטישמיים, אבל מצד הממשלה רק באופן חוקי, במדינה עצמה לא הרגו יהודים, המשטרה עשתה על דעת עצמה והממונים עליהם, אם תפסו יהודי שחזר מפולין או איזו עבירה אחרת, היו מביאים אותו אל הגבול, ושם לא שרר שום חוק, ושם עשו בו מה שרצו.

היו סכנות בדרכים מחמת ההכאות מצד עמך, הגויים והשקצים, אבל בהונגרי' באזור העליון היה יותר רגוע, ובפרט לפי המצב שהי' במדינות האחרות.

החתונה שלי שהיתה בט"ו אדר שושן פורים עברה בסדר, היה שמח, כמובן שלא היתה כ"כ השתתפות מצד הקרובים כי הדרכים היו בחזקת סכנה, אבל אנשי המקום השתתפו כולם, ומהמשפחה אלו הקרובים ביותר.

חשבתי קצת לשבת בשלווה, כי המחותנים היו אנשים בעלי מידות תרומיות, כי"א מקטון ועד גדול, עוד אפינו יחד מצות, הכל כמו בימי קדם, גיסי היה אז המארגן של אפיית המצות בביתינו.

פעם כשישבנו בערב בדירה שלנו, ובאו כמה ידידים מהמשפחה לבקרינו - ידוע שכל זמן המלחמה היו צריכים לכסות את החלונות למען לא יבקע האור מהבית החוצה במשך הלילה, ואנשי המשטרה המקומית היו הולכים ומסתובבים בחוצות קריה לבקר את הדבר מפעם לפעם, ולראות אם אכן שומרים התושבים על כך - ואז כשישבנו ושוחחנו, ולפתע התחילו לדפוק בדלת, פתחנו וראיתי שבא שוטר מקומי, והתחיל בחקירות, מי אני, כי לא התחתנתי באופן רשמי, וגם לא הייתי רשום כתושב המקום הזה, והחוק היה חמור מאוד, שאם בא איזה איש ממקום אחר, מיד היה צריך להירשם במקום. וע"כ הוא רצה לאסור אותי, התחילו להתחנן לפניו שאני באתי לכאן רק הבוקר מאוחר ולא היה לי עדיין האפשרות ללכת ולהירשם. וע"י בקשות שונות בצירוף שוחד בקושי יצא, אבל בתנאי שלא ימצא אותי עוד פעם פה. בבוקר נסענו תיכף אל אחי לכפר "לעה" זה לא היה רחוק, וחשבנו להיות שם איזה שבועות עד שיעבור זעם.

פרק עשירי

ההשתלטות על הונגריה

פתאום, בכ"ג אדר - 17 במרץ - קרא היטלר ימ"ש אליו - כאילו להתייעצות - את כל ממשלת הונגרי', ובראשם הנשיא "הורטי" - וכשחזרו תיכף נעצר הוא וכל הממשלה, והגרמנים נכנסו להונגריה באופן רשמי, הם תפסו את השלטון, ואז היה כבר המפלה של היטלר בטוחה, כי רומני' שהיתה ג"כ הגרורה של גרמניה - וכשהרוסים התקרבו אל גבולם - הם תיכף התהפכו ועשו שלום עם הרוסים, והרשו להם להכנס ונכנעו להם וגירשו את הגרמנים, כי בכל המדינות לא הי' מאנשי הס.ס. הרבה, הם רק נתנו את הפקודות, - הם היו לא חיילים מעולים כי המעולים הצטרכו להיות בשדה הקרב - ע"כ הצליחו הרומנים לגרשם, והיטלר ימ"ש פחד שאולי יעשו ההונגרים ג"כ כך, ולא רצה

שליהודי הונגריה לא יעשו כפי שהוא רצה לעשות, כי הם התחכמו קצת כי ראה כבר שסופו של היטלר יבוא, וע"כ החליט היטלר בלי אומר להיכנס ולכבוש את הממשלה, ותיכף הוא היה המושל והיתה לו מפלגה משלו בהונגרי' שהיתה נקראת "ניילושיס" שאפילו בזמן ממשלת "הורטי" הרשיעו ליהודים בכל מקום, והממשלה הי' חסרת אונים, וכעת נתנו להם את כל הזכויות, אנשי המשטרה הרי ממילא היו רשעים ארורים. ע"כ לפתע פתאום באה כל הצרה הזו על כל יהודי הונגרי', אבל אעפ"כ לא האמינו שיעשו פה הריגות וגירושין, ראשית שרוב רובם של יהודי הונגרי' לא האמינו ולא רצו להאמין, להדברים הנוראים שנעשו במדינות אחרות, הם חשבו שמגזימים הרבה. ואז הי' בנייטרא חתנו של האב"ד מנייטרא הג' ר' מיכאל דוב ווייסמנדל כפי שסופר עליו הרבה, ובפרט בזמן האחרון נדפסו הרבה ספרים - וכל מיני מסמכים רשמיים מה שהוא פעל ועשה בזמנים האלו, כי בסלובקי' התחילו משנת תש"ב הצרות וגיטאות וגירושין לפולין. והג"ר מיכאל דוב ז"ל היה מוח עצום בנוסף לגדלותו בתורה, הי' נחשב בין גדולי הדור והיה גם פיקח עצום, פרופסורים גדולים באו אליו להתייעץ אתו, והוא, ע"י רוב חכמתו, הצליח לעמוד בקשר עם מלאכי החבלה הגרמניים בעצמם, עד שהסכימו באיזה סכום כסף -.50 או 100 אלף דולר לשחרר את כל יהודי סלובקיא. וכמעט שהצליח בזה לעצור את הגירושים. והצליח אפילו שהישיבה בנייטרא התקיימה עד הסוף. (קשה לי לכתוב בנושא זה כי אינני בקי כ"כ בזה, רק ממה ששמעתי וראיתי ממכתביו).

הוא התחנן לפני העשירים בפעסט, לתת את סכום הכסף הדורש, והיתה להם האפשרות לזה, ולא מצא אוזן קשבת, וזה איום ונורא. הוא שלח שלוחים, וגם בעצמו ביקר בפעסט, אבל ללא הועיל. והוא הזהיר אותם לבל יחשבו שהם בטוחים בעצמם.

הוא אף פנה לארה"ב ולשווייץ ולכל המקומות האפשריים, הוא גילה שקיימת "אושביץ" ששם שורפים בכל יום יהודים, ואף עשה סקיצה (תכנית) מהמקום, מהתכנית נראתה המשריפה שם. אבל דבריו היו כקול קורא במדבר, ואז כבר היה כמעט כל חלק פולין בידי הרוסים רק מקומות מיוחדים, שהיו עוד בידי הגרמנים, וביניהם "אושוויץ", וגם הדרך המובילה לאושוויץ.

הוא כתב מכתבים לכל העולם, ואז בזמן ההוא כבר הפציצה ארה"ב את גרמניה ופולין, וכל המקומות שנכבשו ע"י הגרמנים, הם הפציצו אותם באלפי

אוירונים כל יום ולא היה כבר אפילו כח התנגדות של הגרמנים נגד האוירונים האלו שהפציצו אותם. ואז שוב ביקש שיפציצו את המשריפות - הקרימעטאריום - או את הדרך המובילה את הרכבות ביום ובלילה. ולכה"פ ע"י"כ ייפסקו הגירושין. ואף אחד לא נענה לו. הוא ממש הרעיש עולמות ע"ז.

אלא כנראה מזה, שכל הגויים ואפילו אנ"ש כאילו ידעו מהשמדת היהודים וחיכו ח"ו שישמידו את כולם ח"ו, ויעשו את "מלאכתם" ע"י אחרים.

בזמן שהי' המרד בגיטו ווארשא, היו הרוסים סמוך לווארשא. כולם חשבו כי כאשר רק ישמעו הרוסים שהיהודים עשו מרד, תיכף ומיד יכנסו הרוסים לעזור להם, אבל הם טעו, כי הרוסים נשארו עומדים על עמדם ומקומם, ולא זזו משם. כך היה גורלינו.

הוא גם הציע לארה"ב לזרוק פתקים ע"י האוירונים, ולכה"פ להסביר ליהודים בהונגרי' שקיים מחנה הנקרא "אושוויץ" ומה שעושים שם, ושיתנגדו ולא ילכו סתם לשחיטה, כי את כולם הוא רוצה להשמיד בטרם תבוא עליו המפלה. אבל הדיבורים שלו נפלו כולם על אזניים אטומות.

הוא עצמו אף פנה אחר כך אל ה"פויפס" הכומר הגדול מסלובקי' שהיה מלפנים מעריץ את האב"ד מנייטרא, והרבי מנייטרא הזהירו שלא לפנות אליו, ואחר כך אמנם התחרט מדוע לא שמע להאב"ד דנייטרא כי יצא מאתו רק בבזיונות, וברגעים האחרונות הצליח האב"ד מנייטרא לברוח ולהחבא בהרים, הוא ועוד מספר יהודים, הג' ר' מיכאל דוב ויסמנדל עם משפחתו נתפסו, והוא הצליח בעצמו לקפוץ מהרכבת באמצע הנסיעה, וזהו סיפור בפני עצמו, וכך ניצל.

אחר כך גירשו את כל יהודי סלובקיא, והגירושין מהונגרי' היו רק חדשים ספורים לפני שנכנסו הרוסים למקומות האלו, ואם היו מאמינים ושומעים לדבריו של ר' מיכאל דוב, אזי היו חלק גדול של יהודים יכולים להתחבאות ביערות, או להתנגד בכל מיני אופנים, אבל כנראה שהיתה זאת גזירה מן השמים שא"א הי' להמלט ממנה.

הגרמנים התחילו אז לעשות בהונגרי' מה שרצו, ואנו נסענו חזרה ל'ווישוי', הפסח עבר כמעט בלי שום תופעה יוצאת מן הכלל.

מיד אחר חג הפסח נתפסו חשובי הקהילה, ועוד אנשים בעלי הון, בכל מיני עלילות. והתחילו להטיל אימה על כל אחד ואחד. אחר כך יצא חוק שכל יהודי מחוייב לענוד סימן שהוא יהודי על בגדו, בצורת מגן דוד בצבע צהוב, בגודל של 10 ס"מ.

אסור היה ליהודי לנסוע ברכבת, בכל יום ויום הוציאו גזירה נוספת. אנו, שכבר טעמתי טעם הגיטאות, והיד החזקה של הגרמנים, בקשתי והתחננתי אל המשפחה שם שצריכים לברוח, או לעשות בונקרים, אבל כולם אמרו שבהונגריא לא יעשו מה שעשו בפולין ובמקומות אחרים. והיה גם מי שידע "חדשות", כי עוד מעט ויכנסו הרוסים, ובפרט שהרוסים כבר היו ע"י הגבול של "קארפטו-רוס". ובכלל ידענו שבפולין אין כבר גרמנים, וממילא אין מקום אפילו לגרש אותנו, כך שאין ממה לפחד.

לבי חשב את כל הדברים לחשכות, וניבא לי רעות. אבל הטבע הוא שלא להאמין לדברים רעים, ולפתור הכל לטובה, ובפרט שהייתי במקום הזה גר, ולא ידעתי אף מקום להתחבא שם, וגם את השפה לא הכרתי כי פה דברו רומנית, ואילו אצלנו דברו בשפה הרוסית, אוקראינית, ע"כ באין ברירה חכינו לבאות.

פתאום יצא חוק לרכז את כל היהודים, שיבואו כולם למקום אחד. אמרו שזה מפני שאין להם אפשרות אחרת לשמור עלינו. אחר כך יצא חוק ששטח זה הוא גיטו, ואסור ליהודי לצאת ממקומו לאיזה מקום שהוא מחוץ לתחום הגיטו.

כל אחד הכניס לדירתו עוד יהודים שגרו ברחובות האחרים שמחוץ לתחום הגיטו, וכל אחד צימצם את עצמו. ואחר כך התחילו להכניס אל הגעטו עוד יהודים ממקומות אחרים מכל הסביבה, ומכל הכפרים הסמורכים ל"ווישוי", המקום היה דחוק מאד, אבל קבלו גם את זאת באהבה.

עצם צורת הטיפול בהבאת היהודים אל הגטאות, היה שבאו באמצע הלילה, ונתנו פקודה תיכף ומיד לארוז כל אחד את החפצים, ולטעון אותם על העגלות, לסגור את הבית כאילו ע"מ לחזור. למזלם היה כבר כל אחד מוכן לכך, כי איזה ימים מקודם התהלכו שמועות שיתכן שיגרשו את היהודים לגטאות, כך שכאו"א מה שהיה יכול להחביא בבית החביא, ומה שהיה לו האפשרות להכין, מזון ודברי מאכל הכין. וכך כאשר באו הג'נדרמרים כל השוטרים, קיבלו אותם בשקט, ועשו הכל כפי שהם ציוו, בלי התנגדות ובכל מקום באו רק שוטרים יחידים, ובעזרת כמה גויים ניהלו טראנספורט גדול ואף אחד אפילו לא עלה על רעיונו לברוח, כולם הלכו בשקט - לגורלם - כך הביאו בכל יום מאות יהודים מכל הסביבה.

הקימו גם "יודען ראט", היינו מועצה כזו של יהודים, שהם יהיו האחראים

בגטו, על כל הגזירות והם היו צריכים לסדר מקומות, ולדחוק את עצמם יותר ויותר כדי להכניס עוד יהודים בחדרים ובמרתפים ועליות. וכל אחד עשה הכל, אף אחד לא אמר צר לי המקום, ואחר כך התחילו בפקודה שצריכים ללכת לעבודה, כל מיני עבודות. היו שראו בזה אות לטובה, כי זה סימן שצריכים את האנשים לעבודה במקום, וכמה שומרים שמרו על קבוצה גדולה יהודים שהלכו לעבוד, ולא היה להם שום קשיים לברוח משם, אבל כאמור לא עלה רעיון כזה על הדעת "לברוח".

אחר כך יצא חוק שכל אחד צריך לגלח את זקנו ופיאותיו, היה לעג וזלזול, באנשים זקנים ורבנים ושוחטים מכובדים, כולם גילחו אותם זקן והפיאות. כך היה כל יום גזירות קשות וחדשות, בכדי להשפיל את כל אחד ואחד.

זאת ועוד, בכל יום באו אנשים מהשלטון המקומי, ולקחו כמה יהודים בכדי שימסרו איפא הם טמנו את הכסף או הזהב או התכשיטים. ויש אשר באו השכנים הגוים שעשו עצמם כאילו הם ידידים, ואמרו כי היות ששמעו שממילא מובילים אותנו, ולא יודעים לאיזה מקום, ע"כ יותר טוב למסור להם את כל הרכוש.

כך היו החיים בגטו, הרעב הציק כי כל הזמן לא נתנו שום דבר לאכול וכל אחד אכל ממה שהיה לו מוכן אתו, וכ"פ עשו חקירות על אנשים אחרים, בכדי שאחד ימסור על השני אם הוא יודע אם יש לו כסף. החקירות היו מלוות במכות אכזריות. אבל לכל זה התרגלנו. בכל בית בלילות ישבו בחושך, כי היה אסור להדליק בלילה איזה אור. עודדנו וחיזקנו אחד את השני, כי הכל יעבור ואף אחד לא פתר לרעה.

פתאום יצא הקול, שצריכים להעביר אותנו למקום אחר באמצע הונגריא, כי אנחנו קרובים מאד אל הגבול, אולי נעשה איזה קשר עם הרוסים, וכדומה. והיהודים התחילו להכין עצמם גם לזה, ואנשי ה"יודען-ראט" היו צריכים להכין רשימות מי יהי' בטראנספורט הראשון ומי בשני, ואף אחד לא עלה על דעתו שזהו גירוש לפולין.

היטלער ועוזריו ימ"ש, תיכננו הכל באופן יסודי, כך שלא ישאר אף יהודי אחד - ואף אחד לא ידע משום דבר, או הזהיר שלא לגלות שום דבר, וכל סדר ההשמדה היה באופן כזה, שאף אחד לא ידע ולא היה יכול לדעת מה שרוצים לעשות, אפילו אח"כ באושביץ היו אנשים שטרם האמינו שהמצב יהיה כך כפי שהי', ר"ל.

אנחנו, ז"א אני וזוגתי ומשפחתם, היינו בין הקבוצה הראשונה, שהיתה צריכה לסוע מהגטו, הודיעו לנו מספר ימים קודם שעלינו להיות מוכנים ליום הרביעי כ"ד באייר 17 במאי, להיות בין הראשונים, חמותי היתה אשה צדקנית במלא מובן המילה, כמעט שלא פגשתי אשה צדקנית כזו, ידועה היתה במידות מעולות. מעולם לא נשמע מפיה שום דבר רע על מישהוא וכך אף חינכה את כל ילדיי. היה לה רק בן אחד, מאיר, שסיפרתי עליו לעיל מגודל צדקתו ויראת חטאו, ובזמן הצרות ראו ביותר את גדול בטחונו בד', ואיך שהוא היה מעודד את כל אחד ואחד, וכך היו כל הבנות. חמותי כל הזמן התחלקה במה שהיה לה, ואם נודע לה על מישהו שאין לו מה לאכול, אזי לקחת מפיה ומפי ילדיה ושלחה אליו.

כעת התחילו להכין בעצמם צידה לדרך. חשבתי כי לפולין לא ישלחו אותנו, כי לפי מיטב ידיעתינו כבר היתה פולין בידי הרוסים, רק חשבתי אולי ישלחו לאיזה מקום נידח בהונגריא באיזה גיטו, ששם יצמצמו אותנו להיות בדוחק, וע"כ אמרתי שצריכים להפין הרבה צנימים למען יוכלו לעמוד לכמה חדשים, וגם תפרו בגדים, שיהיו מוכנים לעבודה ועוד. וגם דברים חפצי ערך וכסף כדאי לתפור בתוך הבגדים כי חשבנו שיעשו לנו חיפוש, וכך שני ימים שלימים הכינו ביום ובלילה, ואחר כך באו הז'אנדרמרים, ואמרו שנקח את כל החפצים ועלינו ללכת לתחנת הרכבת בו במקום ארזנו הכל, וסחבנו הכל כמו סבלים, בכל כוחינו, מה שרק יכולנו להוביל, ולכל ילד היתה חבילה מיוחדת, הם התחילו להאיץ בנו שנלך יותר מהר. ובכל כוחינו רצנו עם החבילות הכבדות, כל הדרך, עד שבאנו לאיזה מקום לפני תחנת הרכבת, שם כבר חיכו לנו אנשי המשטרה, והגויים המקומים שבאו לעזור למשטרה, והתחילו לערוך חיפושים אם לא החביאו כספים או תכשיטים. הכניסו את כל אחד במיוחד והגוים חיפשו בחבילות, וכל זה היה מלווה במכות אכזריות, וכל חפץ שמצא חן בעיניהם גזלו וחמסו אותו, אפילו הבגדים שהיינו לבושים בהם הורידו מעלינו ולקחו להם, זוגי היה לה בגדים שעשתה לה לחתונה, והיו שם גויות ושפחות, שעמדו ג"כ שם, והם קרעו ממנה את בגדיה ולקחו, ורק נשאר לה מלבוש אחד, וכך עבר לפניהם כל אחד ואחד במכות אכזריות. הן מי שנמצא אצלו כסף וכדו' והן מי שלא נמצא אצלו.

אחר שעברנו את כל הבקורת הקשה הזו, ראינו כבר את היחס ה"טוב" שלהם, וכבר היינו יכולים להבין את כוונתם, שאין בדעתם להביא אותנו אל מקום אחר יותר נוח ובטוח, וגיסי הנ"ל שקיבל מכות אכזרית, וכשיצא

מהביקורת, וכל אחד היה שבור ורצוץ כמעט שלא היינו יכולים לדבר אחד אל רעהו, הוא התחיל לשיר בצאת ישראל ממצרים, כאילו אנחנו הולכים כעת ממצרים לארץ ישראל, ועודד אחרים. הי״ד.

וכנ״ל היה דוד אשתי, הרה״ח ר׳ צבי שוחט, ג״כ היה ת״ח גדול וצדיק, היה בקי בכל, בנגלה ובנסתר לא היה מקום בתורה ובמדרשים או בבלי וירושלמי, ובשו״ע או בפיוט, שלא ענה מיד על מה ששאלו אותו. והיה נחבא אל הכלים. וכשהיה נכנס אל האדמו״ר מויז׳ניץ עמד בפינה מחמת גודל פחדו לגשת אל הרבי. וכך היו עוד יהודים ת״ח אנשי מעשה, וקבלו מכות רצח, ולא יצא הגה מפיהם.

פרק יא

אל המחנות

אחרי כל הביקורת חכינו בחוץ עד שבאה רכבת משא, שמובילים בה בהמות, סגורה ומסוגרת בלי שום פתח פתוח, רק למעלה היה חלון קטן עם סורגים. ותיכף התחילו לדחוף אותנו שניכנס אל הקרונות האלו, הם דחפו אותנו באכזריות גדולה ובמהירות כאילו אין להם זמן, נדחסנו פנימה עד אפס מקום, אחד על השני, בקושי היי מקום לשבת, וכך התחלנו לנסוע ביום רביעי בערב, נסענו כל הלילה וכל יום חמישי, וכל זמן הנסיעה לא הגישו לנו שום אוכל או מים לשתות, במקומות שעמדה שם הרכבת, התחילו לדפוק בדפנות הרכבת וצעקו ״מים - מים״. והיו באיזה מקומות שעשו חסד שפתחו את הקרון והרשו לאחד מהקרון שירד ויביא מים לצורך כל הקרון. אך בשאר מקומות, גם זאת לא עשו.

אנו חכינו וקווינו שאחרי עוד כמה שעות וזה יעבור כבר, ביום הששי ראינו דרך הסדקים והחלון הקטון שהיי שם שאנחנו נמצאים בסלובקיא, ונפל עלינו פחד, ועוד כי ראינו כבר שלא מובילים אותנו להונגריי, ולבו של כל אחד כבר ניבא לו רעות, ובפרט שאני כבר ידעתי והרגשתי את טעמם המר, ובפרט עתה שראינו שאנו אכן נוסעים לפולין כנ״ל, היי עוד דרך אחת מקאשוי, דרך מנהרה לפולין, והעולם חשך בעדינו, וראינו כבר את המה״מ לפנינו, וכל הזמן שעברנו מסלובקיא, כבר לא הרשו לנו לקחת מים ולא נפתחו יותר הקרונות, והמצב

בקרונות היה איום. ואפילו הציפצוף של הרכבת היה לנו לאימה ופחד, רק בשבת אחה"צ ראינו את תחנת אושביץ. ז"א התחנה של העיר אושביציען, שהי' נקרא כן עוד לפני המלחמה, ואנחנו לא ידענו אפילו מה זה, כי לא שמענו שם כזה. נסענו עוד כמה רגעים והרכבת נעצרה ראינו שם הרבה מסילות, והרבה רכבות מלאי אנשים, והרבה קרונות בכל רכבת.

אחרי זה פתחו לנו את דלתות הקרונות ותיכף הגיעו אנשי ה-ס.ס. וגם אסירים יהודים שעבדו במקום הזה, ובפעם הראשונה שראינו שנותנים מלבושים אחידים לכל או"א שכללו מכנסים מעיל ומצנפת. הבגדים היו מבד - ועליו פסים, פס אחד בצבע כחול בהיר ופס אחד כחול כהה. כך היה עשוי כל הבגד. ושמענו רק שהם מדברים יידיש.

תיכף ומיד באה הפקודה להשאיר הכל בקרונות ולצאת החוצה, לבד, ומיד התחילו לדחוף אותנו, כשהם ממטירים עלינו גל של קללות נמרצות וניבול פה, ודברי גנאי שלא הבין איש את פשרם. וכל מיני גידופים. היינו צריכים לעמוד ע"י הקרונות ואחר כך להתחיל בהליכה, הם צעקו בקולות ואף אחד לא התנגד להם. ומי שרצה לקחת אתו איזה חפץ תיכף ומיד קיבל מנה אחת באפיו.

רבים מאתנו חשבו כי בוודאי יביאו להם אחר כך את המטען שלהם. ברם, רוב רובם הבינו כבר מיד, עם המגע הראשון ועם הטיפול הראשון שהי' להם פה, את המצב ומה מחכה להם, ועלינו. אני הייתי מדוכא ביותר, כי חשבתי כל רגע אולי יהרגו אותנו תיכף, כמו שעשו בפולין, ולא יצא שום הגה מפי, אבל לא היה אפילו זמן לחשוב לשום דבר, כי תיכף פקדו עלינו ללכת, הכל בקולות המשונות, והכל בקללות נמרצות, ותיכף כבר היינו לפני וועדת הרוצחים מנגלה וחביריו ימ"ש. שדנו תיכף מי לחיים ומי למוות ר"ל. מי שנראה בעיניו זקן או חלוש, אזי רק באצבעו, ברמז - דן אותו לצד המות וכן נשים הרות וילדים קטנים וזקינות, כולם נחרץ מר גורלם לצד שמאל היינו מות, היו הרבה נשים צעירות שלקחו איזה ילד בידם כדי לעזור למשפחתן או לאחר - ומיד נחרץ מר גורלם למות, וכל זה היה ברגעים אחדים, ובסדר מהיר עד שאף אחד לא היה יכול אפילו ברגע זו להחליט מה עליו לעשות.

חמותי וגיסי וכל הילדים הקטנים תיכף נשלחו לצד שמאל. ז"א שנגזרה עליהם תיכף הגזירה. ואני וזו' ועוד 2 בנות הלכו בין הנשארים לחיים. הם הפרידו את האנשים הנשים, ותיכף ומיד עלינו היה ללכת הלאה ב-5 אנשים

בשורה אחת, לידינו היו כמה קרובים מצד זו', משפחת פולק, ר' אנשיל ו-2 בניו, הלכנו ביחד, זוגתי התחילה לבכות ולצעוק מרחוק אלי מי יודע אם נתראה עוד, אבל לא היה לנו זמן אפילו להשיב כי הריצו אותנו מאוד, היינו כמו מטומטמים ומטושטשים, ראינו את הכבשונות עם ארובות העשן מגופות של אנשים הנשרפים שם ביום ובלילה.

הן אמת שלא ידענו מה זה, אבל הפחד והמחשבות הי' יותר גרועות, כי לא ידענו אם תיכף נגזר עלינו להמית אותנו או לשרוף אותנו רח"ל. כך הובילו אותנו לאיזה מקום כמו מחסן גדול והם דחפו אותנו פנימה כמו דגים מלוחים, אחד מהם עמד ודרש לפנינו שתיכף ומיד נמסור לו את כל הכסף והזהב שנמצא אצלינו בהמלבושים, כי אם ימצא אצל מישהו שהוא מחביא אצלו כסף או זהב או שאר דברי ערך אחת דתו להמית. הוא נתן זמן של איזה רגעים, אבל כל אחד שתק. הוא הזהיר עוה"פ ועוה"פ.

אחר כך פקד על כולנו להתשפט ערומים כיום הוולדינו, רק שיקח הנעלים אתו, ואחר כך הצרכנו ללכת עוד הפעם למקום אחר בעירום, ורק הנעלים ביד, ובאנו אל איזה חצר רחב, היו שם אלפי אנשים, באו קבוצה של רשעים ארורים וכן ה"עפטלינגען" שהיו צריכים לגלח את כל או"א, כל השערות שהיו בכל הגוף. ואח"כ נודע לנו כי לא וויתרו על שום דבר, כל דברי חפץ, וכל בגד הם סידרו ושלחו אותם לגרמניה. היו מחסנים מלאים מכל מיני מלבושים ומכל מיני בגדים, גדולים וקטנים. ולכל דבר היתה קבוצה אחרת שעבדו בזה, וגם השערות נשלחו לגרמני' לעשות מזה מזרונים או שאר דברים, והיו שעבדו בחדרי הגזים, ובקרעמיטארים.

הזקנים, החלשים והילדים שעלה בגורלם המר למות, הובילו אותם, והם הצטרכו ג"כ להתפשט - וכאילו היו מובילים אותם לבית מרחץ, וכשנכנסו לחדרי הגזים היו דוחפים אותם בכח כדי שיכנסו מה שיותר, אחר כך סגרו עליהם את דלתות הברזל, והס.ס. צעקו לתוכו ע"י רמקולים שיפתחו את פיהם, והגאז התחיל לרדת, היו אשנבים מזכוכית שבהם היו אנשי הס.ס. מסתכלים אם כבר הומתו כולם רח"ל. אחר כך הוציאו אותם משם והובאו אל הקרעמאטאריום לשורפם.

אין העט מסוגלת לכתוב ולתאר את הכל. ישנם כבר כמה ספרים שיצאו לאור, וגם הספר "הייתי עוזרו של מנגלה", מאחד שהיה עובד כל הזמן בתור רופא פתלוג באושביץ, רשע זה היה זקוק לו לעבודות מחקר. הוא מספר

דבריו איומים ומזעזעים, אלו מיני מחקרים שעשה שם רשע זה ימ"ש, עד שאינני מסוגל לכתוב זאת.

קבוצת האנשים שעבדו בעבודות אלו, ידעו את הכל, המצב הכלכלי שלהם היה טוב, כי הם מצאו תמיד בין החפצים דברי אוכל ועוד. אבל סופם היה נחרץ כי אחרי 3 חדשים הוחלפו באחרים ואותם הובילו לשריפה.

אבל הקבוצה האחרונה היות שידעו את סופם, לכן הם התארגנו ע"י נשים שעבדו בבית חרושת של חומר נפץ, והביאו להם חומר נפץ, וברגע האחרון הם התנגדו ועשו מרידה, והגרמנים הרגו מהם, וחלק קטן מהם יחידים ברחו וניצלו. כי כל עבודתם היתה לטשטש את כל העקבות ממעשיהם הנפשעים, כך שלעולם לא יוודע כל הרציחות האכזריות והמיתות משונות שעשו בדם קר. אבל חלק אחד מיני אלף נודע.

כל מה שהיו יכולים והיה באפשרי להוציא מן האנשים ולהשתמש בהם הוציאו, היו אפילו עורות מן האנשים, היה שומן של האנשים, שעשו מזה סבון, שהיה כתוב על זה "ר.י.פ." היה זה סימון ברית "ריין-יודען-פעטס", אבל כ"ז בשעה שהיינו שם ידענו ששורפים והורגים, כי ראו את כל האנשים שמביאים ביום ובלילה נעלמים, ולפעמים היה הפחד עוד יותר גרוע, כי יודעים בכל רגע מה מחכה לו.

אחרי שהתגלחנו, הלכנו ערומים, רק עם הנעלים בידים, איזה מרחק, עד שבאנו לבית מרחץ, עשינו טוש - מקלחת קרה - לכל או"א, אחר כך יצאנו שוב ולקחנו את הנעלים הכניסו אותנו לחדר הבגדים, וכל הבגדים היו מסודרים, באחד כתונות, ובשני תחתונים, ומכנסים מעיל, מצנפת, לידינו עמד אחד מן האסירים שעבדו בזה, ולכל אחד נתנו כתונת, תחתונים, מעיל ומצנפת, מאותן הבגדים שאמרנו למעלה כחול כהה ופסים, הכל מבד דק והיה קר לנו.

אחר כך הצטרכנו לשבת על הקרקע כל הלילה עד הבוקר, אחר כך הכניסו אותנו לאיזה מחסן, היינו מחסן גדול בצד ימין ובצד שמאל, המקום הזה הי' נקרא בירקנאו, שם הגיעה הרכבת של היהודים ושם שרפו אותם. היו 3 קומות של קרשים שם היינו צריכים לשכב, שני ימים היינו בבירקאנו.

בכל בלוק היה ראש הבלוק, הנקרא "לאגער עלסטער", הם היו מן האסירים, אבל א"א לתאר את גודל רשעותם, היו שם אסירים גם משאר האומות, בדרך כלל רוצחים, והיהודים היו מסומנים אחרת מאשר שאר

הגויים. בכדי להכיר את היהודים. ובדרך כלל היו הם ה"בלוק עלטסטער", והם היו ממונים לעשות את כל מיני אכזריות. ובפרט ביום הראשון כשראו שאנשי הס.ס. לא נמצאים בתוך המחנה, חשבנו שמותר סתם לדבר בקול רם, והם תיכף הראו את נחת זרועם הקשה, המכות שהיו נותנים היו או עם ברזל עב, או עמוד עץ עב. וכך היכו על הראש, או שנים תפסו את המוכה כדי שלא יוכל לזוז בשום אבר ואחד היה מכה אותו בכל כוחו, על שלא ראו יותר אצלו סימני חיים.

גם הי' "שטובע-דינסט", הם היו ג"כ רשעים, הם הי' תחת ה"בלוק עלטסטער", והיו ג"כ יהודים שעבדו אצלם, ואבדו את הצלם אלקים, או שלא היה להם בכלל אף פעם צלם א', וג"כ בדרך כלל מצאו כאלו שהיו מהעולם התחתון, וכל מי שהיה יכול להכות יותר, ולקלל יותר היה חשוב יותר אצל אנשי הס.ס. וכל העבודות השחורות (היינו לענות את האסירים בתוך המחנות) היה נעשה ע"י, האוכל שנתנו לנו שם היה איזה מרק הנעשה מאיזה עשבי שדה, שהיה לו איזה טעם משונה, בימים הראשונים היה זה בלתי אפשרי אפילו להגיש מרק זה אל פינו, וחוץ מזה שהיו נותנים את המרק באיזה כלי סרוח, ובלי כף. אחר יום יומיים הי' כבר טעים, אע"פ שהי' מעורב בו כל דבר רע, בכל זאת כל או"א אכל את המרק. ואפילו המים היה בו ריח לא טוב.

בלילה הראשון שכבנו על הקרשים, הבגדים האלו שהי' עשויים מבד דק לא הגינו עלינו מפני הקור. שכבנו ללא שום כיסוי. בלילה שמענו קולות אזעקה כמה פעמים, זה היה כדי שלא ישמעו את הקולות והצעקות שעשו אנשים בחוץ, כי היו כאלו אשר כבר לפני כניסתם אל חדרי הגאזים הרגישו מה שרוצים לעשות בהם, ולא רצו להיכנס לחדרים אלו, והיו שעבדו בהקבוצות האסורים, והס.ס. עמדו שם עם כלבים, וירו בהם, והיו כל מיני צעקות משונות ובלילה עשו קולות אזעקה כדי שלא ישמעו את קולות הנשרפים.

באותו לילה אמרתי שלשה פעמים "וידוי" כי חשבתי כמה פעמים, הנה כעת באים לקחת אותנו, ואחר כך חשבתי שוב פעם, שאולי כעת הם באים לקחת אותנו אל הגאזים, עד שעברה הלילה הזאת.

הם עשו את הקולות, כי כאשר הגיעו הרכבות עם האנשים מהונגרי', היו עושים את כל זה בחיפזון גדול, בכדי שיוכלו להשמיד ולגמור את כל היהודים.

כשעברנו ב"בירקנאו" וראינו נשים וטף מחכים בחוץ ע"י חדרי הגאזים, כי לא היה מקום בפנים, וע"כ היו צריכים לחכות בתור עד שיגיע זמנם לעלות על המוקד, ובדרך כלל עוד באותו היום הומתו ונשרפו, כל הרציחות היו נעשים ב"בירקנאו" שע"י אושביץ.

אמרו שהשטח של "בירקנאו" יחד עם השטח של "אושביץ" היה יותר מ-40 ק"מ מרובעים. וכל המקום הזה היה נקרא "אוישביץ", אבל כל חדרי הגאזים והכבשונות היו במקום הזה, וכל מיני ניסויים שעשו על אנשים חיים, או נשים או ילדים, הכל היה שם. הזריקו להם זריקות של נפט וכדומה, וכל מיני מחלות כדי לראות עד כמה מסוגלים בני אדם להחזיק בזה מעמד, וכל מיני סירוסים עשו לגברים ונשים, הם כרתו איברים שלימי מאנשים חיים - כפי שסיפרו אחר כך האנשים שעבדו שם - ובפרט בספר הנ"ל "הייתי עוזרו של מנגלה", שם יסופרו דברים אשר תיסמר שערות ראש שומעם.

ביום שני אחה"צ אמרו לנו להסתדר - שצריכים ללכת מפה - חשבנו אולי עכשיו כבר יביאו אותנו אל מקום טוב יותר. עשו מיסדר, שהיה נקרא "אפעל" עמדנו כך שעות רבות. ופתאום התחיל לרדת גשם חזק וקור, ואנחנו היה אסור עלינו לזוז מהמקום ומי שהתעלף התעלף, והיה אסור לטפל בו כי אם עפ"י פקודה, וחשבנו כבר שאולי אנחנו נעמוד שם כך עד שנגווע ר"ל. אבל אחר כך ממש לפנו ערב, פסק הגשם והתחלנו לזוז משם הלכנו בשורות בחמישיות - 5 - בשורה אחת, כך זה היה כל הזמן בעת ההליכה.

הלכנו עד שבאנו ל"אוישביץ". שם ראינו כבר מחסנים של מבנים בתי אבן, שם הוכנסנו עוד הפעם למרחץ, והיה כבר המים קצת חמים, חשבנו שאולי כאן יחשיבו אותנו לפחות כבני אדם. ושוב כמו בפעם הקודמת ברחיצה, שרק הנעלים נשארו אתנו, וכל הבגדים נשארו במקום ששם התפשטנו. זה היה כך כל פעם שהי' מרחץ ואפילו גם נתנו לנו בכל יום בגדים אחרים.

הכל היה צריך להיות בזריזות ובמהירות גדולה. וגם לראות ולדאוג שלא לקחת מעיל או מכנסים יותר קטנים מכפי המידה, כי אם היו יותר גדולים לא היה איכפת להם, והנעלים הי' לכל אחד ואחד עוד מה שהיו לו לפני כן.

שם באושביץ אחרי הרחיצה הלזו, הוכנסנו לבלוק שהיו לו חלונות, נתנו לנו איזה כיסוי, כך שבלילה כבר ישננו קצת, וגם חשבנו שיהיה פה יותר טוב, ובאמת כ"ז שהיינו באוישביץ היה המצב באופן האפשרי לסבול. ז"א שכבר

הורגלנו קצת למצב, ושם באושביץ היינו צריכים לחכות עד שיוחלט לאיזה מחנה לשלוח אותנו.

ביום שני שהיינו באושביץ, וזה חל ביום ג' בשבוע ר"ח סיון, נתנו לנו מספרים הם עשו לנו כתובת קעקע (מספר על היד) לכל אחד מספר אחר, הקבוצות שבאו מהונגרי' נתנו לפני המספ' סימן A - וזה היה על היד, מספ' A-4733 - זה היה מספר שלי, ומהיום והלאה לא היה לאף אחד שם פרטי, רק המספ' זה היה השם שלו. וגם על הבגדים היו צריכים לרשום את המספר, על המעיל ועל המכנסים.

שם היה האוכל ג"כ המרק, אבל אולי קצת יותר טוב ממה שהיה ב"בירקנאו", ואולי מפני שכבר התרגלנו קצת לזה. את המרק הלזה נתנו לנו פעם אחת ביום, בשעת הצהרים, ובבוקר איזה משקה "טה", ובערב נתנו פרוסת לחם מעורב בכל מיני דברים, ואולי גם קצת קמח היה מעורב בתוכו.

שם מצאתי את אחי אייזיק עבער. שמחנו מאוד ובכינו כשראינו אחד את השני. איך שהי' נראה עם הבגדים הללו. עד שכמעט בקושי אפשר הי' להכיר אחד את השני. באושביץ לא עבדנו, ועשו רק מסדרים איזה פעמים ביום "אפעל" ואחר כך היו יכולים להסתובב במחנה. ושאלתי אם נמצאים אנשים ממקום זה או מקום אחר, עד שמצאתי אותו.

הנה, בחצר היה אפשרי קצת להסתובב, אבל היה אסור ללכת מבאראק - ר"ל חדר - לחדר אחר. ואני נכנסתי אל החדר שבו נמצא אחי. ונתפסתי בקלקלתי. הובילו אותי לחדר של ה"שטובען-דינסט", ולא ידעתי כבר מה רצו לעשות לי, אבל נתכפר לי על החטא הזה רק באיזה מכות, והודיתי להשי"ת שב"ה ניצלתי, ואז לא נפגשנו יותר רק באמצע היום בחצר. וכ"פ שנפגשנו בכה אחי על משפחתו (זוג' והילדים הקטנים), מי יודע איפוא הם נמצאים. אע"פ ששמענו שם הרבה מהאנשים האסירים שהיו כבר במחנות מזה שנים, והיו כאלה ששמחו לאידינו, ואמרו לנו, אנחנו כבר פה כמה שנים ואתם הייתם בשלווה כל הזמן, ובכל התענוגים, כאילו אנו אשמים במה שהם נלקחו לפנינו כבר משנת תש"ב.

אבל אי אפשר להאשימם, על שביטאו דברים שלא כראוי, בזמן כזה שהוא בצער ומדוכא, היו הרבה שמרוב צערם ניטל מהם האמונה לגמרי, וכל החלק האנושי, אבל אנחנו האשמנו את עצמינו, מדוע לא האמננו לכל מה ששמענו והיה אפשרי להתחבאות או להסתתר - והלכנו כצאן לטבח בלי שום

התנגדות, אבל מה שעבר עבר, והתחזקנו בכל כוחינו להאמין באמונה שלימה שיבוא זמן גאולתינו.

היינו באושביץ עד יום השב"ק, ובשבת הכינו אותנו שאנו נוסעים לאיזה מחנה, לא ידעתי לאן, ומאוד הייתי רוצה שנהיה ביחד אני ואחי לכה"פ כדי שנוכל לעודד אחד את השני, וזה לא היה אפשרי כי הוא היה בקבוצה אחרת, ובבלוק אחר, ולא היה אפילו עם מי לדבר, כי בכל איזה בקשה היתה התשובה מכות נמרצות, זו היתה השיטה שלהם בכדי לדכא אותנו, שלא יהיה לנו שום רצון לשום דבר. ונהיה נטולים כל רגש וחלק אנושי, רק כמו חיות ובהמות יער.

עשו "אפעל", באו משאיות, והם העלו אותנו על כמה משאיות כאלה, וכך היינו צריכים לעמוד כל זמן הנסיעה, עמידה צפופה, ולא לזוז. אחד מאנשי הס.ס. גם נסע אתנו על המשאית, והוצרכנו להתרחק ממנו, מי שנפל או נתקרב קצת אליו מחמת הנסיעה, קיבל על הראש עם עץ עב, וכך הגענו למחנה "קציט", שהיה נקרא "לאגישא", המחנה הזה לא היה גדול, היו בערך כמו 4 צריפים גדולים של אסירים וצריף אחד עבור מטבח ששם בישלו, ואחד המיועד כאילו של "בית חולים", ומי שכבר התעלף ולא היה אפשר כבר לזוז, חיכה בבי"ח זה עד שבאו לקחת אותו לאושביץ.

דבר זה היה בכל המחנות, שבאו מפעם לפעם אנשי ס.ס. ועשו "סלקצי'" (בירור) כל או"א היה צריך לעבור לפניהם והם החליטו מי שעוד מסוגל לעבודה ומי שכבר לא היה מסוגל לעבודה, ומי שהיה כבר נופל, או צבה מחמת הרעב. את כל אלה לקחו במשאית לאושביץ אל בית השריפה, ואף אחד כמובן לא חזר משם.

ע"כ כאשר היו באים אנשי הס.ס. המלאכי חבלה האלה, החזיק כל אחד את ראשו מורם גבוה, כאילו עוד כוחו במתניו, המחנה הזה היה מן המחנות הגרועים ביותר, כך נודע לנו גם אח"ז, ראשית היה זה מחנה קטן, וכל אחד היה תחת פיקוח מיוחד בכל דבר, היה בכל בלאק "בלאק עלטסטער" והיה "שטובע-דינסט" תחתיו, הם היו האחראים על המקום. על הסדר על המיטות שכל אחד היה צריך לסדר הכל בדיוק ואם לא סידר בדיוק קיבל עונש חמור. והנקיון בה"בלאק". היה אסור לדבר בקול, וכן בענין הבגדים, ולהתגלח כ"פ - ולהתרחץ בכל יום. וגם את האוכל הם חילקו, והם עשו מה שעלה ברצונם, אם היה ברצונם לקחת את המנות שחילקו ולתת להאסירים, או כשלא רצו

לא חילקו הכל, או ענשו כפי רצונם וגם בידם היה להחליט לא לתת את המרק מלוא הצלחת. הכל היה ה"בלאק עלטסטער" מחליט.

אוי ואבוי למי שהתלונן, או למי שנאבד או שנתחלפו לו הנעלים, או שום דבר אחר. חוץ מזה גם ה"לאגער-עלטסטער", שהוא היה ממונה על כל הבלאקים, בדרך כלל הלאגער עלטסטער היה גוי או גרמני רוצח, שהיה נידון בשביל רציחות למאסר עולם, בעבודת פרך, הוא היה הממונה, והגרמנים לא הסתובבו הרבה בתוך המחנה, רק כל יום עשו סיור וראו שהכל מסודר ויש להם על מי לסמוך, כי ה"בלאק עלטסטער" היו אנשים אכזריים, ומכות וקללות, זה היה כל היום, והם עשו יותר ויותר מכפי אשר נצטוו. הי' חלק מהממונים ב"לאגער עלטסטער" או "קאפוס" שהיו יוצאים מן הכלל שהאסירים הרגישו שהם צועקים רק לפנים, כי לצעוק ולקלל היה צריך כ"א. ולמזלינו ה"בלאק עלטסטער" שלנו שהייתי אצלו (לא אזכור בדיוק שמו) רק כמדומני מספ' 1 היה בחסד, לעומת האחרים. אם מישהו דיבר עם השני, עשה את עצמו כאילו לא ראה.

את התפילות התפללנו בצינעה, כפי מה שזכרנו בע"פ, כי כל הזמן לא היה לנו שום ספר או אפילו איזו דף לראות אם עוד אנו זוכרים צורת אות או לא. הכל כפי שזכרנו עוד מאז. מי שהיה זוכר הזכיר את השני, ידענו חשבון הימים כי ביום ראשון לא עבדו. ידענו חשבון איזה יום הוא, כי בלי זה גם זה היינו שוכחים, כי היינו כמו בהמות, לא היה לנו שום מגע אם אף אחד מבחוץ. ולא ידענו אפילו איפוא אנו נמצאים, אם בפולין או בגרמניה, שום דבר מהמתרחש בעולם, בוודאי שלא ידענו. וכל מגמתם היתה לדכא אותנו, כפי שאמסור - איך היה סדר העבודה - וגם כפי שידענו החגים שהיה פסח באיזה יום, לפי החשבון של א"ת ב"ש, ופסח היה שב"ק, וכך עשינו חשבונות כפי שאמרנו.

כמו שאמרתי, המחנה הזה היה קשה, כי כשבאנו מהעבודה, עשו לנו הכל בכדי שלא נוכל לנוח, פעם סתם לרוץ, ופעם לעשות אימונים, כי בכלל לא היה לנו כח אפילו להרים את היד או הרגל, וכל מי שלא עשה כפי שנצטווה, מר היה לו מאד. בבוקר הלכנו לעבודה - בבושטעלע - זה היה מקום עבודת בנין, לצרכי המלחמה, ולעשות מסילות לרכבות, וע"ז הי' ממונים ה"קאפו", הוא היה הגדול במקום העבודה, ותחתיו היה ה"פוראר בייטער". הם היו רשעים גמורים, כי במחנה הי' רק איזה שעות ופה היה כל היום וכל העבודה היתה רק כדי לפרך את גופינו, כי לפעמים שלא הי' מה לעשות היו צריכים לקחת את האבנים מצד זה ולשימם בצד זה, ואחר כך שוב להחזיר אותם,

ה"פוראַרבייטער" היה שם כל רגע, ואם מישהו הרים את הראש זה כבר נחשב שלא רוצה לעבוד. והיו צריכים להיות תמיד בראש מורכן, ולא לעמוד לרגע. והצעקות והקללות כרגיל. - "באַוועגט אייך - רירט אייך" - בדרך כלל מי שעובד ורואה מה שעובד אזי יש לו סיפוק לפעמים, כשהוא רואה שנעשתה איזו עבודה, וגם הזמן עובר, אבל כאן היתה העבודה רק כמו עבדים, "שקלאפען".

אסור היה לדבר או לתת עצה מי שהיה מבין בעבודה, כי תיכף ומיד קיבל מכות רצח. היה נראה שכל העבודה היתה רק לענותינו לא לשום תכלית, והאכזריות של ה"קאפוס" היתה יוצא מן הכלל, והקאפו שלנו ז"א שהיינו תחתיו היה יהודי - רוצח. שהוא בעצמו התפאר לפנינו שנדע שאין לנו כל כך שערות בראש כמה אנשים שהוא כבר הרג במו ידיו.

רוב פעמים מי שנהרג ע"י יריה או תאונה, קנאו בו, אין אנו מסוגלים כעת להבין באלו כוחות החזקנו מעמד בסבל גדול זה, ממש חוץ לדרך הטבע, כי בכל יום הי' סיפור בפני עצמו.

הקימה בבוקר, ואחר כך העמידה בתור כדי לקבל קצת קפה, בכלל איך שהי' וממה שהי' עשוי הקפה הזה, ולקבל מכות כאשר לא מצאה חן העמידה בתור, או אם המיטות לא היו מסודרות כפי שהי' צריך לסדר. ואחר כך לעמוד ב"אפפעל" - והיה אסור לזוז, ולפעמים כשהיה יורד גשם או שהי' קור בכל זאת הוצרכנו לעמוד כך שעות, ואחר כל זאת ללכת לעבודה. וכל יום בערב היינו כ"כ מדוכאים. ובכל הדרך שהיינו הולכים רק הסתכלנו כלפי מטה, אולי נמצא על הכביש איזה דבר מאכל, פרוסת לחם או משהו דבר אחר. חשבתי, כי אפילו אם היינו הכלבים הגרועים ביותר ג"כ א"א לענות אותם כ"כ, בהכאות וברעב. כך זה היה כל יום. אחר שחזרנו בערב אל המחנה, היה עוד פעם "אפפעל", לספור אותנו אם ח"ו לא נאבד מישהו בדרך, ואחר כך אם לא מצאה חן איזו התנהגות של מישהו, היינו צריכים לסבול כולנו ציוו עלינו לרוץ או לעשות אימונים כאלו, לכרוע ולהתכופף, ואחר כך היה קבלת האוכל, כל דבר היה עינוי, אני עשיתי איזה עצה עבורי, וזה החזיק אותי קצת כי תיכף שהתחלנו לעבוד, התחלנו להתפלל בע"פ מה שידעתי, וגם תהלים איזה פרק שזכרתי בע"פ.

לפני שהתחילו הצרות, כשהייתי בבית, אמר לנו אבא ז"ל, איזה מזמורי תהלים שאגיד בכל יום לשם סגולה, וזה אמרתי שם ג"כ. והם: טז, כה, כו, סז,

עא, עז ועוד. מה שזכרתי בע״פ אפילו הזמירות של שבת מה שזכרתי בע״פ והזמירות של מוצאי שבת, כל מה שזכרתי בע״פ אמרתי, כמובן רק בנהימה. ורק הצטערתי מדוע איני זוכר יותר. וכך כמעט עבר עלי היום, כי בלי זה לא הייתי יודע איך היה באפשרותי להחזיק מעמד.

כל הדיבורים שאחד דיבר עם השני, היו מעניני אוכל והיו יהודים פשוטים מהכפרים שהיו מספרים מה שהיו נוהגים לאכול, תפוחי אדמה בשמן, ולא היה כח לכל אחד לספר רק שמעו בפה פתוח והריר יצא מפיהם, וחשבו שמי יודע אם יהיה עוד זמן שהלחם יהיה באופן חפשי מונח על השלחן, ויוכלו לאכול כמה שרק ירצו. וכ״פ עשו חשבון הנפש על מצבינו בו אנו נמצאים ובזמן מועט ראו רק שהם התנפחו מרעב, ואחר כך לקחו אותם ל״אושביץ״ ב״סלעקציע״.

הרשעות של הקאפו - והפוראַרבייטער היתה יוצאת מן הכלל. היה להם חיות ותענוג לענות סתם כך את האסירים, אע״פ שגם הם היו יהודים. אני תמיד נזהרתי לעבוד ולא לעשות משהו שאסור, בכדי שלא לקבל מכות, אעפ״כ לא תמיד הועיל, היה קאפו אחד בשמו ״שטופפער״, יהודי שתמיד עמד להשגיח שמישהו לא יסיח ח״ו דעתו מן העבודה, ופעם כשהלך לאיזה מקום, והיתה קצת שמחה שיוכלו לנוח על איזה רגעים. והנה פתאום ראיתו אותו כשבא מאיזה צד בחשאי, ותיכף ומיד רמזתי להאסירים שיתחילו תיכף לעבוד כי הוא בא ולא רציתי שהם יקבלו מכות, אבל הוא הבין שאני עוררתי אותם משהו באיזה רמז. ולא ידעתי מה שחשב בזה, בכל אופן התחיל להכות אותי עד שהתעלפתי, ולהגיד אם אני כן אשם או לא, זה לא היה חשוב ולא היה שייך, כי היה אסור לדבר ולהגיד שום תירוץ רק לקבל את המכות בשקט. גם היה ״פוראַרבייטער״ שמחמת שמחה ציוה שכל אחד ישא על כתיפו כסבל שקי מלט, בכוחות שמחוץ לדרך הטבע, והוא עמד באמצע, ומי שעבר לפניו קיבל מכה במקל בלי שום סיבה, רק זה היה תענוג שלו, לראות האסירים מתפתלים ממכאובים.

פעם אחת, בשנתיים הראשונות שהייתי כבר באי״י בחליסה בסימטא ע״י המקוה רח׳ יהודה הלוי, לפתע ראיתי לפני את ה״פוראַרבייטער״ הזה, והוא כשעודנו מרחוק הכרתי אותו, וגם הוא הכירני, והתחיל לדבר אלי, אולם כאשר ראיתיו, התעלפתי, וניטל ממני כח הדיבור. ועד שהתאוששתי נעלם ממני ולא ראיתיו יותר.

אותו הדבר היה במחנה כנ״ל, שביום ראשון לא עבדו, אבל עשו הכל שלא נלך ריקם, ולא נוכל אפילו לנוח קצת. ראשית דבר היה ״אפפעל״, לחכות בחוץ, בין שהיה שמש וחם, ובין שירד גשם או ששרר קור עז, היינו צריכים לחכות שעות שלימות בלי שום סיבה עד שיספרו אותנו. הם ספרו אותנו כמה פעמים ביום: כאשר קמנו בבוקר, ובצאתנו לעבודה, ובעבודה, לפני שחזרנו אל המחנה בכניסה למחנה, ואחר כך עוד פעם לספור את כולם, וכל אחד כרע תחתיו מחוסר אונים, ולא יכול היה לעמוד על רגליו, ומסביב הסתובבו הקאפוס וה״לאגער פיהרער״. לראות ולהסתכל ולבדוק את כל אחד, אם התגלח טוב ואם רחץ עצמו טוב, ואם הוא עומד טוב, אם אינו עושה איזו תנועה וכמעט כל יום בעבודה היו יורים באיזה אסיר. מי שלא מצא חן בעיני ה״קאפו״ הכוהו מיד עד כמעט שיצא נפשו, ואח״כ מסר לה-ס.ס. שהאסיר הזה רוצה לברוח, ואז ירו בו למות. אחר כך היינו צריכים לסחבו עד שער המחנה ולהעמידו כך בכדי שכל אחד יראה מה שעושים למי שלא ציית לממונים עליו, או מי שרוצה לברוח. היה לי חבר אחד בעבודה, שהלכנו יחד ושבנו ביחד, הוא היה יהודי ת״ח ונכבד, וגם היה עשיר מקודם, ומצא לו איזה הכנסה ע״י שהתקשר עם איזה ״קאפו״ שיתן לו זהב, כי הרי היו לו השיניים של זהב, והוציא כל פעם איזו שן אחת של זהב, ונתן לו, ובתמורה קיבל פרוסת לחם. הוא הוציא בחזקה את כל השיניים ונתן לו, אחר כך ביקש שיתן לו פרוסה, ואז התחיל להכותו עד הסוף, ואח״כ ירו בו הס.ס. עפ״י פקודת הקאפו. בעבודה ראיתי שקיבל מכות וגררו אותו לצד, וכשחזרנו מהעבודה, היה ג״כ מועמד כשהוא הרוג, נשען על עץ, להראות לכולם ודבר זה דיכא אותי מאד, כי הייתי מקושר עמו מאד ודיברנו ד״ת, ועודדנו אחד את השני, וראיתי אותו הרוג, מובן שזה השפיע עלי לרעה, ועוד יהודי מיהודי פולין שלא מצא חן בעיני הקאפו שעשו לו כדבר הזה.

וכל זה אני מדבר על אנשים מוכרים, כי בעוה״ר לא היו הרבה שהכירו זא״ז, כי בכלל לא הכירו אחד את השני, ולא דיברו אחד עם השני ולא התעניינו אחד בשני לדעת ממנו. המרה שחורה היתה נסוכה על פני כל אחד ואחד וזו היתה שיטת הגרמנים ימ״ש, שכל או״א לא יהיה לו שום חשקת חיים, ולא חשקת מות. כדי שיוכלו לעשות עמהם מה שירצו, ושיהיו כמו חמורים אומללים.

למשל אם היו אומרים לנו ללכת, ולפניהם היה גדר, אזי היה אסור לשאול

כיצד נעבור את הגדר הלאה, רק להמשיך ללכת עד שהם יגידו ללכת לצד אחר. כמו בהמה.

היו פעמים שלא היה להם מה לעשות, מחמת טוב לבם, אמרו לנו שיכה אחד את השני או לנשוך אחד לשני, והכל בכדי לאבד מאתנו כל זיקה אנושית, ועוד דברים שכמעט א״א לספרם, כי כל יום היתה אותה מטרה, באופן כזה ופעם באופן כזה.

בשנת תש״א, כשהייתי בפולין, וידעתי שישנם עוד יהודים בעולם, והורי בבית וישנה עוד משפחה, אזי חשבתי שיהיה לי למי לספר לכה״פ, ואז זכרתי מכל יום מה שאירע, וכשחזרתי כתבתי לי מכל יום מה שאירע, כמין יומן. ומובן שנעלם רק אחר כך מה שזכרתי כתבתי, אבל באושביץ היו העינויים יום-יומיים, חשבנו שח״ו אין עוד שום יהודי בעולם, וכל היהודים שהיו שם במחנות לפני זה אמרו, אנו חיים רק עד זמן שהיטלער יהיה בעולם, ואם יראה שמפלתו קרובה ובטוחה, אזי יהרוג את כולם, ולמעשה זו היתה התכנית שלו. רק בחסדי ה׳ ובניסים גדולים, מכל אחד שניצל, אבל בכל אופן לא היתה המחשבה שלנו עומדת לכך שיהיה עוד עת וזמן אשר נצטרך ונוכל לספר למישהו, והיינו מטומטמים רק מחשבה אחת חשבנו האם עוד יבוא יום שנוכל ללכת חפשי ברחובות ולאכול לחם בלי הגבלה.

לפעמים כשנתנו מעט זמן לנוח בין יהודים חרדים, דבורינו הי׳ רק כמה טפשים האנשים שהיתה ביניהם מחלוקת, על מה? על דברים בטלים. וכולם היו בטוחים שאם נצא עוד לחפשי ודאי שאף פעם לא תהיה מחלוקת, כאשר ראינו שנאת הגויים אלינו, כמה אנחנו צריכים להתאחד באהבה, ובפרט אם יהיה אפשרי ללכת חפשי ברחוב ויהיה מקום לנוח, ולאכול לחם לשובע אף פעם לא יהיה עוד עולם טפשי כמו שהיה. בעוה״ר לא למדו לקח מכל זה והעולם שוקע יותר ויותר במחלוקת, ואחד רוצה לבלוע את השני, אע״פ שיש ב״ה שפע מכל טוב ד׳ ירחם. בכל אופן אני מדגיש כ״פ כי א״א לספר מה שאירע עמנו אפילו מיום אחד ולצייר כפי שהיה. היו הרבה אנשים שכתבו יומנים, ר׳ יחזקאל הרפנס כתב ספר ״בכף הקלע״ א״א להבין כיצד יכול לזכור מכל יום מה שעבר עליו. בכל אופן עוד לא ראיתי מי שיכול לצייר את ההרגשה של כל או״א.

ידוע הסיפור, שאיזה יהודי הציל פעם את המלך אחר שרדפו אחריו במלחמה הצד שכנגד, והוא ברח ונחבא אצל היהודי, והיהודי מסר נפשו

להצילו ע"י שהכניסו למטה וזרק עליו את כלי המטה, וכשבאו לחפש אותו לא מצאוהו, ואחר כך כשהלך ממנו, ניצח מלך זה את המלחמה, והוא הזמין לארמונו את היהודי ורצה לגמול לו והתיידד עמו בשיחה ידידותית, ובאמצע השיחה שאל היהודי את המלך: הייתי רוצה לדעת איזו הרגשה היתה למלך בעת שבאו הרוצחים לחפשו בכדי להרגו, והוא שכב אז במיטה, איזו הרגשה היתה לו?

המלך התקצף וצלצל מיד בפעמון אל אנשי משמרתו, וצוה להוביל את היהודי לבית הסוהר. היהודי התחיל לבכות ורצה להסביר שלא רצה בזה לפגוע במלך, רק סתם שאל, והמלך לא רצה לשמוע, ותומ"י לקחוהו ושמו עליו כבלי ברזל, וסחבוהו וזרקוהו לבית הסוהר. הוא נשאר שם המום, כי נפל לפתע מאיגרא רמה לבירא עמיקתא.

לפתע באו לומר לו שהמלך גזר עליו שצריכים לתלותו, והיהודי התחיל לבכות ולהצטער איך שפתאום נטלו ממנו את כל המשפחה, האשה והילדים, ויתלו אותו, אחר כך באו אנשי המשמר, והובילוהו אל מקום התליה, סחבוהו עד מקום עמוד התליה וכבר שמו על צווארו את חבל התליה, והנה לפני שהתחילו להעלותו על העץ, פתאום באה פקודה מהמלך שתיכף ומיד ישחררוהו.

מיד הורידוהו מהתליה, שיחררו אותו והובא שוב אל המלך בכבוד, ואז התחיל היהודי לבכות מדוע הגיע לו כדבר הזה.

אזי ענה לו המלך - הרי אתה בעצמך ביקשתי שאצייר לפניך איך היתה הרגשתי ומחשבתי בשעה שהרוצחים הי' למולי בעת שבאו בכלי זיינם ורצו לנקום בי נקמת מות. ולא יכולתי לצייר לך כ"ז רק אם אתה ג"כ תהיה באותה צרה ובאותה מצב, ואז תוכל להרגיש זאת.

וכן הוא בנידון דידן, כי מי שלא היה שם לא יוכל להבין, ולא רוצים אפילו שיבין רק ילמד קצת מדברים אלו, מה שגויים מסוגלים לעשות, ואולי ע"ז תתעורר בנו יותר מדת החמלה והאהבה ליהודי אחר.

אנחנו היינו במחנה "לאגשי" - עד לפני ר"ה, אז התחילו לפרק את כל המחנה לאט לאט, ראשית את הילדים שלחו למחנה "מונו", אנחנו לא ידענו רק לקחו אותם מאתנו ואחר כך נודע לנו שהם הובאו למחנה "מונו" או "בונו". זה היה מחנה גדול של צעירים וכפי שסיפרתי הייתי ביחד ב"לאגשי" כל הזמן עם משפחת זוגי ר' אנשיל פולק, ושני בניו הצעירים, להם היה קצת

יותר טוב, אחד היה איזה עוזר ל"בלוק עלטסטער", ושימש אותו, ועי"ז היה יכול מפעם לפעם להביא לאביו מעט מרק או פרוסת לחם. כשנלקחו היה הצער של אביו כפול, ראשית לא ידע איפוא יקחו אותם. היו לו גם 2 בנות שהיו במחנות עבודה והוא לא ידע מהן, וחשב כל הזמן שהן ניספו, וכל נחמתו היתה בשני בנים אלו, ופתאום נלקחו ממנו, וגם העזרה שהיתה לו מהם היינו משהו לאכול ועתה נלקח אתם ביחד. אחר כך נודע לו שהם רק באו למחנה עבודה "בונו", אבל הם ניספו אחר כך, כי נהרגו ע"י הס.ס. לפני השיחרור. ר' אנשיל עצמו ניצל אחר כך, ונודע לו שבניו ניספו ע"י שמצא אנשים ממקומו אנשים שהיו ביחד אתם, רק הבנות נשארו בחיים, והוא היה גר בחיפה, והבנות באנוורפען ועוד.

גם ב"לאגשי" עשו סלקציא, שכל החלשים וכן כל מי שהיה נמצא בבי"ח שהי' נקרא "קראנקענבוי" נלקחו לאושביץ, והיו לי שם ג"כ מכירים שבאנו ביחד מהגעטו, וושוי ובורשא. והם בכו שכמעט ידעו את סופם המר. אמרו להם שמובילים אותם לבית הבראה, אבל כבר ראו כשסחבו על האוטו משא את האנשים וראו כבר איזה בית הבראה מחכה להם, שם הוכנסו תומ"י לבתי הגאזים ונשרפו. היו ג"כ שנדחסו על אוטובוסים כאלה, אטומים, והיה בהם צינורי גאז ועוד. תיכף נחנקו בגאז ואחר כך הורידו אותם מיד אל המשרפות - קרעמעטאריום.

אני הייתי בין האחרונים שפורקו מן המחנה. וברי"ה היינו עוד ב"לאגשי", האוכל היה אז יותר טוב כי היינו מעטים, ולא היה אפשרי לבשל פחות מסיר, ע"כ היתה המנה גדולה יותר ממה שהיה לפני זה, שפירקו את כל המחנה.

לפני הפירוק הסופי היה איזה נסיון בריחה של 2 אנשים לא יהודים, שהי' להם קשרים בחוץ, אבל תיכף נתפסו ונהרגו במיתות משונות לעיני כל.

בין כסא לעשור הובילו אותנו על משאית, עם נגררת עד המחנה "יבוזנה", שם היה אחי י' עבער. לו נודע כי אני ג"כ צריך לבוא, כי מהמחנה לאגאשי הצעירים הובלו ל"בונו", כנ"ל. והאחרים ל"יאבוזנה". ומצא שם מישהו ממקום שלנו שסיפר לאחי שאני נמצא ג"כ ב"לאגאשי", וע"כ חיכה לי כשהמשאית הגיעה לשם, הוא היה כבר חלש מאד, אע"פ שהיה גיבור, ואיש בריא לפני כן, אבל הוא התמוטט ונפל ליאוש. וכבר גמר בדעתו שאין לו יותר כח להחזיק מעמד, ולמה לו לייגע כ"כ, ע"כ גמר בדעתו שאם תהיה "סלקציא" כמו שהי' מזמן לזמן, לא יעשה שום דבר למנוע, היינו להראות

את עצמו בקומה זקופה כאילו יש בו כח לעבוד, כי ממילא הם חשבו שכולם יאבדו ח"ו, רק שהי' להם חבל שמי שמסוגל לעבוד עבורם לחסלו תיכף, כי אפשר לחסל אותו יותר מאוחר ואם ראו מישהו שיש לו עוד רצון וכח לעבוד לא לקחו אותו, וכשאחי שמע שאני בא לכאן, דבר זה נתן לו קצת עידוד, כי הוא היה כל הזמן מדוכא, בגלל בניו הקטנים שניספו, והוא חיכה לי וקיבל פני בגזר אחד שהיה לו, לא ידעתי מאין. כשבאתי לא הכרתיו כבר, רק הוא הכירני, כי בימים האחרונים בזמן שנשארתי במחנה באחרונה היה לנו יותר אוכל ע"כ הייתי קצת יותר רענן, ולכן היה יכול להכירני. ובפרט ששמע שאני בא. אבל אני לא הכרתיו כי לא עלה בדעתי שאמצא אותו. וכך כשירדנו אל המחנה הוא נפל על צווארי ונשקני, ואני לא הכרתיו כי נדמה לי שהוא יותר קטן ובפנים של "מוזלמאן" (כמו שהיה נקרא שם).

עודדנו אחד את השני, עד שהוא ג"כ נתחדש בו רצון החיים. לא היינו אמנם בבלוק אחד רק אחרי העבודה יכולנו לשוחח ביחד. כי מחנה "יבוזנה" הי' מחנה גדול פי 50 מ"לאגאשי", ממילא לא היה פיקוח כל כך בתוך המחנה, רק היה תלוי באיזה בלוק היו נמצאים. העבודה בחוץ היתה אותו דבר כמו ב"לאגאשי", רק בתוך המחנה היה יותר חפשי. הרב מראחוב היה ג"כ במחנה "יאשבוזנה" יחד עם בניו. וה"בלוק עלטסטער" היה יהודי ונודע אחר כך ג"כ ליהודי דתי, אבל כמובן בחוץ לא היה אפשרי להכיר כל כך, הוא היה ג"כ צריך לצעוק ולקלל, אבל בצנעה החזיק את הרב מראחוב, ז"א בבלוק לא היה צריך לעשות עבודות והיה ג"כ מניח תפילין ש"הבלוק עלטסטער" העלים עין מזה, כי במקום אחר לא הי' אפשרי לשמור בבלוק את התפילין, ולפני העבודה מי שרצה להניח תפילין רץ להניח, כי לא היה זמן רק איזה רגעים ללכת לנקיון ולרחוץ את עצמו ברגעים אלו, ואעפ"כ אנשים רצו להניח תפילין על רגע, ולפעמים היה שאחד לקח את הראש ואחד הניח את של היד, כי לא היה מספיק זמן. ברם, זה נמשך רק איזה שבועות, אחר כך כשעברנו לבלאק אחר שהי' רחוק מפה, כבר לא היה אפשרי לעשות זאת, וגם עבדתי בלילה, לא היה כבר שום אפשרות להניח לפני עבודתי. ב"בושטעלי" היה מקום עבודה של כל מיני עבודות, לפעמים עבדתי יחד עם אחי ביציקת בטון על גג, וכפי שאמרנו לעיל היינו כל כך מטומטמים, בשעת העבודה הי' הראש למטה, ואפילו כאשר סחבנו עגלות עם מלט לא הסתכלנו לאף מקום רק לסחוב, פעם כשעבדנו על איזה קומה 3 או 4 והיינו צריכים לסחוב עגלות עם בטון, על הגג, ואחר כך להביא חזרה את העגלה הריקה, על המעלית, זה שהעלה את

העגלות והורידם, אני לא הבחנתי שהלופט הזה, ר״ל המעלית, כבר ירד, ואני חשבתי שהוא נמצא אצלי למעלה. יש שאמרו לי אחר כך שזה שהיה ממונה על הורדת הלופט שראה אותי שאני הולך בראש מורד עשה בכוונה להוריד את הלופט הזה ותיכף נפלתי עם העגלה של ברזל מקומה 3 או 4 ובניסי ניסים ניצלתי אינני יודע בעצמי איך, נשארתי תקוע באמצע הנפילה, וב״ה יצאתי בלי שום פגע. אחי היה אז למטה, וכשראה זאת תיכף תפס אותי וראה שאני חי, לא האמין למראה עיניו, הוא משמש בי וראה שאני לא פצוע והתחיל לנשקני. וכך היה, שכל מי שניצל היה הכל בנסים.

הקור היה נורא, ובפרט בלבושים האלו שלבשנו, וכשהיי קצת זמן לנוח נדחקו אחד על השני, בכדי להתחמם קצת. וגם היינו קורעים את הניר משקי המלט, או אם בכלל מצאנו איזה נייר, שמנו אותם תחת הבגדים בכדי שלא יהיה לנו קר כל כך, אבל אחר כך נודע להם הדבר, ועשו בדיקה, ואצל מי שמצאו שהלך בניר תחת בגדיו קיבל מכות רצח.

התפילות בר״ה וביו״כ ג״כ התפללנו, כל אחד מה שהיה זוכר בע״פ. ובליל כל נדרי נכנסו כמה יהודים מאיזה בלוק, והיה איזה בעל תפילה, שזכר איזה פזמונים, ובשעה מועטת התפללנו קצת, בר״ה הייתי ב״לאגאשי״ וגם כן לא היה אפשר להתכנס, כי אפילו לרגע לא יכולנו לעמוד ביחד, רק בלילה כן התפללנו. ואני הייתי הבע״ת בליל ר״ה, והקאפו שקיבלתי ממנו מכות ג״כ היה שם, ובתחילה פחדנו ממנו, אבל אחר כך אמר שהוא רוצה ג״כ לשמוע, ובכל יום היה, כפי שאמרתי לעיל, שכ״א זימזם מה שזכר בע״פ. ה״קאפוס״ שהיו ב״לאגעשי״ קיבלו פה גם כן תפקידים אלו, בראשית כשבאו, חברו עליהם האסירים שהיו ב״יאבנוזה״, שאנשים סיפרו להם איך הם עינו את האסירים, ונתנו להם מכות. אבל הם תיכף התחנפו בפני הס.ס. שהם יודעים את המלאכה איך לענות ותיכך נתנו להם פה תפקידים של קאפו ועוד. והקאפו שאמרתי שהיי בלאגאשי ואמר לנו, שנדע שאין לנו כ״כ שערות, כמה אנשים כבר הרג, קיבל פה תפקיד להיות ״בלוק עלטסטער״ בבלוק מס׳ 12 (שמו היה בוקסר) - ולי היתה הזכיה להיות אחר כך תחתיו, מה שהיי יכול לעשות איזו רשעות עשה. הוא היה ממונה להחליף את המלבושים שהיו צריכים מפעם לפעם. בבלוק אחר היה אפשרי לפעמים לחפש אם איזה נעל לא התאים, לקחת אחר. כי אחר כך לא היה לנו כבר הנעלים שהבאנו מהבית, רק מה שקבלנו משם נעלי עץ. אבל הוא עמד במקלו להשגיח שלא יקחו נעלים, או משהו, ואם נזדמן לאחד שני נעלים שמאליות או ימניות, ורצה

משהו, ואם נזדמן לאחד שני נעלים שמאליות או ימניות, ורצה להחליף קיבל מכות עד מות ולפעמים אירע שהיו יותר קטנים או גדולים, וללכת בנעלים האלה, כשהיה חורף והרבה שלג וקרח נדבק למטה על הנעליים, ולא היה אפשרי להרים את הרגל, וכך היו צריכים ללכת, ולפעמים גם לרוץ, והם התענגו על זה כשראו איך אנו מתנועעים בהליכה.

גם בלילה היה מתענג, מפעם לפעם באמצע הלילה להעיר את כולם, ולראות את הרגלים אם הם נקיות, אם רחצו אותם היטב. וכמעט כל אחד היו לו רגלים נפוחות, ובפרט בחורף בגלל הקור, שבקושי הגיע עד המקלחות וכך הלך ממטה למטה לבדוק את כל הרגלים, ועוד עיניים יומיים כאלה, "שיגרתיים" ולא שיגרתיים.

פרק יב

במכרה הפחם

כאשר התחיל הקור הגדול, היה קשה מאוד לעבוד כל היום בחוץ, במקום העבודה. וע"כ התחשק לי לעבוד במכרת הפחם. אמנם אמרו ששם העבודה קשה, אבל אמרו שמתחת לפני האדמה לא קר, ע"כ פניתי לשרייבער הפקיד הממונה על סידור העבודה, וזה הלך בלי בעיות. וביום מן הימים קראו לי, וסידרו אותי בקבוצה לעבוד במכרות הפחם.

המכרה היתה מאות מטרים מתחת לאדמה. ההליכה מן המחנה בחוץ היי בעוד ליל. וע"כ כדי שח"ו לא נברח, היינו אסורים בכבלי ברזל, כל אחד היה קשור בידו האחת בעמוד ברזל באמצע, שהיי לאורך הקבוצה, שורה אחת היו כבולים בידם הימנית מצד זה של העמוד, ושורה השני, היי כבולים בידם השמאלית. וכך הלכנו כל הקבוצה. ושם הביאו ונתנו לכל אחד איזה מנורה שנדלקה בקרביט. וזה האיר רק 1 מטר או קצת יותר. וכשהיינו כבר תחת האדמה, היתה כל קבוצה במקום אחר, הצרכנו לעבור בחורים לזחול על הבטן ממקום למקום, ואחר כך לעבוד.

אי אפשר לתאר את העבודה הקשה הלזו, שהיתה שם, ומה שהיי עד עכשיו היה כאפס וכאין לעומת זה, והממונים עלינו היו "פולקים", שהיו נקראים "שטיגר", כעת עובר שעה כהרף עין, ושם רגע היה נחשב כמו שנה.

אין לי האפשרות להסביר את הכח הנפשי של מי שנשאר בחיים והחזיק מעמד. כמה פעמים חשבתי שזה בלתי אפשרי שאני עדיין בחיים... זה לא היה בגדר אנושי. בוודאי אני כעת בעולם העליון בגיהנום - ואלו הם המלאכי חבלה שרודים בנו, על העבירות, ולפעמים חשבתי אולי אני רואה הכל בחלום, כי בהקיץ אין אפשרות לסבול כל כך, ואולי אקיץ עוד מהשינה, כל כך הייתי מדוכא.

עבדנו איזה שבועות ביום ובאיזה שבועות בלילה, כשעבדנו ביום לא ראינו כל הזמן את האור כי יצאנו לעבודה בלילה, לפנות בוקר בעוד לילה, ושם היה כל הזמן חושך ואפילה, וכשחזרנו היה ג"כ לילה, וכשעבדנו בלילה היה יותר גרוע, כי ביום לא הי' אפשרי לישון כי עשו כל מיני תרגילים - כדי לענותינו - כל היום חשבנו, איך נוכל ביום הבא עוד לעבוד. כך זה נמשך בערך כ-2 חודשים ויותר.

ביום א' היה לי האפשרות לפגוש את אחי, והיה ביום רביעי פ' בא ג' שבט בערב כשבאנו חזרה מהעבודה, והיה הסדר כשעבדנו במכרה שתיכף בבואינו אל המחנה הוצרכנו ליכנס לבית המקלחת. ופתאום כאשר באנו לשם, והנה המקלחת איננה, ואז שמעתי מאנשי המחנה כי היתה הפצצה, והמקלחת כבר איננה. וגם עוד איזה בלוקים וגם המטבח נהרסו. למעשה כשעבדנו במכרה בחוץ, היה זה כמעט יום יום שהיו הפצצות, ובמקום העבודה באו הרבה מטוסים בכל יום, והפציצו. וזה היה עבורינו להצלה, כי בעת הזאת נחנו קצת, כי היו צריכים להתחבא בבונקרים. ולא חשבנו על דברים אחרים רק ע"ז שיהיה לנו קצת מנוחה. וכעת ג"כ עדיין לא עלה על דעתנו כי אנו מתקרבים אל השחרור כי למעשה היה זה האופנסיבה הגדולה, היה אז 17 בינואר, כי הרוסים עמדו חדשים במקום אחד ולא זזו, ופתאום התחילו בכח גדול להדוף את הגרמנים.

ואז בבהלה התחילו הגרמנים לפנות את המחנות, כל המקומות שהיו סמוכים לאושביץ ואושביץ בכלל.

כאמור אנחנו לא ידענו משום דבר ולא התעניננו בשום דבר, רק שמעתי שהמטבח הרוס, ואפשר למצוא תפוחי אדמה או סלק או גזר, כל אחד רץ אולי ימצא משהו לאכול, ואחר כך בלילה נודע לנו שאנחנו הולכים הלאה, כל אנשי המחנה, והלכתי לבקש את אחי כדי שנלך ביחד, מצאתיו במצב קשה, כי באותו יום קיבל מכות אכזריות, כמעט שלא היה באפשרותו לזוז, וגם על

הידים קיבל מכות, ואצבע אחת היתה שבורה, כי ה"בלאק עלטסטער" נדמה משהו, שהוא ליכלך איזה מקום ב"הבלאק", והוא אמר שלא עשה זאת, ועל זאת קיבל מכות אכזריות. כי היה אסור לדבר ולתרץ על עצמו, רק לשתוק ולקבל המכות, והיות שהוא ענה, היתה זאת חוצפה גדולה, וע"כ קיבל מכות אכזריות בלי רחמנות. עד שעודדתי אותו שיבוא אתי ונלך ביחד.

פתאום שמענו שיש איזה מחסן של אוכל שנפרץ, וכל אחד רץ להביא משם אוכל, כי הס.ס. היו טרודים בעצמם, להכין את עצמם לפרק מה שיוכלו לפרק, בכדי למהר לעזוב את המקום, וע"כ לא הי' כ"כ פיקוח בתוך המחנה, וכל אחד לקח מה שמצא, אני ג"כ מצאתי כמה חבילות מרגרינה, ואת הכל אכלו מה שמצאו, היו בינינו גויים רוסיים שהיו ג"כ במחנה "קצ'יט" והם היו עוד בכוחם, ע"כ גזלו מאחרים מי שהוציא משם אוכל כי הם היו בחוץ וגזלו. אבל כאמור כמה חבילות מרגרינה הצלחתי להחביא במכנסיים, וקשרתי אותם למטה.

אחר כך נשמע שיתנו לכל אחד לחם על כל הדרך, וג"כ הי' מי שגזל מהשני. אח"כ ניתנה הפקודה לסדר - "אפפעל" - כולם יצאו לחוץ, היה שלג גדול וכבר היו הס.ס. בתוך המחנה, ומי שראו אותו מסתובב במחנה ירו בו. וגם החלשים שלא יכלו לרוץ מהר אל ה"אפפעל", ג"כ ירו בו והרגוהו. וכך היה המחנה מלא הרוגים שנזרקו אל הצד.

אני תפסתי את אחי והיה שם עוד אחד בחור ת"ח וירו"ש מפולין, והלכנו אחוזי יד. וכך התחלנו לזוז משם. היו אלפי אסירים במחנה זה, והוצרכנו כמעט לרוץ, והס.ס. וה"וועראמאכט", אנשים חיילים, הלכו מן הצד ולבסוף היינו מאחור. ומי שנשאר בסוף מאחורינו, מפני שלא יכלו לרוץ, ירו בו למות. ואחר כך נסעו עגלות ושמו עליהן את ההרוגים והפצועים, וחולים, אחד על השני, כי לא רצו להשאיר את ההרוגים על הכבישים, כי הרי כל הזמן רצו לטשטש את הכל, שלא יכירו את מעשיהם הנפשעים. כי הם כבר ראו וידעו שמפלתם קרובה.

הדרך היתה קשה מאוד, כי היו הפצצות גדולות ע"י הרוסים, וירו בכל מיני כלי מלחמה, ואנחנו היינו צריכים לרוץ, וכל ההרוגים והחולים והפצועים נזרקו אחר כך לבור גדול שהכינו לפני כן, וכיסו אותו בסיד. היו כמה מכירים מבורשא שהחזיקו מעמד עד אותו הלילה, ושם ראיתים שוכבים אחד על השני, ועוד הי' חיים ופרוסת הלחם בידם, ואחר כך ניספו ל"ע.

אנחנו רצנו כך בכל כוחינו, היינו 5 בשורה ביניהם היו עוד כמה חברים, והחזקנו אחד בשני בכוחות שהם למעלה מדרך הטבע, בכדי שלא להשאר בסוף המחנה, כך הלכנו, כלומר רצנו כל ליל חמישי ויום חמישי, רק ביום נחנו על איזה שעה בתוך מחנה צבאי שהתרוקן, ואחר כך שוב התחילו להריץ אותנו הלאה.

בליל ששי באנו לאיזה מקום, בלוק גדול ועזוב, מחסן גדול מאוד ומי שהיה יכול ליכנס נכנס, אחד על השני, ומי שלא הצליח נשאר בחוץ. והקור בחוץ היה נורא, ואלה שנשארו בחוץ כולם קפאו מקור, ובבוקר הצטרכו רק לזרוק את כולם לבור גדול. ג"כ היו עוד כמה שרק התעלפו, אבל כולם נזרקו אל הבור הגדול וכיסו אותם בסיד, שם נתנו לנו איזה מרק חם, הלחם כבר אזל והמרגרינה כבר נאכלה, וכך הלכנו הלאה כל השבת, ובליל מוצש"ק היה נורא. אנשי הס.ס. זירזו אותנו וירו בנו בתוך הקבוצות, ואז לפי אומדן נהרגו יותר ב-1500 אנשים.

הכוחות אזלו, ונהפך הדבר, אחי הרגיש קצת יותר טוב ואילו אני נחלשתי מאוד, ורק רציתי בכל כוחי לשבת ולשכב קצת על השלג, אבל אחי והחברים שהיו יחד עמי לא נתנו לי לעשות זאת, כי אמרו כי אני בסכנה פן אישן, הרי אקפא מחמת הקור הנורא, ואם לא, אזי יירו בי, וכך המשכנו לרוץ, ולעולם לא אשכח את הלילה הזו. איך רצנו, ואיך הלילה היתה כ"כ ארוכה... וראינו בכל רגע את המלאך המות נגד עינינו ר"ל, והי' זה עד הבוקר.

בבוקר יום א' הגענו אל מחנה גדול "קצ'יט" שהיה עזוב, האסירים שהיו שם לפני כן הוגלו הלילה למקום אחר, שם המחנה היה "בלעכהמר" שם היו לפנינו הרבה אלפים אסירים, יהודים ולא יהודים, היתה חומה גבוהה סביב כל המחנה, וכנראה שלא יכלו הס.ס. לברוח משם, כי הרוסים הקיפו אותם, והם ירו עליהם מכל הצדדים, ואנשי הס.ס. והחיילים הגרמניים ג"כ ירו במכונות ירי', ואנחנו היינו באמצע שדה הקרב מכל הצדדים, בכל אופן אנחנו לא התעניננו בכל, רק שנוכל למצוא משהו לאכול, ובמחנה לא היו חיילי הס.ס. כי הם היו בחוץ בקרב, אבל מפעם לפעם כשהיריות נשקטו קצת, הם נכנסו אל תוך המחנה, ומי שמצאו אותו מסתובב במחנה ירו בו. וגם אני יצאתי, וכשראיתי את איש הס.ס. מיד רצתי חזרה אל הבלוק, והם ירו בי, והכדור עף. ממש ע"י העין שלי, ובכל כוחי רצתי לתוך הבלוק, והם התחילו לירות אל תוך הבלוק עם כדורי אש, ואנחנו נשכבנו על הארץ, הבלוק התחיל לעלות באש, ובנתיים ברחנו לבלוק אחר. אבל כאשר נשקט קצת שוב יצאנו עוה"פ למצוא

משהו אוכל, כי שם היו המחסנים פרוצים, והיה אפשרי למצוא קמח או ריבה, ומה שמצאו אכלו, וגם סוכר.

באותו יום ירו בבן הרב מראחוב, הרב ר' ליפא, שהחזיק מעמד כל הזמן, והיה ביחד עם אביו, וביום זה נהרג. אני ג"כ יצאתי ביום שני, פתאום מצא אותי ס.ס. אחד ושאל אותי איפוא אני הולך, אמרתי לחפש - קרענקנבוים - קופ"ח, ופקד עלי תיכף להכנס אל הבלוק. ופתאום לפנות ערב התחילו ההפצצות וההרעשות של תותחים, על כל הסביבה והרבה בלוקים עלו באש היתה שריפה גדולה במחנה, ואנחנו הסתובבנו בחוץ ולמעלה על החומה שהיתה מסביב המחנה, היו אנשי ס.ס. ומי שראו אותו מסתובב במחנה ירו בו, והיו הרבה הרוגים בכל מקום, אבל לא התחשבנו בזה.

שמענו שיש מחסן גדול, מרתף של תפוחי אדמה מתחת לקרקע, ואמרו החברים שהיו אתי שצריכים לברוח לשם, כי בחוץ המחנה בוער באש ויורים, וכל המחנה מלאה הרוגים. ואחי לא רצה להכנס, הי' לו באיזה כלי משהו אוכל, ואמר שהוא רוצה לחמם את האוכל, בקושי השפענו עליו להכנס אל המרתף, ועשינו שם מקום בין התפוחי אדמה מקום לשבת שם ולנוח. אבל בלילה כאשר שמענו שנשקטה האש והרעש, יצאנו ובישלנו תפוחי אדמה, וגם היו שבויים בתוך המרתף, ומי שהיה לו תפוחי אדמה גזלו ממנו.

כך היינו במרתף עד יום רביעי בערב, ראינו שא"א כבר להיות בתוך המרתף מפני הרוסים האסורים שהם גזלו מה שהי' לנו, ואז לפנות ערב יצאנו, ומצאנו איזה בלוק ריק, שלא הי' נשרף, כי היה זה מחנה גדול מאוד, ואחי סידר שנוכל לסגור את הדלת, הבלוק היה פתוח והוא סידר עם חוטי ברזל שיוכלו לסגור הדלת, וגם סידר איזה תנור שהיה שם, ולקח פחם, והדליק את התנור, גם מצאנו שעועית ואמר אחי שהוא רוצה לעשות צ'אלענט שיתבשל כל הלילה.

היינו מאוד עייפים וגם העשן של הפחם טשטש אותנו עד שישננו כל הלילה, רק בבוקר שמענו מה שהי' במשך הלילה, מיחידים שנשארו במחנה. כי היות והקרב הפסיק ע"כ נכנסו בלילה בחושך אנשי הס.ס., והלכו בחיפזון מבלוק לבלוק איפוא שמצאו פתוח ולקחו את כולם ללכת הלאה מאותו מקום. וגם את כל האסירים שהיו במרתף לקחו והובילו אותם הלילה לגרמניה. ואנחנו, כשקמנו בבוקר, רק אז נודע לנו החסדים שהיה לנו בזה שיצאנו מהמרתף, וגם מה שנסגרנו בבלוק, כנראה שהם רצו ליכנס כי מצאנו שחוטי הברזל היו

קצת שבורים, ולמזלינו שהיינו מטושטשים ולא שמענו שום דבר. אולי מחמת פחד מהס.ס. היינו פותחים להם, וכך ניצלנו. היינו במחנה אבל לא ידענו מה שנשמע בחוץ. רק לא שמעתי ולא ראיתי יותר את ההרעשה.

פרק יג

השחרור משבי הנאצים

ביום ששי היה מי שיצא מן המחנה לתוך הכפר והביא חמאה ועוד דברים וסיפר שאין אף אחד בכפר הזה, זה היה בין יערות עצים מסביב. וביום השבת גם אני יצאתי לראות וראינו שכל הכפר עזוב ואין בו נפש חיה, ותיכף חזרנו אל המחנה והחלטנו כל החמשה שהיינו ביחד, לצאת מן המחנה, אבל כ"כ לא היינו נזהרים בשום, דבר, כי לא היי לנו שום מחשבה לחשוב איך אנחנו יוצאים בלילה באמצע שדה הקרב, אבל כאמור לא חשבנו ויצאנו במוצש"ק בלילה, והלכנו דרך יער.

באמצע ההליכה מצאו אותנו חיילים רוסיים וצעקו עלינו לעמוד, ורצו לירות בנו, כי לא ידעו מי אנחנו, אבל היות ואנחנו יכולנו לדבר רוסית, אמרנו להם שאנחנו יהודים והיינו במאסר אצל הגרמנים, וכעת אנו יוצאים, הם האמינו לנו, אחר כך נודע לנו מכמה מקרים איזה נס היי לנו שבדרך כלל בלי שאלות ירו ביהודים שמצאו.

הם גם בדקו אותנו אם לא נמצא אתנו נשק, וכך הרשו לנו להמשיך הלאה, והראו לנו את הכביש ושאלנו איפוא להיכנס ללון אמרו שאין זו בעיה איפוא שנמצא בית להכנס ולזרוק את הגרמני ואנחנו נכנס לשם.

מצאנו בית גדול לא היה ידוע מה היה משמש הבית הזה, או שהיה איזה בית החלמה או משהו בדומה לזה... וכן היו שם הרבה חדרים - וקומות, ובכל בית היו ארונות מלאים עם מלבושים וכל מיני דברים שונים, - ולמטה היה מטבח גדול אשר היו שם סירים מלאים אוכל ואורז, ועוד מרק שהיה עוד חם. - ראשית "התנפלנו" על סירי האוכל ואכלנו בלי הפסק, שלא ידענו ולא הרגשנו גבול, - עד שנתרוקנו הסירים, ואחר כן מצאנו חדרים עם מטות -

ועלינו לשכב וללון, אבל התחלנו להתגלגל בארץ מרוב המכאובים בבטן, משום שאכלנו פתאום בפעם אחת מאכלים ללא גבול, וחשבנו שלא יהיה אפשרות לעבור במכאובים כאלו כל הלילה, כל רגע היינו בסכנה, ואח"כ לפנות בוקר הוטב לנו וישנו קצת.

בבוקר המחרת התחלנו ללכת מחדר לחדר בתוך הבנין ומצאנו בתוך הארונות מלבושים לכל אחד ואחד, וכל מיני בגדים - ומעיל חורף - כל אחד מצא לו לעצמו מלבושים, היו בינינו שחיפשו שם מטמונות, אבל אני לא רציתי לקחת שום דבר כי למה לי דברים כאלה, והיה מי שמצא מצלמה, ועוד. ומצאנו שם מזוודות ומלאנו בהם את הבגדים וכל מיני מלבושים, והיה גם כאלו שמצאו מלבושי ס.ס. ולא חשבו שיש סכנה ללבוש אותם, כי באמצע הקרב אם ראו אחד מלובש במלבושים אלו תיכף ירו בו, והיו כאלו שניספו על ידי כך.

כך יצאנו מהבית הזה, והתחלנו ללכת בשלג, הארץ היתה אז מכוסה בשלג בגובה רב, ומצאנו עגלה שנגלש על השלג - שליטן - ושמנו עליה את כל החבילות ואנחנו דחפנו את העגלה, ובאמצע הדרך מצאנו איזה סוס צולע על רגל שניטש על ידי החיילים הרוסיים, וביקשנו אותו מהחיילים ונתנו לנו, וכך הלכנו מבית אל בית, ומכפר לכפר, אפילו בלי לדעת את הכיוון, ולאן אנו הולכים, ובלילה מצאנו איזה בית שהיו בו גרמנים, ונכנסנו אנו ללון שם כל החברה והעגלה עם החפצים נשארו בחוץ, ובלילה באו הרוסים ולקחו את כל החפצים והעגלה, והיינו גם בסכנה כי ראו את המצלמה והם לא ידעו מה זה, וחששו אולי הוא איזה נשק סודי, - בכל אופן יצאנו משם בשלום ללא פגע - ואחר כך הלכנו ברגל בשדה הקרב, ובכל מקום היו הרוגים לרוב, רוב הבתים היו ריקים ונטושים, ומצאנו הרוגים בתוך הבתים וברחובות, ואף לא טרחו לטפל בהם, והיה הנהוג שהיו משליכים את ההרוגים לצידי הכביש והם היו שכובים שם שבועות אחדים, אבל היה חורף, ע"כ לא הסריחו - ובכל בית היו רוסים, והלכו מבית לבית לחפש דברים או שעונים או י"ש, וכדומה. והיינו הרבה פעמים בסכנה, כי הם לא הבחינו אם אנחנו יהודים מיוחסים, כפי שחשבנו - למשל הם הובילו קבוצה של גרמנים ברגל ואח"כ במשאית, לרוסיה, ואם היה נחסר להם המנין, לקחו את מי שמצאו בדרך, והרבה יהודים נלקחו כך לסיביר, אני מדגיש כמה פעמים, כי אם ניצלנו מכל המאורעות האלו, זה לא היה מחכמתינו - והיינו בסכנה גדולה, ורק מחסדי השי"ת שניצלנו לחיים, ופעם כשהלכנו ובאנו לעיר "גליוויץ" - ב"שלעזיען" -

עיר גדולה, וכשברחנו מיווזינא עברנו גם כן את גליוויץ וטרנספורט גדול כמו 30 אלף יהודים נהרגו שם לפני שאנחנו עברנו את המקום, כי הרוסים התחילו לרדוף ולא ידעו מה לעשות עם הטרנספורט הגדול - וסידרו כולם ביער וירו בהם במכונת ירי, ונשארו ביער בשלג בלי שהיה להם זמן לכסות אותם - ואיזה יהודים יחידים ניצלו על ידי שלא נהרגו רק נפצעו, ואנו כשעברנו - היה להם כבר תכנית איפוא ללכת.

וכעת שחזרנו לגלייבץ, מצאנו מחסן גדול עם חבילות של הצלב האדום אלפי חבילות, ובכל חבילה היה בקבוק קטן של ספירט, והדבר נודע להחיילים הרוסים, תיכף באו ונכנסו למחסן התת קרקעי וקרעו את כל החבילות והוציאו משם את בקבוקי הספירט ואת השאר השאירו שם, כך היו כל הדרכים בחזקת סכנה, אף על פי כן הלכנו, והתחלנו להרגיש עייפות, ונחנו באיזה מקום, אני ואחי אצל גרמנים, וגם כן היו כמה מקרים שהגרמנים שיכלו לטשטש איזה הריגת יהודים באין רואה עשו זאת, אבל בדרך כלל פחדו מאוד, והרוסים התנקמו בהם, אבל לא בגלל שעשו להיהודים את מה שעשו, אלא סתם כך חמסו וגזלו ואנסו - לשם גזילה בלבד - כך הלכנו עוד מעט עד שבאנו לעיר "סוסנוביץ", ושם נתקבצו כבר יהודים והיה שם מטבח, שבישלו שם בשביל היהודים הפליטים, וחכינו שם, כי לא היה שום תחבורה, רק מזמן לזמן נסעה איזה רכבת משא עם חיילים רוסיים, או משאית, ובכלל היתה הנסיעה סכנה, כפי שאמרנו לעיל, כי לא היה לנו שום מכתב ביד, ובדרך כלל הרוסים ובפרט החיילים הפשוטים לא ידעו קרוא - ולא ידעו כלל - כי היינו במחנות, וגם שהיתה באמצע המלחמה, וכל הישר בעיניו יעשה, והיינו ממש הפקר.

מצאנו בדרך גם כמה קצינים רוסיים שהיו יהודים, וכאשר שמעו מה שעשו הגרמנים אתנו בכו מאוד, והם הצילו כמה יהודים מידי הרוסים שרצו סתם לירות בהם, ואנחנו ביקשנו מהקצינים היהודים שיתנו בידינו איזה כתב בכדי שלא נהיה הפקר, והם התחכמו, או שלא יכלו לכתוב, ואמרו לנו שאם ימצאו אותנו חיילים רוסיים ולא יתנו לעבור לנו נגיד להם שהם ציוו אותם שיתנו לנו לעבור, חכינו בסוסנוביץ עד שהצליחו לסדר איזו משאית שתביא אותנו עד קראקא, נסענו עם המשאית שהיתה ללא שום מכסה, והיה קר מאוד, וכך נסענו ובאנו לקראקא, שם היה כבר קיבוץ גדול של פליטים יהודים.

שם בקראקא מצאנו מכרים, כגון הרבי מספינקא ההי"צ ר' יעקב יוסף

ווייס ועוד. שם בקראקא היה גם מטבח יהודי, וחילקו אוכל ליהודים, אינני יודע אם המטבח היה של הז'וינט או ממקום אחר, בכל אופן היה איזה מבטח פרמיטיבי, ובקראקא היינו שבוע ימים. ופעם כשהלכנו ברחובה של עיר ראינו לפתע בית קברות באמצע העיר, ושם הכרנו את מציבת הרמ"א, ומסביב הקברים הידועים, וחלק בית הקברות היה כבר הרוס, אבל החלק שהיה ליד בית הכנסת של הרמ"א נשאר בשלימותו, וזה היה הקבר הראשון שפגשנו מתחילת ימי המלחמה אחרי השואה.

אחרי שבוע נודע לנו שיש רכבת-משא הנוסעת להונגריה, ונסענו עם הרכבת הזו שהיתה פתוחה מכל צד, ונסעו בה על הגגות של הרכבת, והיה קר מאוד, הרכבת היתה מלאה גם עם חיילים רוסיים ויהודים, כך נסענו עד שבאנו לעיר "מזילברץ" עיר סלובקית השוכנת על גבול פולין, וזה היה ביום אסתר תענית, ושם היתה משפחה שנשארה בחיים לאחר שהסתתרו ביערות הסמוכים, וגם בבונקרים, היינו שם כל היום (זאת אומרת בפורים), ואחה"צ מצאנו בין החיילים הרוסיים גם חיילים צ'עכיים שהתארגנו ברוסיה ונצטרפו ללחום נגד הגרמנים, היו ביניהם גם יהודים, ומצאנו בין החיילים חייל צ'עכי יהודי שהיתה לו מגילה כשירה, וקראתי המגילה. ואחר כן על ידי פרוטקציה של החיילים היהודים שהיו מסביבתנו, לקחו אותנו עד "אונגוואר", ושם כבר היתה קהילה קטנה עם יהודים, וגם בית הכנסת קטן, ושם מצאני את הרב מראחוב שהי' שם אצל יהודי שהסתתר, ועוד יהודים, והרב מראחוב שמח מאוד כשראה אותנו, וסיפר לנו את כל ההיסטוריה שלו, כי הוא היה אתנו ב"ביבוזנה" - וגם הלך בטראנספורט האיום עד שבאנו לבלעכהמר, ושם ירו בבנו הרב ר' ליפאלי, ואחר כן אירגנו איזה יהודים עם ה"בלוק עלסטער" שהרב מראחוב היה אצלו - והם ברחו - לפני כמה ימים מ"בלעכהמר" אנחנו נשארנו עד הסוף והם פרצו את החומה וברחו בלילה, באמצע המלחמה, ובאו לכפרים שהיו עדיין בשליטת הגרמנים והם התחבאו שם, והיו בסכנה גדולה, כי רצו למסור אותם לידי הס.ס., וגם בניסי ניסים הצליחו להימלט ולהשאר בחיים בס"ד.

אחר כן נסענו הלאה, כי חשבנו שנגיע למקומינו, אולי נמצא שם אחד מהמשפחה בחיים, ובאנו לעיר מונקאטש, ואחר כך בכל יום ויום התחלנו להתבונן ולהבין מה שעשו מאתנו, ומי יודע אם מישהו מהמשפחה נשאר בחיים, כי תיכף אחר השחרור היינו כל כך מאובנים, לא חשבנו על שום דבר, רק שנאכל לשובע, לא חשבנו על דברים אחרים, וכעת שהתחלנו להגיע לערים הגדולות שהיינו רגילים בהם מקודם המלחמה, וראינו את החורבן הגדול

והנורא, התחלנו קצת להתבונן באסונינו הגדול, ולדוגמא: "מונקאטש" היתה לפנים עיר ואם בישראל, כיהנו בה גדולי הרבנים מדורי דורות, ובתי מדרשות ומקוואות וישיבות, הרב המקומי ניהל שם ישיבה גדולה, והיה שם עוד הרבה חצרות, לבעלזא היה בית מדרש גדול של תלמידי חכמים, חסידים יראי ה' ואנשי מעשה, - ושל זידיטשוב וספינקא ועוד ועוד. והרבה חסידים תלמידי חכמים ובעלי בתים נגידים - וכעת הכל מיותם, כל בתי המדרשות שבעיר הפכו לעיי חרבות, וכל הספרים של בתי המדרשות ושל סתם יהודים, כולם נזרקו בחוץ, היה שטח של מאות מטרים שהיה מלא בספרים זרוקים והיו מונחים בחוץ בשלג ובגשם, ובשוק, הערלים מכרו וכרכו בנייר של ספרי ש"ס ובנייר של ספרי קודש. ושם משלו כבר הרוסים, והיהודים המועטים שהיו שם היו מוכרחים לילך לעבודה אפילו בשבתות וימים טובים, והיינו בשבת פ' פרה שם במונקטש ובקושי היה לנו מנין בפרשת פרה, וראינו את החורבן הגדול.

אחרי שבת זו רצינו לנסוע הלאה עד "חוסט" שהיה עיר המחוז של כל הכפרים, וחשבנו אולי נמצא שם משהו, וכשבאנו עד תחנת הרכבת, לקחו אותנו הרוסיים שנעבוד כל מיני עבודות - עבדנו איזה יום, ואחר כן ע"י תחבולות שונות הצלחנו לחמוק מתחת ידם ועלינו על רכבת, הרכבת נסעה בחינם, זאת אומרת לא היו משלמים בעד הנסיעה, כי סתם אנשים כמעט ולא נסעו רק החיילים נסעו ומטעם הממשלה הרוסית, ולמזלינו היה לנו איזה נייר רשמי - כי בזמן שהיינו בקראקא - מצאנו בין הקצינים הרוסיים יהודי שהתחננו לפניו היות שאין לנו שום מכתב רשמי ואנחנו הפקר לכל מי שירצה להתעולל בנו - ואחרי שידולים רבים התקשר הקצין עם איזה מנהל, הכל היה שם ללא ניהול וללא סדר כלשהוא, ועשו איזה מסמך, שכל אחד רשם את שמו על חתיכת נייר, והקצין גם כן כתב איזה שורה ברוסית וחתם את שמו, - ועבור סתם חיילים רוסיים, היה זה מספיק - אבל על פי רוב לא רצו להסתכל ע"ז ולקחו אותנו לעבודה, אבל במקום כמו הרכבת או משטרה היה זה קצת תעודה, וכך הצלחנו לבוא עד "חוסט", ושם מצאנו את אותו חורבן כמו שראינו במקומות אחרים, כל הבתים היהודיים היו ריקים, ובמקומות אחדים אף נכנסו גויים לתוכה, בית המדרש נחרב, וספרי הקודש מכל בתי המדרשות ומהבתים היהודיים היו מושלכים בערימות גדולות של מאות מטרים בחצר ביהכ"נ וביהמ"ד, שם ב"חוסט" מצאנו יהודים שכבר היו שם והתארגנו יחד בבית, כי היה סכנה לגור לחוד, כי קרו כמה מקרים שיהודים חזרו אל כפריהם איפוא שגרו לפני המלחמה, ובכמה מקומות כבר נכנסו לשם גויים והם פחדו

שמא יקחו היהודים את הבתים מידם והרגו אותם, זה היה בכמה כפרים, על כן התארגנו והתאספו להיות ביחד עם עוד יהודים - ולעשות שמירה - הם אירגנו גם מטבח, ושם היה היהודי ר' שמואל מושקוביץ מכפר "נאנקוב" שע"י חוסט, הוא גם כן הסתתר כחצי שנה ביערות, רץ מיער ליער בין האילנות, ולפעמים שלח שליחים אל גויים שהיה לו שייכות אתם לפנים, בכדי לקבל קצת אוכל וכך נשאר בחיים עם חלק ממשפחתו, ושם התחיל לארגן מקום לתפילה, כי בית המדרש הגדול היה מלא מזבל, ועוד כלים מכלים שונים גם המקוה היתה אטומה מזבל ואשפה וכדומה, וכל אחד היה הולך לאיזה כפר לחפש אולי ימצא משהו.

ואחי הלך לכפרו "קישנצי" איפוא שהיה גר לפני המלחמה, ושם החביא כמה וכמה דברים והלך לשם לחפשם - אבל לא מצא דבר. ואני שמעתי מפי איזה אנשים שהיו בגעטו על יד חוסט אשר לשם נלקחו הורי, ואמרו לי האנשים שאמי נפטרה שם בגעטו, והלכתי שם לבית הקברות לחפש, והיה שם שלג גדול יותר ממטר גובה, אבל לא ראיתי סימן כל שהוא, והלכתי לבית העירי' אולי נרשם שם, אבל לא מצאתי שום דבר, ואחר כן נודע לי שבכלל לא נפטרה בגעטו רק הובאה לאושביץ, כי אחי אהרן מרדכי היה ביחד אתם, ואני רציתי ללכת לכפר "ברעזיף" - אבל היה כבר לילה וישנתי אצל גוי ואני לא התבוננתי מה שעשיתי, והוזהרתי אחר כן על ידי יהודים אחרים שהייתי על ידי כך בסכנה גדולה, בזה אני כותב כמה וכמה סכנות עברו עלי והיה סכנות רבות שבכלל לא שמתי לב עליהן.

וחזרתי תיכף חזרה לחוסט - ונתחרטתי על שלא ביקרתי את כפרינו ביום ולכל הפחות לקחת איזה ספר מהספרים של אבא ז"ל שהיו מושלכים בבית המדרש, ובכך היה לי לכל הפחות איזה מזכרת מאתם ז"ל, זכר לבית אבא, וחבל - אחי ר' עביר היה בברעזיף והיה בבית המדרש וראה שם כל הספרים - ואני פגשתי בחוסט דוד של זו' הרב ר' אלטער ווינברגער, שהיה ר"מ בעיר טורקא שבגאליציא - הוא היה אח של חמי - אחיו של הרה"ג ר' אשר יונה ווינברגר והוא בא גם לחוסט לחפש מישהו ממשפחתו כי הי' לו הורים ומשפחה בחוסט, והוא הציע לי לנסוע אתו ביחד ל"סאטמאר", שיש שם איזה קיבוץ יהודים, ואולי יוודע מהם מי מהמשפחה נשאר בחיים, ונסעתי אתו לסטמאר - יש לציין כי כל נסיעה היתה "סיפור בפני עצמו" כי היו צריכים לחכות בתחנות הרכבת כי אף אחד לא ידע בדיוק מתי הרכבת צריכה

להגיע, כי שום דבר לא היה מסודר, רק כשהיו צריכים להעביר חיילים - נסעה הרכבת, וכל מי שרצה לנסוע אם הצליח לעבור על ידי בדיקה עלה, ועל כן לנו בלילה בתחנת הרכבת על הספסלים - רק אחרי ששמענו צפצוף של הרכבת הערנו אחד את השני, וכך נסענו ברכבת עד העיר סאטמאר, ושם שהינו בשבת קודש, היה שם קיבוץ של יהודים פליטים ששהו שם, ואכלו כולם ביחד, אז חשבנו כי כך יהיה כבר המצב תמיד, וכי כל אחד יתחלק במנתו עם אחרים, ואחד חיזק השני אולי נמצא משהו ונתחיל החיים מחדש.

אחר כך החלטתי לנסוע ל"וישוי" שמשם נלקחתי לאושביץ - ובאתי שם ושם היה גם כן קיבוץ קטן של יהודים, וחיו ביחד אצל אחד שהיתה לו דירה, וכולם שהו אצלו בבית, והיה שם איש אחד שהיה יכול לבשל (הוא היה טבח גם בצבא) והוא בישל כל היום, ושם היינו על פסח, ושם אפינו מצות, ושם היה גם כן ש"ב הרה"ג ר' עמרם גרינוולד ז"ל נכד בעל ערוגת הבושם שהיה חתן דודי הר"ר משה שטיינמץ - והיינו ביחד כל היהודים, ושם ערכנו ביחד את הסדר בליל פסח, שם מצאתי לי גם כן זוג תפילין בבית המדרש, שהיו עזובים כמו בכל מקום, כי ה"גיטו" היה שם - והרבה חפצים וספרי קודש נתגלגלו בחוצות, וביררתי לי משם זוג תפילין כשרים, ולדאבוני לא מצאתי שום נפש או ידיעה ממשפחת זוגתי, ובכל יום ויום גדל שברנו, עשינו חשבון בנפשינו שעוד לא עברה שנה כשהיינו במקום הזה והיה מלא יהודים בני תורה וחסידים ואנשי מעשה, וכעת מדבר שממה, בתים ריקים ועזובים, היו אפילו כאלו שבאו ולא רצו להכנס לבתיהם בכדי לא לעורר החורבן והשממה, - כשלא ימצא אף אחד ממשפחתו, ואחרי עבור חג הפסח כשראיתי שלא מצאתי שם שום זכר ורמז ממשפחה, רציתי לחזור לחוסט לאחי, ובינתיים התחילו הרוסים להתארגן - כי בכל מקום שהם "שמו רגל" לא יצאו משם - ונשארו שם, והתחילו לארגן בכל מקום את שיטת דרכם, דרך הקומוניסטים, שהיתה מושתתת נגד הדת ונגד כל שיטה אחרת, אבל רומניה הצליחה לקבל חזרה את מדינתה, בהנהלת המדינה של קומוניסטים שהתחילה לאט לאט להשתלט על הכל, אבל ה"קארפטו רוס" שהיה בצד הציכים, והיו בה דוברי אוקראנית-רוסית, משם ועד רוסיה וחלק מפולין, והרוסים החליטו לספח את האיזור הזה לרוסיה, שהיתה אז תחת הנהגת הרודן הנודע לשמצה סטאלין ימ"ש, על כן אמרו היהודים שמשתלם לברוח מאיזור "קארפטורוס" לרומניה, וגם אני החלטתי לבוא אל אחי ולבקשו שיברח אתי מ"קארפטורוס" לרומניה, אז היו עוד הגבולות חפשיים ובקל היינו יכולים לבוא לרומניה.

והייתי בסיגעט כי לא היתה תחבורה - רק עגלות, מזמן לזמן, וכך נסעתי ממקום למקום ונחנו בכל מקום, ורציתי לבקר את עיר "טעטש" - בכדי להיות על הציון של הסבא זצ"ל הדומ"ץ רבי מאיר ווייס שנטמן שם, ואביו וזקינו, וגם חשבתי אולי אמצא כתבי יד של הסבא זצ"ל שהיו לו הרבה כתבי יד בהלכה ובאגדה, אבל כאמור טעטש היה גם כן שייך לחלק ה"קארפטורוס" שאותה החליטו הרוסים לצרף ולספח למדינתם, ושם היתה כבר שמירה בכל מקום ומקום ציבורי, כי בצד הרומני כמעט שלא היה שום שמירה, וכל אחד היה יכול לנסוע ממקום למקום בלי הגבלה.

ותיכף כשבאתי לעיר טעטש, תפסו אותי אנשי המשטרה - ולקחו אותי לבית המשטרה והחלו לחקור אותי באריכות, מה אני עושה באיזור הזה, ואמרתי להם שבאתי להנה לחפש קרובי משפחה, ובקושי שיחררו אותי מתחת ידם, הלכתי לבית זקינינו, ולדאבון לבי היה הבית חרב בלי דלתות וחלונות, כנראה עשו שם איזה רפת לחיילים ההונגרים, ולא מצאתי אפילו איזה סימן מאיזה ספר, רק בחוצות העיר נתגלגלו במקומות אחרים, ורציתי לבקר את בית הקברות, אבל עוד פעם תפסו אותי אנשי המשטרה ושאלו למה אני מסתובב ומשוטט באיזור, ורצו לעצור אותי, אבל אני התחננתי בפניהם כי אני נוסע מיד מהאיזור, והם ליוו אותי עד תחנת הרכבת שמה חכיתי לרכבת שתסיע אותי לחוסט, וכך נסעתי משם, ומצאתי את אחי ר' עביר שמצא שם איזה בית, כוונתו היה להשאר שם, וכבר התחיל לארגן שם את חיי הקהילה, והוא בעצמו גם ניקה את המקוה שם, ואני התחננתי לפניו שיעזוב את המקום, כי שמעתי שיהיה פה משטר של רוסים, ובקושי הצלחתי לשכנע אותו שיסכים לנסוע מכאן, וכן הצטרפו אלינו כמה יהודים, שהחליטו לעבור את הגבול לרומניה.

אז כבר היה משמר גבולות אבל לא באופן גדול, וככה הצלחנו לבוא יחד לעיר סאטמאר, ושם היו הרבה פליטים מכל הסביבה שהתארגנו שם, היתה שם כבר קהילה, והרב אב"ד ראחוב שימש להם כרב המקום, ואחר כן כבר היו שם עוד כמה רבנים הרב ר' משה אריה פריינד הראב"ד של העדה החרדית, נשארנו שם קצת, שם היה גם כן מטבח ציבורי מאורגן שהיה בחסות הג'וינט, היו שם בנינים שהועמדו לרשות הפליטים שבאו יום יום מגרמניה, ואחר כן בעוד איזה חדשים נסגר הגבול, לגמרי באופן הרמטי מ"קארפטורוס", היו אמנם יחידים שהצליחו בקושי גדול להגיע לשם, ולחצות את הגבול בהחבא, ואם תפסו אחד שחצה את הגבול, היו שולחים אותו לסיביר, ויש כאלו

שנשארו שם עד היום ואין להם האפשרות לצאת משם, כי אי אפשר לבקר שם, ויש להם נסיונות גדולים, ביניהם רבנים ושוחטים, וסגרו את כל המקוואות בסביבה, ולטבילת נשים היו צריכים לנסוע מאות קילימוטרים עד "קולומי" או לבוב לעמברג, ועוד עיירות אחרים ברוסיה.

שם התחלנו גם כן לחפש קרובים, כי בכל מקום שהיו באים פליטים היו כולים מתענינים על קרובים, אולי נשארו בחיים, היו שואלים אחד את השני אם לא יודעים על מישהו, ואני מצאתי גם כן כמה יחידים שהיו מ"ברעזיף", ובדרך מקרה מצאתי שם שנים, ר' בן ציון ווייס ואחיו ר' עביר ווייס שהיה אחרי כן גיסי, הם היו נכדי דודנו הרה"ג ר' דוד ווייס דומ"ץ דק"ק וישוי, בלילה, כשהיינו על הרכבת כנ"ל שחכינו עד שתיסע ממקום למקום, שמעתי אחד קורא לשני "בן ציון" ואחד "עבר", וידעתי שהשמות האלו צריכים להיות שמות של משפחתי, וכך אישרו הם שהם שאר בשרינו, ומאוד שמחנו למצוא קרובים, היה זה חסד מהשמים כששמענו על קרוב שנשאר בחיים, ואחר כך נפרדנו מהם, כי הם נשארו בעיר סאטמאר ואילו אני ואחי נסענו הלאה והמשכנו לעיר בוקארעסט עיר הבירה של רומניה, שם התכנסו פליטים רבים מכל המקומות, כי רומניה היתה המדינה היחידה שנשארו בה רוב היהודים, אף במקומם היו איזה גזירות, והיה גם חלק שהובאו ל"טראנסניסטרא" - אבל רובם נשארו על המקום, ובפרט ממקומות שעל יד "בוקארעשט" ושם שמענו שיש שם ארגון הז'וינט לכל הפליטים, על כן החלטנו לנסוע לשם.

הנסיעה היה כרוך בקשיים גדולים כי נסעו רק חיילים רוסיים, והם לקחו כל מה שאפשר רק לקחת והבילו אותם לרוסיה, והם לקחו מרומניה ומהונגרי חיטה וכל מיני דברי מאכל, כי שם היה הרבה חיטה ופירות ושמנים ונפט וכדומה, וגם פירקו את כל בתי החרושת של גרמני ומה שיכלו לקחת לקחו לרוסיה, גם לקחו הרבה גרמנים שמצאו בבתים והובילו אותם לרוסיה וסיביר, ועל ידי כן היה קשה מאוד למצוא רכבת שתהיה פנויה לנסיעות, וגם אם מצאו רכבת לנסוע בה, הרי החיילים הרוסיים חמסו וגזלו כל מה שמצאו אצל הנוסעים, ואת כל מה שמצא חן בעיניהם, וגם לא היה אפשרי לנסוע נסיעות ארוכות ברכבת, כי לא היה לנו כח, והתחלנו להרגיש את החולשה.

ונסענו מסאטמאר עד קלויזנבורג והיינו שם על שבת קודש בה"ב כ"ב אייר, ואדמו"ר מויזניץ הרה"ק ר' חיי"מ שהה גם שם בשבת קודש, והיה שם שבת מרומם, כי חשבנו כי כבר לא נראה יותר חסידות ואדמו"רים כמקודם, ושם היתה גם כן קהילה מאנשים פליטים, וחלק גדול מחמת גודל היאוש

רבני בונהאד - (לע' פד)

רבי זעקיל סג"ל פולאק זצ"ל

רבי אליעזר חיים דייטש זצ"ל

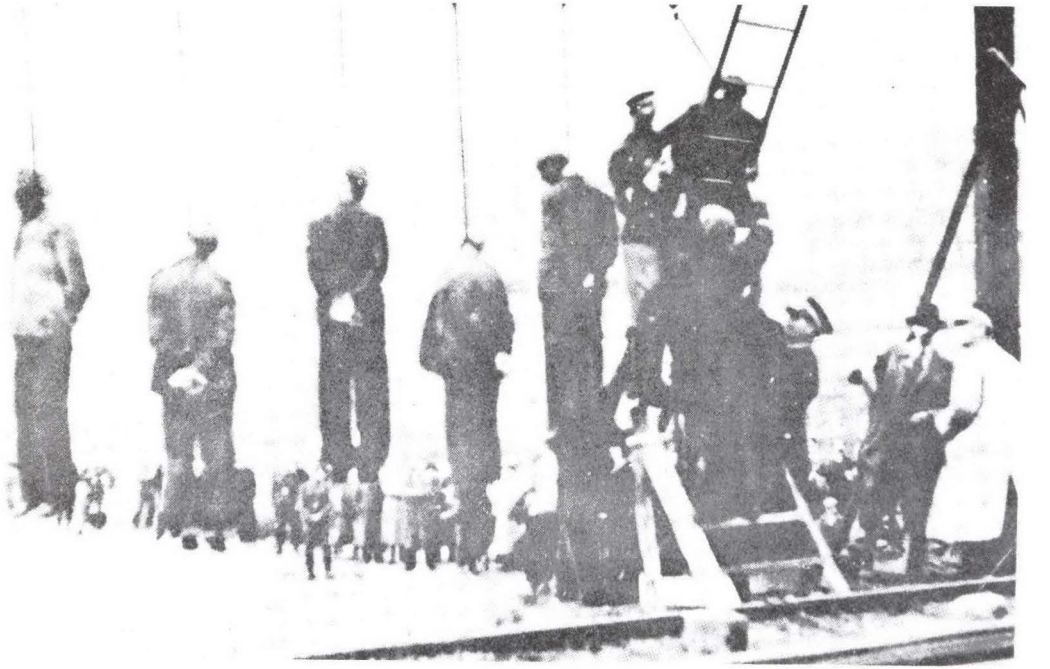
היינו ללעג ולקלס בגויים - (לע' צ)

מתעללים ביהודים - (לע' צ)

הרוצחים ימ"ש נהנים מהתעללותם ביהודים עד מות - (לע' צ)

תולים יהודים - (לע' צ)

הגה"צ ר' מיכאל דב וויסמאנדל זצ"ל - (לע' פט)

עטורי טלית ותפילין - מעונים עד מוות - (לע'

גוזזים פאות וזקנים בהתעללות - (לע' צ)

משלוח לטבח - (לע' צד)

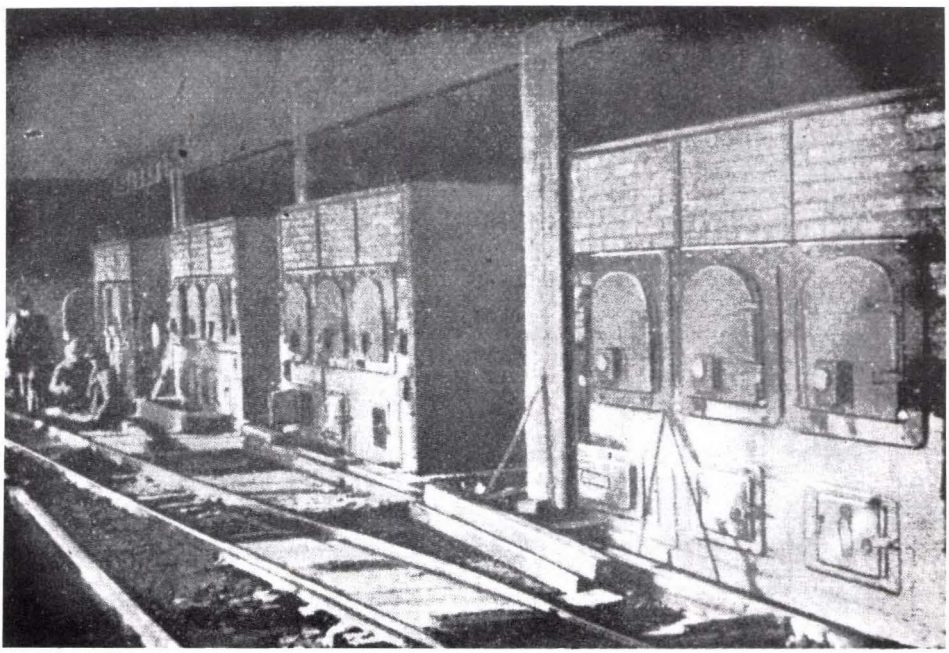
דודי ר' לייב וויס - מגיע לאושביץ - (לע' צה)

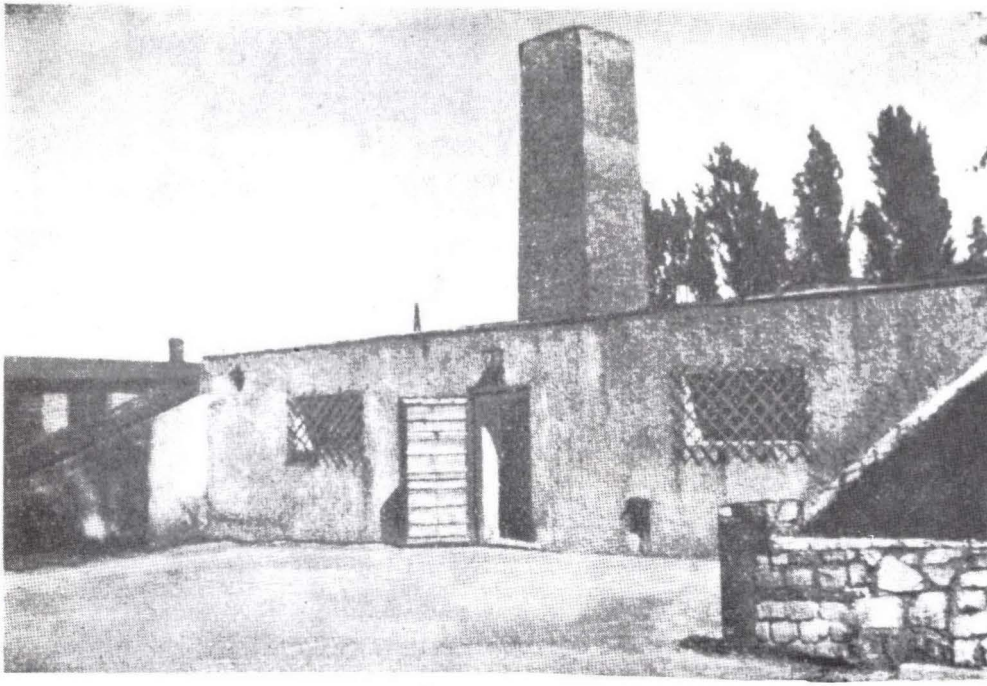
כל משפחתינו מטעטש - מגיעים לאושביץ - (לע' צה)

כשהגיעו הרכבות לאושביץ - (לע' צה)

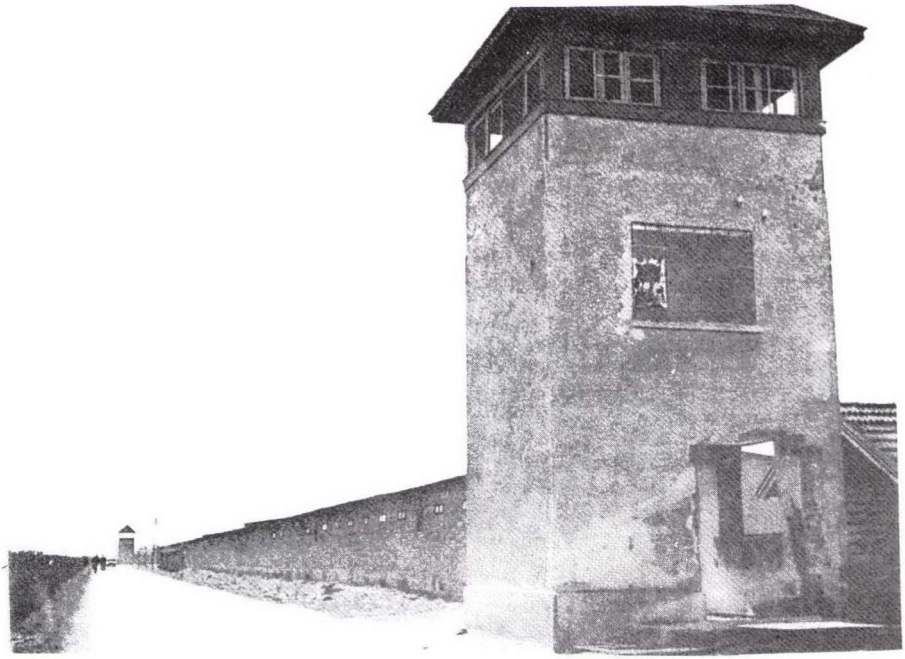
הקרמטוריום - (לע' צה)

הקרמטוריום מבחוץ - (לע' צה)

שער הכניסה לגיהנום אושביץ - (לע' צה)

השמירה סביב המחנות - (לע' צה)

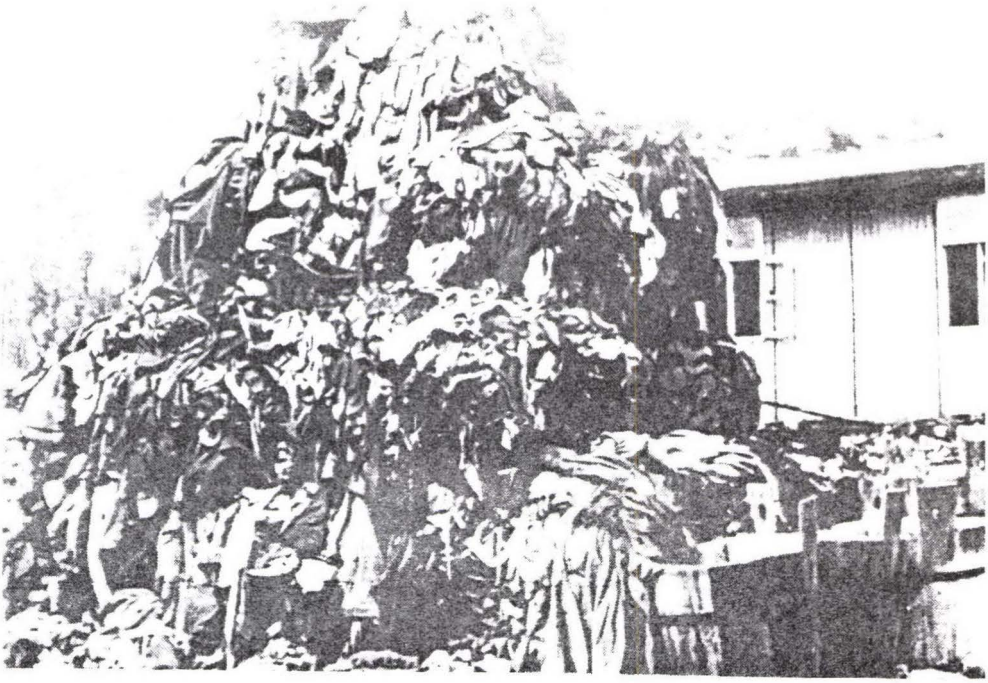
הסלקציה בניהולו של הרוצח ד"ר מנגלה (עם המקל ביד)
בהגיע הרכבות לאושביץ - (לע' צה)

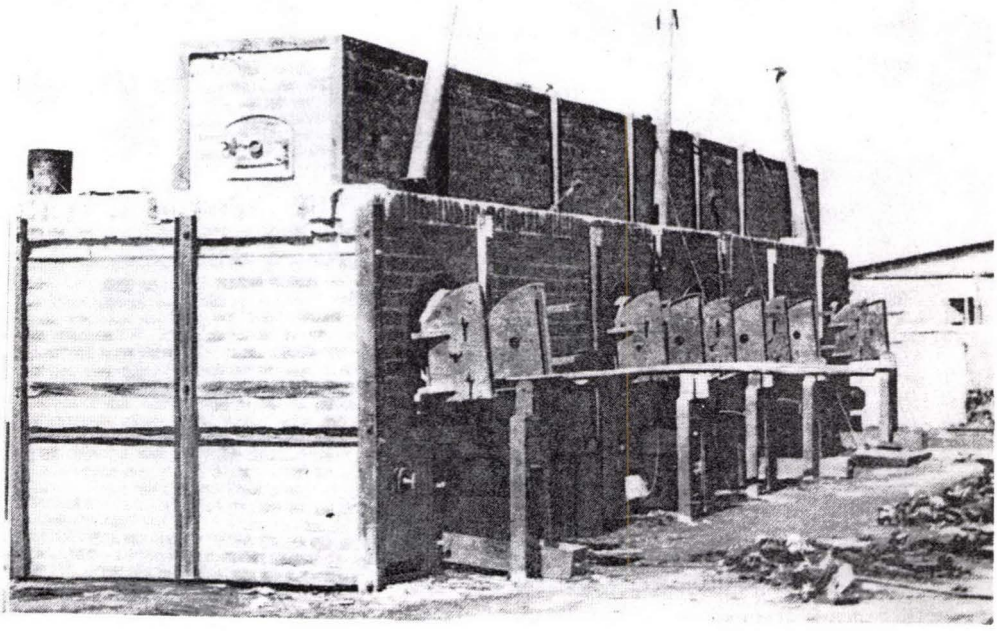
גל העצמות והאפר במחנה מיידאנק - (לע' צח)

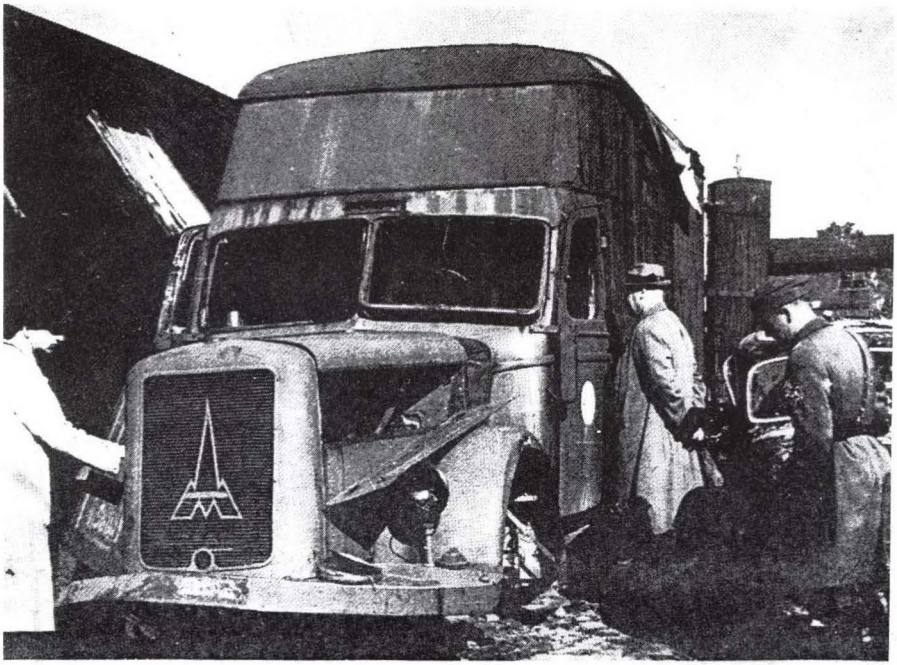
ההרוגים לפני שריפת הגופות - (לע' צח)

ערימות הבגדים שהשאירו היהודים בהכנסם לתאי הגז - (לע' צח)

המשרפות והקרמטוריום - (לע' צח)

"מכונית המות" - בה נחנקו המגורשים בגז הנפלט מהמנוע
שהוחדר לתא המעטן, (לפני הקמת תאי הגז) - (לע' צח)

דרגשי השכיבה באושביץ - בירקנאו - (לע' ק)

הכפר ברעזיף - אחרי המלחמה - (לע' קכא)

בית החיים בברעזיף - אחרי המלחמה - (לע' קכא)

האדמו"רים לבית ויז'ניץ
ה"אמרי חיים" וה"מקור ברוך" זי"ע
ולהבדלח"ט כ"ק אדמו"ר מויז'ניץ שליט"א - (לע' קנב)

כ"ק אדמו"ר מצאנז-קלויזנבורג שליט"א - (לע' קלא)

כ״ק אדמו״ר מצאנז-קלויזנבורג שליט״א -
בעת קריאת התורה בביהמ״ד בחליסה - (לע׳ קלא)

כ״ק אדמו״ר מצאנז-קלויזנבורג שליט״א
בבריתו של בני ש״מ - חליסה תשט״ו - (לע׳ קלא)

כ"ק מרן אדמו"ר מבעלזא זי"ע - (לע' קמט)

בית מדרשנו בחליסה - (לע' קנד)

בית מדרשנו "רית נחמן" בבני ברק - (לע' קנד)

שלא מצאו אף אחד ממשפחתם נפלו ליאוש, ועל ידי כן זלזלו בקיום המצוות, והאדמו"ר אמר אז דרשה ועודד את האנשים שלא יפלו ברוחם, והתפלל את כל התפילות, וגם ערך את השלחן לכמה אנשים שהיו, ואחרי שבת זו נסענו הלאה כי שמענו שיש רכבת שנוסעת עד "בראשויו", והיינו מאוד חלושים, אני ואחי, וברכבת נסעה איזה אשה מכובדת שהיה גרה ב"בראשויו" והיא נשארה עם כל משפחתה, וגם שם ב"בראשיו" נשארו היהודים על מקומם, והיא הבחינה וראתה את מצבינו החלש, וגם שמעה מאתנו מאיפוא אנו באים, על כן הזמינה אותנו לבוא ולנוח בביתה, ונסענו עד "בראשו" והיינו שם, הם היו משפחה מכובדת, יהודי ירא ושלם, וקירב אותנו ונתן לנו חדר מיוחד לנוח בביתם, וכך עשינו ונשארנו שם כל ימי השבוע, וביום השישי ערש"ק שמענו שיש איזה אוטו שנוסע ל"בוקארעסט", היכננו את עצמנו, אבל חכינו עד הצהרים, עד שהתחלנו לנסוע, האוטו היה מלא מפה לפה, וכך נסענו ונסענו, פתאום ראינו שהשמש עומדת לשקוע ואנו עוד רחוקים מבוקארשט והתחלנו לדפוק שיורדיו אותנו מהאוטו, והנהג הוריד אותנו מהאוטו, בעיר שהיו קוראים לה "פלויעשטי" (עיר ברומניה), ובקושי מצאנו יהודי שהביא אותנו לבית המדרש, ושם אצל השמש השארנו את החפצים וחכינו עד שיכנס השבת, כל המקום היה לפלא בעינינו כי הם היו אנשים פשוטים תושבי "פליעשטי", אבל אמונה היה להם, ובפרט אמונת צדיקים, ושם מצא אותנו השו"ב שהיה שם הרה"ח ר' העניך קליינמאן שו"ב, תלמיד חכם וירא שמים מרבים, ששימש אחר כן כשו"ב מומחה בקרית אתא ועוד, ואכלנו אצלו וישננו אצל בע"ב, כי לא היתה לו דירה רחבה, היהודי הבע"ב שאצלו ישנו היה יהודי חם, ובפרט אחר ששמע מאתנו איזה מאורעות ואיזה צרות עברו עלינו למרות שגם עליהם עברו גזירות מגזירות שונות, לעומת מה שאנחנו סבלנו, הרי צרותיהם נחשבו כאפס וכאין, והוא הראה לנו איך שהוא שומר שבת קודש, ושהוא מסורתי, אפילו הראה לנו את הפמוטות של שבת שהיה כבר על הארון, ואמר שהדליקו בהן הנרות בשבת, ואח"כ הראה לנו החדר שנישן שם והדליק לנו את החשמל, ואמרנו לו כי אסור להדליק חשמל בשבת נזדרז תיכף וכיבה החשמל, ולא היה לו שום מושג משום דבר של יהדות, רק האמין בהקב"ה והאמין בצדיקים וקירב אותנו מאוד.

ביום ראשון נסענו ל"בוקארעשטי", שם מצאנו קהלה גדולה מיהודים שהיו יושבים על מקומם, וגם הרבה פליטים היו שם, כמו כן היו בעיר הרבה אדמו"רים, ביניהם גם הרה"צ מסקווער - שהיה נקרא קולוראשר רבי - אליו

נקבצו ונתאספו היהודים החרדים לדבר ה'. החסידים מהונגרי', ונהנו ונתחממו וקיבלו נוחם מתפילותיו ועריכת שלחנותיו, שהיה מלא קדושה, גם שהה שם בעיר הרה"צ מפאלטישאן, זצ"ל נכד הרה"צ הקדוש מהר"י מבעלזא זי"ע, וגם נכד הרה"ק מפרמישלאן זי"ע, וגם נכד מאדמור"י צירנוביל, היה גאון גדול וצדיק וביתו היה פתוח לכל, ואצלו אכלנו הרבה פעמים וישנו אצלו, ושם היה גם הה"ק אדמו"ר מפשקאן, צדיק ונכד הרה"ק מרוזין זצ"ל, היה בן הה"ק ר' יצחק מבוהוש - והיה ניכר בפניו ההוד-קדומים של אדמו"רי רוזין, היה תלמיד חכם גדול וידען, וזקן, גם היה שם הה"ק אדמו"ר מבוהוש שגם כן קירב מאוד הפליטים, והיה לו מהלכים בין העסקנים מטעמי הממשלה, ועסק רבות בהצלה כל מה שהיה ביכלתו.

עוד היו בעיר הרבה נכדי צדיקים וגדולי תורה מפורסמים, כמו הגאון הצדיק מנימאץ ועוד ועוד, ושם כבר התחילו להרגיש התארגנות מלוכדת של יהודים, ואחר כך הגיע לעיר גם האדמו"ר מויזניץ ואחיו האדמו"ר מסערט - ורוב מיהודי הונגרי' נדבקו והתחממו בשלחנות השבת והתפילות, וגם הזיוינט נתן לכל אחד ואחד "דמי סידור" סכום כסף, שיוכלו לקנות בו חליפה ועוד. ואחר כן בא ש"ב ה"ר יושע ווייס, שהיה לנו כל הזמן כמו אח, ושמחנו אתו מאוד מאוד, הוא גם כן נשאר יחידי מכל משפחתו זוגתו ובניו הקטנים, שהיו זרע ברך ה' יראים ושלימים ולמדו בהתמדה, ממש הי' לתפארת, ולא נשאר מהם אף אחד, רק אחר כך נודע לו כי נשאר לו אח אחד ושמו ר' אייזיק עבר, שהוא גם כן נשאר בחיים, וזה נודע לו אחר כן, ואחר כן נפרדנו - אחי ר' עיבר וש"ב ר' יהושע נסעו ל"ארמיהאי-פולו" ושם התיישבו ולקחו בית עזוב עם הרבה חדרים וסידרו את עצמם והקימו שם איזה מטבח, וכשבאו מבני המשפחה או מכירים היו אצלם. אחי ר' עיבר ור' יהושע עשו עסקים במקום עם הרוסיים, אף על פי שהיו כמה פעמים ע"ז בסכנה, אבל כל היהודים עשו אתם עסקים, הם עשו עסקים קטנים, היו כאלו שעשו אתם עסקים גדולים, ואחר כן נלקחו לסיביר ועוד הרבה אסונות, אבל רוב היהודים חיו כך.

ואז באו גם 3 בנות של דודינו הה"ג ר' לייב ווייס והם היו שם ובישלו כל היום, היה שם מהמשפחה גם בת אחותי פרומט, ושמה זיסל גם היא נשארה מכל ביתה גם היא התאכסנה אצלם, ואני נסעתי לטעמשוואר, שם היה גר דוד זוגתי הרה"צ ר' אשר יונה ווינברגער, אח חמי ודודי הרה"ג ר' אלטער ר"מ מ"טורקע", ואח"כ באו לשם שתי אחיות של זוגתי וגם הן היו אצלו, הוא קירב אותנו מאוד, מצבו בעצמו לא היה טוב ביותר כי פרנסתו היתה מאוד

בצמצום, אבל חילק ממה שהיה לו, הוא היה תלמיד חכם גדול וניהל שם ישיבה לקטנים, גם ניהל איזה כולל לאברכים פליטים וכיבד אותנו בלב ונפש, לא ראיתי כל כך אהבה בין אחים כפי שהוא כיבד את אחיו, ואותי גם כן, וכיבד אותי ללמד פרק והיה בא לכבד אותי ביחד עם אחיו בכדי לעודד אותי, וממנו שמעתי הרבה דיבורי חסידות, והוא היה ממקורביו של האדמו"ר האהבת ישראל וכעת הוא ממקורבי האדמו"ר מויזניץ יתן לו ה' אריכות ימים ושנים דשנים ורעננים, ב"ה יש לו משפחה עניפה בנים ונכדים ונינים שיחיו, יראי ה' והשתדך עם משפחות מיוחדות בישראל, הוא גם עזר לנו בכסף שארגן ונתן לנו.

אחר כן רציתי עוד הפעם לנסוע ל"וישוי" ובעיקר ל"בורשא", כי בזמן שהייתי במחנות התפללתי שאוושע בזכות זקנינו הקדוש הה"צ ר' מאיר ווייס הדומ"ץ מ"טעטש", וזקינו הה"ג ר' ש"מ מ"קולודנא", שהיה בסוף ימיו בבורשא, ושמעתי שע"י סיבה שאבא לא היה שם לא היה לו מצבה בנוי, ובשהותי במחנות גמרתי בדעתי שאם אשתחרר אקים את המצבה על קברו, ובזמן שהייתי על פסח בוישוי עוד לא היה אף אחד שהיה בבורשא ואחר כך שמעתי שיש כבר בבורשא איזה קהילה וקיבוץ יהודים, והרה"צ ר' יעקב מספינקא שהיה לפני המלחמה חתנו של הרה"צ אב"ד בורשא הוא התיישב שם וקיבלו אותו לרב בבורשא, וחשבתי שאולי אמצא כבר שם בבורשא מישהו, שיודע את מקום קבורתו, שאוכל לקיים נדרי ולהקים המצבה על קברו, אבל לא הצלחתי, נסעתי לשם, ולא היה שם אף אחד שידע על מקום הקבר, ואח"כ בחליסה מצאתי יהודי אחד שאמר שהיה יודע אבל הוא היה בחיפה, ואז לא היה בבורשא, וחזרתי ושהיתי קצת ב"מיהאיפולווא" אצל אחי וש"ב ר' יהושע ווייס, היו שם עוד איזה מכירים, ובסליחות נסענו ל"גרוסווארדיין" לאדמו"ר מויזניץ וגם היינו שם על ראש השנה, וביום כפור הייתי בבודאפעסט וחזרתי בסוכות והייתי ג"כ במיהאלפולי, ואז בא לשם ג"כ בחור חשוב תלמיד חכם וירא שמים מליפשע ר' דוב ברקוביץ, ולמדנו יחד אתו בישיבת נייטרא, והשתדך עם בת אחותי זיסל, התנאים היה בבית אדמו"ר מויזניץ בגרוסווארדיין, על החתונה כבר לא הייתי שם, וב"ה הזיווג עלה יפה כי הם נסעו אחר כן לגרמניה ושם היינו יחד ואח"כ נסעו לאנטוורפען והקימו שם בית נאמן בישראל לד' ולתורתו, ונתברכו בזרע ברך ה' ששה בנים ושתי בנות כולם אהובים, וכבר נישאו כולם תלמידי חכמים ויראי ה' ונכדיהם ב"ה כולם גם מתנהגים בדרכי התורה והחסידות, ובודאי כי זה לנחת רוח

להורים, והוא נמנה בין האנשים החשובים באנטוווערפען, והיה בין מקימי הביה"ס החרדי יסודי התורה, ועד היום הוא בין המחנכים הגדולים דשם, הוא גם כן בקי בעניני רפואות, עוד בזמן שלמד בנייטרא היה לו כבר חוש לזה, לעזור לבחורים ב"עזרה ראשונה", ואילו באנטוווערפען עשה רבות לטובת הכלל, ובזכותו הרבה של זוגתו, שביתם תמיד פתוח לכל מבקש עזרה, והן בעצה טובה ועוד.

פרק יד

במחנות השיקום

ואחרי החגים התחלנו להרגיש כי אין פה המקום להשאר, ובפרט ששמענו כי בגרמניה שתחת פיקוח האמריקאנים, יש הרבה מחנות, והאמריקאים מחזיקים אותם, ובהונגרי ובכל המקומות התחילו היהודים קצת להתאושש, והתחילו לחשוב על העתיד מה יהיה, ואז התאזר גדול הדור הגאון והצדיק אב"ד נימאץ בכל כוחו, ועיבד בכוחו, כח התורה, עניני היתר עגונות, וגבה הרבה עדויות, והקימו בכל מקום בתי דינים לדון, כפי הנחיות שקבלו ממנו, והיו עוד גדולים כמו הגאון בעל "מנחת יצחק" שהוא כעת אב"ד ירושלים, ואז היה דומ"ץ של גרוסווארדיין, וניצל גם כן מצפרני הנאצים והתחילו להקים משפחות, וגם ש"ב ר' יהושע ווייס התחתן אז ע"י הדר"ג ר' יוסף גרינוולד מפאפא, ונשא את ש"ב מרת אסתר בת דודינו הה"ג ר' לייב ווייס, ואחר כן נסעו לגרמניה והיינו ביחד ב"פלעדפינגי", ואחר כן היה באנטוורפען, היה שם קבוץ גדול של חסידי בעלזא, ואחר כן בא לארץ הקודש, והיה אצלי כ-7 חודשים, ואחר כן התיישב בפתח תקוה, ועבד תמיד עבודה קשה, כל מיני עבודות, אבל קבע תמיד עתים לתורה, ותמיד מסר שיעורים בגפ"ת לפני ציבור גדול, היה ת"ח וחסיד נאמן של כ"ק הרה"ק מהר"א מבעלזא זי"ע, והיה עוד אצל הרה"ק מרן מהרי"ד מבעלזא זי"ע וזכה להעמיד עוד הפעם משפחה שני בנים ושתי בנות, כולם זרע ברך ה', תלמידי חכמים ויראי ה', וזכה להשיא הבנים והבנות לאברכים תלמידי חכמים ויראי ה', ולכולם יש ב"ה משפחה גדולה, נכדים לשם ולתפארת.

ש"ב ר' יהושע היה בן דודינו הרה"ח ר' יוסף מרדכי, שהיה שו"ב

במונקאטש, יהודי תלמיד חכם וחסיד בעלזא, וזוגתו היתה דודתי מרת פיגא, אחות אמי ע"ה, והיא נפטרה בצעירותה ונשארו שני בנים ושתי בנות, והם כמעט שנתגדלו בביתינו, הבחורים למדו בישיבות, ור' יהושע ואחיו ר' אייזיק עיבר, יהושע היה כל הזמן כמעט אצלינו ו"בטעטש" אצל זקינו, אבל למזלו התחתן במשפחה מיוחסת מוילחוביץ, והיה לו בנים כמדומני שש או שבע כולם היו בנים נחמדים ולמדו טוב, רק פרנסה היה לו מאד בצמצום כל הזמן. אח"כ כשהתחילו ה"מונקו סאזט" היה בין הראשונים וכל הזמן כמעט היה בעבודה, ובניסי ניסים השתחרר, אח"כ זכה עוד הפעם להקים בית נאמן בישראל להי' ולתורתו, ואח"כ עבר לבני ברק והשיא את כולם ברוח ישראל סבא. נפטר בשנת תשמ"א, וזוגתו מרת אסתר נפטרה ג"כ בכ"א מנחם אב תשמ"ה. ת.נ.צ.ב.ה.

אחי ר' עביר נשאר ב"מיהלופולא", אח"כ נסע גם כן לאנטוורפען, וכל הזמן היה מדוכא, עד שעזר לו הקב"ה ג"כ ומצא אשה מצא טוב, מרת רייזל בת תלמיד חכם וירי"ש מחסידי סאטמאר נשארו לה כמה אחיות, וכולם נישאו לאברכים תלמידי חכמים ויראי ה', ואחי היה זמן מה באנטוורפען ואח"כ בא לארץ ישראל, והיה גם כן איזה זמן אצלי ואח"כ התיישב בשיכון ויזניץ בבני ברק, מן הראשונים שהתחילו להתיישב לפני שהתחילו לבנות שיכונים, בתחילה ניסה הרבה מלאכות כי היה אומן יד בכל דבר, ואח"כ למד עשיית בתים לתפילין ורצועות, והכל על פי הנחיות שקיבל ממרן בעל החזון איש זצ"ל וגם בברכתו ועידודו של האדמו"ר מויזניץ, ועשה הרבה דברים לטובת הכלל, פה בויזניץ, הקים המקוה, והעירוב ודאג לחינוך הבנים והבנות, וכן הקים מאפיה למצות בכל ההידורים, והיה אז בימים ההם ממש יחיד בכל ההידורים האלו, ואח"כ עשו אחרים כמותו, גם הקים האולם לחתונות עם כל הידורי הכשרות, ובעניני צניעות שעד היום הם לתפארת, וזכה להקים דור ישרים יבורך. ארבע בנים ובת אחת כולם זרע ברך ה', את הבת ובן אחד זכה עוד להשיא בעצמו כשהוא בריא, ואח"כ נפטר בשנת תשל"ט ביום ט' באדר ת.נ.צ.ב.ה. ונטמן בחלקת ויזניץ בבית החיים של פוניבז'. אח"כ נישאו שלש בניו, כולם זכו ב"ה לבנים ובנות ה' יברכם בכל טוב וה' עזר שגיסתי זכתה לראות אחרי עמלה הגדולה לחנכם ולהשיאם בעת אלמנותה.

אני החלטתי לנסוע לגרמניה, נאספה קבוצה גדולה שהחליטה לנסוע לגרמניה, והיינו צריכים לעבור כמה גבולות, ובכל מקום שעברנו, הרגשנו את גודל השנאה והרשעות של הגויים , עברנו מהונגריה לצ'עכיי, דרך פראג, ואח"כ

עברנו לגרמניה, לעבור את הגבול הציעכיי לגרמניה היה דבר קשה מאד, כי עשו בדיקות קפדניות ומדוקדקות ביותר, כי היו יהודים שהעבירו ברשותם כספים, והם הראו לעיני כל את רשעותם הגדולה, והיכו אנשים וביזו אותם בבזיונות גדולים, אבל אחר כן הם הרשו לעבור את הגבול, ובאנו עד "מינכען".

במינכן היה מרכז גדול, והזיויינט היה שם, כי מדינת גרמניה נחלקה לשני חלקים, יש מזרח גרמניה, שאותה כבשו הרוסיים והשליטו שם את השלטון הקומוניסטי ונשארו שם עד היום הזה, והיהודים ברחו משם לחלק המערבי של גרמניה, אותו כבשו האנגלים והצרפתים והאמריקאנים - היה נקרא "אמריקאנער זוהנע" - והם, האמריקאנים, עזרו הרבה מאד עם הזיויינט. ראשית כל, את המחנות הם החזיקו - היה מטבחים בכל מקומות ומי שלא רצה לאכול במטבח היה מקבל קופסאות שימורים הכל כמובן היה בהשגחה וגם חילקו סיגריות ו"צוקלאדא", ועוד הרבה דברים וגם מלבושים. והיהודים היו עושים מסחרים בינם לבין עצמם, מי שלא עישן מכר את הסיגריות או שאר הדברים וקנה בעד כסף זה דברים אחרים, וגם התחילו לעשות מסחרים עם הגרמנים היה חופשי ללכת בכל מקום. והגרמנים בפרט בזמנים הראשוניים היו מאד נכנעים, אע"פ שהם הכחישו מכל וכל וטענו שלא ידעו דבר או חצי דבר, אע"פ כן לא היה להכחיש כי בכל עיר היו עוד מהרוגים במחנות, והיהודים התחילו מעט לשכוח ובפרט החילוניים עשו פעולות במכוון כדי לשכוח וחשבו שעל ידי כן ינעם להם החיים ביותר, ולדאבוניו הרבה יהודים אשר היו חרדים לדבר ה' לפני המלחמה והיו שומרי תורה ומצות ואחרי השואה נתפקרו, היו כאלו שנתפקרו מחמת רוב הצרות והיו כבר בבחי' לא איכפת להם שום דבר, רק לעשות חיים כלשונם, ויש כאלו שחשבו כן בתמימות שכעת הותר להם הכל וחשבו שבכלל לא יהיה עוד הפעם חיים דתיים כמו שהיה לפני המלחמה, והיו רבים ממנהיגי המפלגות הציוניות שעשו תעמולה גדולה לזכות מן ההפקר וחשבו שעל ידי שיפרקו מעצמם עול תורה יותר, יהיה נח, לפתותם לכל המפלגות השונות, והכלל ישראל היה הפקר, וכל מפלגה חפשית מצאה לה חברים, ובפרט המפלגה הקומוניסטית בעזרת הסוכנים הרוסיים עשו שמות.

וברם, זכור לטוב כ"ק האדמו"ר מקלויזנבורג שליט"א שיש לו זכות גדול - חלק הארי של היהודים החרדיים התחזקו אחרי המלחמה, הודות להשפעתו הכבירה, כי כנ"ל עבדו רק המפלגות החילוניות, וה"בעל דבר" גם עזר להם,

ובין החיילים האמריקאניים היו "רביים" של הצבא, וכל מיני משלחות של ועד הצלה, אבל לא עשו שום דבר לעזור בעניני הדת, העיקר עשו בכדי לעשות מסחרים ופרסומת, הכל בשביל עצמם לבד ולא יותר, ועבור הכלל לא עשו כלום. היו כמה רבנים גדולי תורה אבל הם לא הורגלו בעסקנות, והיהדות החרדית כשלצעמה, לא היתה לה האפשרות לעסוק בשום דבר, והאדמו"ר מקלויזנבורג שהיה גם כן במחנות השמדה היו לו לפני המלחמה 11 ילדים יקרים, ביניהם בן אחד ושמו היה ר' ליפא, היה חתן כמדומני של הרבי מקוסאן, והיה מושלם, והיה שוהה כל הזמן ביחד עם אביו, אבל לפני השחרור לא הצליח להחזיק מעמד ונהרג, וגם אביו כ"ק אדמו"ר נחלה מאד במחלת "פלעק-טיפוס" והיה מחוסר הכרה, ואח"כ ע"י הטיפול של הרופאים הוטב לו.

תיכף כשפתח עינו ובא להכרה, שאל על בנו - כמובן שלא רצו להגיד לו שהוא נהרג, בכדי לא להפתיעו תיכף ומיד, ושתקו, וכיון שראה ששתקו הבין שהוא איננו כבר, וביקש תיכף מים ורחץ ידיו ואמר: ... בטח אתה עשית הכל לטובה ובירך ברכת דיין האמת, ואח"כ תיכף כשהבריא ראה שמתים נגררים ברחובות ובכבישים, ובכל מיני מקומות, ואף אחד לא מעונין בהם, הקים מיד "חברא קדישא" לקבור את כל המתים המוטלים ברחובות.

ובכוחות על-אנושיים החל לעודד את היהודים ולעוררם מתרדמתם, ואירגן מטבחים כשרים ועוד, והתחיל לדרוש דרשות חוצבות להבות אש, מדוע כבר שכחנו מי אנו, והתחיל העם להתעורר, אבל כמעט והיה יחיד, כי לא היתה לו האפשרות לעשות, כי היו צריכים לזה אמצעיים כספיים.

וביוכ"פ שנת תש"ו בא לשם אייזנהוער לבקר את מחנה "פעלדאפינג" איפא שהאדמו"ר מקלויזנבורג היה, והיו שם אלפי פליטים, וגם אירגנו שיבואו רבים מכל הסביבה לטכס הקבלת פנים, אייזנהוער היה הגנראל ששיחרר את החלק האמריקאני, הוא היה ראש הגנראלים ולחם נגד הגרמנים וגירשום מאפריקה, ואח"כ גדלה השפעתו והיה לנשיא ארצות הברית, וכל המפלגות התחילו להתארגן לקראת הקבלת פנים לכבודו, והיה במחנה הנהלה כמעט רובם היו חילוניים , והם היו שונאי נפשו של האדמו"ר, כי הם חשבו שצריכים לשכוח את כל הקדוש והיקר לנו, ופתאום הוא מתחיל עוד הפעם לעורר את העם לתשובה, ועוד, ובפרט שהיו הרבה קומוניסטים, והתארגנו לקבל את פני אייזנהוער בדגלים אדומים, אבל אי אפשר היה להם להתעלם מהאדמו"ר כי ועד המארגן של האמריקאנים ביקשו שצריך להיות גם רב בין מקבלי פניו של אייזנהוער, ולברכו, על כן בלית ברירה הסכימו,

והיה משלחות מטעם האדמו״ר, הותנו תנאים עם המשלחת שמסכימים שהרב יברך את הגנראל בתנאי שלא יאריך, ועוד היתנו אתם שלא יזכיר את השואה כי הם היו רוצים לשכוח מכל זה, ועוד היתנו שלא להזכיר שם שמים.

האדמו״ר בא לקבלת פנים והמלווים הביאו אתם טלית, והיה שם קהל עצום שנאמד כרבבה, וכיון שהאדמו״ר ראה קהל של ישראל גדול כזה, ממילא חשב איפוא תהיה לו עוד ההזדמנות לדבר בפני עם גדול כזה, על כן התחיל לדבר לפני העם ולא פנה אפילו לגנראל והתחיל לעורר את העם: איפא אנו נמצאים, וכל משפחותינו נהרגו עקה״ש בשביל שהם יהודים, וכעת אנחנו רוצים לשכוח בכדי למצוא חן בעיני הגויים, ודיבר במלוא ההתלהבות כדרכו בקודש עם בכיות, והיה אז התעוררות גדולה בין הציבור, והוא דיבר בידיש, והגנראל התפעל מאד איך שפליט חלש יש לו כל כך הרבה מרץ וכח לדבר בכל כך התלהבות וממש יצא מכיליו.

תיכף אחרי דרשתו עזב הגנראל את טכס הקבלת פנים ואחרי כן שלח הגנראל לקרוא את האדמו״ר, והוא בא עם מתורגמן שדיבר אתו אנגלית, והגנראל אמר לו שיבקש איזה בקשה מה שרוצה ויתן לו, והיה רגיל תמיד שכל אחד ביקש דברים פרטיים, והאדמו״ר ביקש ממנו שיתנו לו עזרה בכדי שיוכל להחזיר הדת על תילה, כי בלי זה יתפקרו ויהיו לקומוניסטים, ועוד גרועים, והגנראל הבין, והיה מאד מעונין שהאדמו״ר יחזק את הדת כי פחדו מהקומוניסטים, וגם בכלל הם היו מאמינים, והקומוניסטים היו נגד הדת על כן נתן לו את עזרתו המלאה, ראשית נתן לו דרכון דיפלומטי שיוכל לנסוע בכל גרמניה בכל האיזורים ובכל המקומות באיזה מקום שירצה, בלי שום הגבלות, וגם נתן לו ז״יף (רכב) של הצבא עם נהג צמוד ביום ובלילה, ואיפוא שירצה יביאו אותו, והאדמו״ר גם ביקש עזרה כספית גדולה עבור תורה, והאדמו״ר התחיל לנסוע ממקום למקום, ואיפוא שמצא איזה יהודי מכיר, וגם בא סתם לכל מקום שהיו בו קיבוץ יהודים עורר אותם לשוב לאמונה שלימה בקב״ה ואח״כ נסע לארצות הברית עוד כשהיה בבגדי הפליטים ועשה התעוררות גדולה שם שטרם ראו התעוררות כזו ואמר עמהם וידוי, על מה שלא עשו שום דבר להציל את שארית ישראל, ואח״כ הביא תמיכה, אניה מלאה בגדים ועוד.

והקים בכל מקום ישיבות וכוללים, ותמך בהם, ועשה רבות לחינוך הבנות, ואח״כ הביא כל מיני תשמישי קדושה, תפילין וכדומה ואח״כ בגדי חסידים, אפילו פיאות נכריות (שיטלען) הביא שחשבו שיתבטל הכל, והתחיל לעורר

בכל דרשותיו שדרש, ובכל מקום היה מלא עד אפס והיה עסוק ביום ובלילה ממש, ושבתות וימים טובים, התפילות שלו היו מלאות התעוררות כדרכו בקודש, וממש העמיד הדת על תילה בכל הענינים, והיו מקרים שבאו אליו כמה ממנהיגי המפלגות החילוניות להתוכח אתו, אבל כשיצאו מאתו היו לבעלי תשובה, והיו כאלו שבאו ולא רצו אפילו לחבוש כיפה לראשם כשהיו אצלו בחדר, וכיבד אותו, ואדמו"ר ביקש שלא לקנטר אותו ואח"כ היה חסיד נלהב וקיצוני, ואחר כך לבש שטרימיל וגרבים לבנות וכדומה, והרבה פעמים הייתי אצלו בשבתות וחגים ובדרשותיו, והייתי אצלו גם ביום כפורים ועבודתו היתה למעלה מכוח אנוש, העבודה והתפילות והדרשות.

היתה לו ישיבה גדולה ובית חינוך לבנות במחנה "פערנוואלד", וכן כל מיני מוסדות תורה, ותמך בכל האיזור האמריקאני והקים כל מיני כוללים בכל מקום, וממילא היו לו שונאים רבים, כי החופשים החילוניים, לא יכלו לסלוח לו, כי הם חשבו להיות בעלי בתים על כלל ישראל, ונהפכה הקדירה על פיה ועמדו לו למכשול בכל מקום, אבל הוא לא התפעל, וגם לא התפעל מועד ההצלה, שהיה מורכב מ"רבייס" של הצבא וריפורמים, והם עשו כל הזמן עסקים גדולים והכל בכסף, והוא רדף אותם עד חרמה, ממש ביזה אותם על שהם גוזלים את הכסף המיועד לעזור ליהודים, והם לוקחים את הכספים לעצמם בכל מיני תואנות ובכל מיני כזבים ועוד, ממילא הם נלחמו נגד האדמו"ר אבל אף אחד לא הצליח להחלישו, כי היתה לו עזרה מהממשלה ומהז'וינט, וגם כי ציבור גדול עמדו לצידו בכל מקום.

אח"כ נלחם באיזה מנהיגים מאגו"י, על שראה שהם עושים כמוהם בכסף ששלחו לעזור ליהודים והם התחלקו ביניהם, והיו מנהיגים ביניהם שלא הניחו תפילין, על כן עשה אסיפה גדולה והקים אגודה שתהיה תחת הרבנים הגאונים, ואח"כ היה קנאת סופרים, וכל שאר העסקנים התחילו גם כן לעשות לטובת הציבור, והיו בגרמניה בכל מקום ציבור גדול של חרדים ובתי דינים של גדולי ישראל בכל מקום, חבל שטרם נכתבו על פעולותיו הגדולים שעשה לטובת הכלל, ולעצמו לא דאג בשום דבר, ולא רצה להחליף המלבושים עבורו שום דבר חדש.

ואני כשבאתי למינכן, עבר כבר האדמו"ר מקלויזנבורג ל"פערנוואלד" ובמינכען היה מרכז גדול של ניצולי כל המחנות, ושם היו רשימות מכל המחנות שהיו מסביב למינכען, וכל אחד חיפש קרובים, ואני ראיתי בין

הרשימות מרדכי רוטנער, וידענו כי רוטנער היה רק ממשפחתינו, אבל יכול להיות עוד קרובים ממשפחת אחי אבא ז"ל, או אחרים, אבל בכל אופן החלטתי לנסוע ל"פעלדאפינג" כי שם היה כתוב כי מרדכי רוטנער נמצא ב"פעלדאפינג", וכשבאתי לשם התחלתי לחפש אחריו, עד שמצאתי שזה אחי הצעיר אהרן מרדכי שהיה צעיר האחים, למותר לתאר השמחה שהיה לנו, כי הוא גם כן לא ידע אם מישהו מהמשפחה נשאר בחיים, וסיפרתי לו שאחינו ר' עביר חי, הוא היה מאד צנום וקטן, והיה נראה הרבה יותר צעיר ממה שהיה, ותמיד הוא היה חריף ובעל זכרון נפלא וירי"ש, וב"ה שמחתי שלא פג ריחו, אדרבא היה עוסק בתורה, והיה גם כן ממקורבי האדמו"ר שהיו יחד במחנות, והוא סיפר לי האיך שהוא נלקח ביחד עם ההורים, ואיך הוא רץ אל ההרים להיחבא עצמו, והצליח להתחמק ולהסתיר את עצמו בהרים, אבל אחר כך תפס אותו גוי, שכן שלנו, שהיה כל הזמן מהשכנים הטובים והיה מדבר אפילו בשפת יידיש, והוא תפסו ומסרו למשטרה ההונגרית, והם החזירו אותו כמובן לגעטו כמובן במכות כדרכם, והוא גם הכחיש כי אמא ע"ה נפטרה בגיטו, כפי שסיפרו לי, ועוד דברים נודע לו משאר אחים שהיו אתו יחד, ואחר כך היינו כל הזמן ביחד.

אני כל הזמן ניסיתי לחפש את זוגתי ובלי שום תוצאות, ושמעתי שב"ברגען בעלזן" המחנות שהיו תחת האנגלים ישנם שמה קיבוצים גדולים של יהודים ושל בנות, ונסעתי לשם כדי לחפש אחריה אבל גם כן ללא שום תוצאות. אח"כ מצאתי מי שהיה אתה ביחד וידעה האיך שנהרגה ועשו גביית עדות - אצל הרה"ג ר' יהודה גוטליב שהיה אב"ד מישקולץ בנו של בעמח"ס "יגל יעקב", והיה לו ג"כ בית דין מיוחד מגדולי ישראל הגאון הצדיק מסאלק ועוד גאון אחד מליטא, והם גם כן טיפלו בעניני היתר עגונות, ועוד. ונתנו לי היתר, גם כן, וש"ב ר' יושע ווייס גם כן בא ל"פעלדאפינג" וח"א ר' דוב ברקוביץ גם כן באו לשם, והיינו ביחד, והם שידכו עבורי את זוגתי נעשא תחי', היו שתי בנות קטנות שנשארו ממשפחתם, זוגתי היתה אז בת 17 וחצי שנים, ואחותה אסתר היתה בת חמש עשרה וחצי שנים, הן היו בנותיו של הרה"ח ר' חיים פרידמאן שהיה שו"ב, ב"בעקעטש וסרנטש", היה תלמיד חכם גדול וירא שמים מרבים, ומצאתי אח"כ כמה אנשים שהיו אתו ביחד במונקו סאזאט, ובכל עת פנוי היה עוסק בתורה בהתמדה ביחד היתה לו שם גמרא והיה לו מסי"נ לכל דבר מצוה.

הוא היה נכד הרב יצחק מ"הודו-נאנאש", שהיה מפורסם מאד בסביבה

שלו, לתלמיד חכם וירא ושלם ונגיד, והגאון הצדיק אב"ד ערלוי גם כן היה נכדו, כי סבו השתדך אתו וז' אמם היתה בשמה שרה בת הרב ר' יהושע קירש שהיה תלמיד חכם גדול ובעל הוראה ושו"ב בק"ק טורצול, והרב מטורצל שנמצא בארה"ב סיפר ממנו והללו מאד, וגם כמה רבנים שהכירו אותו, והיה ממשפחה מיוחסת, ובסוף ימיו כשזוגתו מרת נעשא נפטרה עליו, התפטר ממשרתו הדומ"ץ ושו"ב, ועבר לגור אצל בתו - חתנו - חמותי וחמי, והם החזיקו אותו כל הזמן בכבוד גדול וישב על התורה ועל העבודה שנים רבות. אח"כ נלקח ל"אוישביץ", וביחד עם בתו חמותי שרה וכל בנותיה נספו עקה"ש, והוקבע יום היארצייט ביום ב' בסיון, וגם חמי נאבד זכרו ב"מונקו סאזוט", וקבענו גם כן את יום הזכרון שלו ליום הנ"ל, ומהם נשארו בחיים שתי בנות (אחרי שעבר עליהן השואה וכל הגילגולים באושביץ ודאכוי, שהיו ידועים לשמצה) ושתי אחיות הללו לא היו יחד, אלא גם כן אחר כך מצאה זוגתי את אחותה והיו ביחד, ודודתן מרת יהודית, ואחותה חנה שהיו נשים מבוגרות - נשים צדקניות - ואדמו"ר מקלויזנבורג מינה אותן להיות מפקחות על בנות ישראל בעניני טהרת המשפחה והיו בקשר אתו, והן עשו הרבה ב"פעלדאפינג" לטובת הדת, והן החזיקו את זוגתי ואת אחותה אסתר, והן התנהגו בצניעות וביראת שמים כראוי לבנות ישראל, והיו לדוגמה.

פרק ט"ו

הנישואין

בני המשפחה שידכו לי את זוגתי נעשא תחי' והדודה עזרה להם בכל העניינים להיות להן כמו הורים, בכל מה שהיה ביכלתם, לעזור בעניני הדרכה, החתונה היתה בשעה טובה ומוצלחת ביום א' פרשת ויקהל כ"ג באדר א' ב"פעלדאפינג", וקיבלנו חדר קטן במרתף של הבלוק, היו שם עוד חדרים, והיו יכולים גם להיכנס דרך החלון לרדת למטה, ומאז היינו תמיד מסובבים בכל מיני קרובים, כי אחי ר' אהרן מרדכי אכל אצלי, ואחותה גם כן אכלה אצלינו, להם היו גם כן אכסניא, שהיו בלוקים של גברים ובלוקים של נשים, רק חדרים קטנים אירגנו בשביל זוגות נשואים, וכמעט שנה שלימה היינו ב"פעלדאפינג".

שם ב״פעלדאפינגי״ היה ציבור גדול של חרדים, חסידים ואנשי מעשה, והיו שם הרבה שיעורי תורה שנלמדו ברבים, ואני גם כן נתתי שיעורים, וגם עם חברים, היה לי שיעור קבוע בחלק יור״ד חלק ב׳ עם ש״ב ר׳ יהושע ווייס ז״ל, והתנהלו שם חיים תורניים, בתורה ובחסידות, ובפרט בשבתות וימים טובים, בתי המדרשות היו מלאים ספרים שהובאו מארצות הברית על ידי הז׳יינט, שהם הביאו תמיד כל מי צרכי דת, ודאגו למקוואות ושם היו מאורגנים בכל השרותים הדתיים.

גם מחלוקות לא חסרו שם, בעוה״ר ה״בעל דבר״ לא היה יכול לראות איך שמחזקים את הדת וכח התורה, והסית למחלוקת. אחרי המלחמה חשבנו שלא תהיה אף פעם יותר מחלוקת, אבל בעוה״ר מעשה שטן הצליח, ועל דברים קטנוניים פרצה אש והיו הרבה אנשים מכובדים ובעלי צורה, והיה בינינו יהודי מרוסיה שלא ידענו מיהו, והיה גר עם בתו במרתף, והלך בעצמו עם הצלחת לקבל את מנתו מהמטבח, בדרך כלל רוב האנשים בישלו בשביל עצמם רק מי שהיה חולה ולא היתה לו האפשרות לבשל בעצמו לקח מהמטבח, שכמובן היה בהשגחה יתירה, ותמיד התפלל היהודי הזה בפינה ולא התערב אף פעם במחלוקת כדרך כולם, ואפילו להגיד מי צודק ומי לא, רק אם דיברו אליו היה עונה במאור פנים שמחים, אח״כ נודע שהוא היה האדמו״ר מקארלין ר׳ יוחנ׳יצע, החסידים שלו חיפשוהו אחרי שנפטרו כל אחיו, והוא קיבל אחר כך ״סרטיפיקאט״ (רשיון לעלות לארץ ישראל) ואחר שעלה לארץ נודע לנו שם כי הוא היה האדמו״ר מקארלין, אני דיברתי עמו כמה פעמים, וראיתי שהוא מדבר מהצדיקים, והיה קורא אותם בשמם - כאילו חבריו - אבל מעולם לא רצה להגיד מי הוא, וכמו שאז בימים ההם כל אחד הציג את עצמו מה שהיה לפני המלחמה, ובפרט הכלי קודש, והוא אף פעם לא ענה רק כששאלו אותו היה מתחמק.

בכל יום היו באים יהודים מכל המקומות, שנשתחררו ע״י רוסים וניצלו משם, וגם מ״מונקא-סאזוט״ ומהונגריה ורומניה ופולין, נפתחו מקומות חדשים ומחנות חדשים, והיו צריכים בכל מחנה ומחנה רב ומנהיג רוחני, אותי גם קראו להיות רב ב״לייפהיים״, הייתי שם ומצאתי חן בעיניהם ונתנו לי כתב מינוי, אבל אחר כך חזרתי כי יותר טוב היה עבורי להיות ב״פעלדאפינגי״ בין קבוץ יהודים והיו לי שם חברים ומכרים, מלהיות במקום חדש שטרם אדע מי יהיו אנשי המקום החדש, והייתי עד אחרי החגים בפעלדאפינג.

אחר כך התחלנו לחשוב מה תהיה התכלית לעתיד, היו חלק אנשים שרצו

לנסוע לארצות הברית, וזה לא היה כל כך קל, כי היו צריכים לקבל אישור כניסה, אבל לנסוע לארץ ישראל היה קשה כפל כפליים, כי נתנו אז אישור כניסה לארץ ישראל רק לאנשים בודדים, כי אז היה באמצע הדיון באו"ם, והישראלים ביקשו 200,000 או 100,000 רשיונות עליה "סרטיפיקאטים" ובזה יסתפקו, אבל ממשלת אנגליה שארץ ישראל היתה אז תחת ממשלתם התנגדו לדבר, ועסקני העליה אירגנו אז עליות בלתי ליגאליות, והיתה נקראת בשם עליה ב', והיתה כרוכה בסכנת דרכים, וגם שהאנגלים עשו כל מיני הפרעות בכדי שלא יגיעו לארץ הקודש. על כן רק חלק קטן הסכימו להכנס לסכנת דרכים, ויש כאלו שחיכו עד שהאמריקאנים הביאו אותם לאיזה מקום והיו מאוכלי המן בלי דאגות של פרנסה וכדומה, וקבעו עתים לתורה, ואחר כך ראו כי אין האמריקאנים חושבים להחזיק את המחנות לעולם ועד.

מאידך, היו יהודים שנסעו לשאר מדינות, היו כאלו שנסעו לאנטורפען, והיו הרבה חסידי בעלזא שבאו במרוכז מהונגריה "סומבוטהלי" והתישבו גם כן באחד המחנות על יד מינכען בשם "פריימן", ואחר כך נסעו במרוכז לאנטוורפען, ושם הסתדרו והקימו מרכז גדול לתורה ולחסידות, ועד היום הם שם לשם ולתפארת, והקימו להם בית מדרש גדול ותלמוד תורה, בית חינוך לבנות, וישיבה קטנה וגדולה, ומאות ילדים מתחנכים על ברכי התורה והחסידות לתפארת כשנות קדם. וגם סידרו לעצמם פרנסות בדרך כבוד, גם ש"ב ר' יהושע ווייס נסע לשם, היו להם רבנים חשובים וכל עניני כשרות הכל משלהם, הם היוו הכח לאחר מכן לכל חסידי בעלזא אחר כן בארץ ישראל, והיו נוסעים במרוכז לכ"ק מרן אדמו"ר מבעלזא זי"ע, וחיזקו המוסדות פה.

גם ח"א ר' דוב ברקוביץ התיישב שם - ואחי ר' עביר גם כן התישב שם, וגם האדמו"ר מויז'ניץ ואחיו אדמו"ר מסערעט גם כן גרו זמן מסוים באנטוורפען.

פרק ט״ז

העלי הראשונה לארה״ק

אני וזוגתי החלטנו לעלות לארץ ישראל בעליה ב׳, למרות שהדבר היה כרוך בקשיים גדולים, אעפ״כ לא רציתי להשאר במדינות אלו שהיו טבולות בדם ישראל, כל מדינות אירופא היו מלאות בדם יקירנו, כי אחרי ככלות הכל הם נשארו אותם רשעים כמו שהיו, ורשמנו את עצמנו להיות גם כן בתוך קבוצה נוסעת, והמארגנים - עבדו במסירות נפש - ובכל מיני תכסיסים כדי לעבור את הגבול, היה להם קשר עם חיילים יהודיים שעבדו בבריגדות - האנגלים - ועשו במחשך מעשיהם בכדי לעזור לעליה, והכנו לעצמנו מזוודות עם בגדים תרמילים ובגדים חמים וכדומה, ופעם כבר היינו בדרך והיינו צריכים לחזור, כי הדרך לא היתה חופשית, כי נסענו באוטובוסים של הצבא, וזה היה צריך להיות באיזה אמתלא כאילו עוברים ממחנה אחד למחנה השני משום איזה סיבות, ואירגנו זאת בכל מיני תחבולות.

אני, זוגתי וגיסתי (אחותה) ואחי א״מ היינו בין הקבוצות האלה, כל הנסיעות היו בלילה ובשמירה של חיילים יהודים, וביום נחנו באיזה מקומות שהיו מסודרים מראש, בהסתר גדול כי החילים היו בסכנה יותר גדולה. על שהסכימו לעזור לנו, וזה היה נגד הוראות המפקחים שלהם, וגם את האוטובוסים אירגנו בגניבה, על כן היו צריכים להישמר מאד מכל דבר, וביום היינו נחבאים ובלילה היינו נוסעים עד שבאנו סמוך לגבול האיטלקי, אז חזרו האוטובוסים, כי לא היה באפשרות להמשיך הלאה, כי שם לא היה האיזור תחת שליטת האמריקאנים על כן הוצרכו לחזור, והניחו אותנו שם לפני הגבול בין ההרים הגבוהים כידוע אשר ישנן בגבול האיטלקי הרים גבוהים מאד, והיה מי שאירגן את העליה שהראה לנו את הדרך והלך אתנו יחד, אבל הדרך היתה קשה מאד, על הר גבוה, והיה שלג וכפור, והיינו בסכנה של כפור, ולמזלי היה אתי בקבוק יי״ש ובזה גם התחזקתי והחייתי כמה אנשים. ובירידה מן ההר ממש התגלשנו על בגדינו עד שעברנו את הגבול - ושמה היה איזה מחסן תת קרקעי עזוב - ונכנסנו לשם, היינו שם כל היום והיינו ממש רטובים מהשלג, ובלילה באו אוטובוסים גם כן מהבריגדות, שהיו להם בצד האיטלקי

והביאו אותנו עד למילאנו, עיר גדולה באיטליה, שם היו איזה בתים למארגני העליה, וגם היינו ציבור גדול של חרדים שהיו מאורגנים על ידי אגו"י ופא"י שהיו בין מארגני העליה, והיינו שם במחנה שהיה נקרא "שקולה קדורנא" היה שם מטבח כשר שהיה בו מפקח יהודי חרדי, ושו"ב מאנ"ש ועוד, אבל אנו לא אכלנו מהמטבח הזה רק דברים יבשים ודגים, ואחר כן באו ממארגני העליה - של אגו"י ופא"י - ולקחו את הבחורים לישיבה שהיתה להם ברומא - ואחי ר' אהרן מרדכי גם כן הלך לשם. כי בכלל פה היה קשה מאד כי סבלנו מהקור העז, כי הבית בו גרנו היה גדול מאד והרבה פליטים ולא היה שם חימום ובחוץ היה קור גדול מאד, עברו עלינו מכשולים גדולים.

אחר כן חילקו אותנו לקבוצות, והקבוצה שלנו נשלחה ל"בארי" (גם כן עיר באיטליה), ושם היה מוסד גדול שנוהל ע"י יהודי חרדי תלמיד חכם, ועמד תחת הפיקוח של אגו"י ופא"י והג'וינט החזיק את המוסד - ושם היו כאמור רק יהודים חרדיים, היו עוד מקומות, ואילו שאר האנשים חילקו אותם במקומות אחרים, ושם שהינו שבועיים, ואחר כן עשו הרשמה, מי שרוצה להמשיך ולנסוע הלאה עם אניות משא, וכל הנסיעה היתה כרוכה בסכנת נפשות, כי אירגנו אוניות במקומות מרוחקים מאיזה נמל, והיו צריכים לעלות על רפסודות, כי האניות לא היו יכולים להגיע עד לחוף, וגם הנסיעה היתה צפופה באניות משא, והיה אסור לעלות על הסיפון ביום כי האוירונים האנגליים עשו סיורים וטסו באויר כדי לפקוח עין אם לא מתגנבים אוניות לארץ ישראל בלא רשות, וגם בזמן הלז היה הים גואש ורוגש עד מאד, וכן היו כרוכים בנסיעה זו עוד כל מיני קשיים, לכן היו אנשים שהחליטו להשאר באיטליה עד שתהיה להם אפשרות יותר נוחה להגיע לארץ ישראל.

אבל אנו החלטנו להמשיך ולנסוע הלאה, ובערב שבת קודש הביאו אותנו למקום נידח בין החולות מקום מרוחק מישוב, היו שם רק מספר צריפים גדול מאד, והיו שם אלפי יהודים, בצריף אחד היו הגברים ואילו בצריף השני היו הנשים, וגם מטבח היה שם, ועוד איזה צריף קטן בשביל ההנהלה ועוד. והמקום היה נרשם בממשלה כי מחזיקים שם משוגעים, ובאמת היה נראה כך, אנו באנו לשם קבוצה קטנה כ-15 אנשים, ושם מצאנו כבר אלפי אנשים ששהו כבר במקום מקודם בואנו שמה, ורובם היו חופשיים וחילונים שלא היה להם מה לעשות וחיכו שם כבר שבועות אחדים ללא עסק כלשהו, ולא היה להם אפילו מקום איפא ללכת, ומחמת רוב הבטלה יצאו מדעתם פשוט עשו עצמם כמשוגעים, וצעקו ועשו כל מיני שטויות, ואנו ממש נבהלנו

כששמענו מרחוק את צעקותיהם המשונות אבל כשהגענו לשם, מצאנו שם גם כמה אנשים חרדיים, מכירים לנו מכבר וגם חלק אנשים שהכרנו שם.

והיה לי מעט ספרים, ולמדנו שם אתם כל היום, גם היה אצלינו ספר תורה, היהודי הזה שהיה לו הספר תורה נמצא כעת בבני ברק, וישבנו שם על התורה ותפלה, אבל החילונים יצאו ממש מכליהם מרוב בטלה, היו גם כן מהם איזה יחידים שהצטרפו אלינו והם נעשו אחרי כן לבעלי תשובה. היינו שם במקום הזה כחמשה שבועות, והמקום הזה היה סמוי מעיני הממשלה האיטלקית, כי היה מוגדר כמקום לחולים לא נורמלים, וממילא לא באה ביקורת מטעם הממשלה האיטלקית, רק עסקני העליה בדקו את הדרכים למחנה.

היות וקיבלנו ידיעה כי בעוד איזה ימים נפליג בים, לפני פורים (פורים היה אז ביום ה') ושבוע לפני זה דיברו שיפליגו הימה, והיות שלא היה מגילה רק אצלי, ולפי התכנית היו צריכים לחלק שחלק הכי גדול יפליג מקודם שאנחנו נפליג, וקראתי את המגילה לפני כל הציבור כמובן בלא ברכה, והיה זה מחזה בלתי רגיל שהתקבצו שמה אלפי איש לשמוע את המגילה, והיה שקט באמצע הקריאה, אבל כיון שהגעתי ל"המן", היה קולות וצעקות משונות כל אחד הראה כוחו היו שנבחו ככלב והיו שצעקו כחמור וכסוס, או חתול, המחזה היה חוזר על עצמו בכל עת שקראתי "המן".

אח"כ באמצע הלילה באה אנית משא, וכנ"ל והאניה לא יכלה להגיע עד החוף, והביאו סירות גומי, וגם היו צריכים להכנס איזה מטרים אחדים בים, ואח"כ הביאו אותם הסירות הקטנות עד האניה, ושם העלו אותם עם חבלים, וזה היה כרוך בהרבה סכנות ובפרט לנשים ואנשים חלשים - עד שהעלו אותם. וחלק נשארו וגם אני בתוכם, ואחר כך כעבור איזה ימים מאוחר יותר באה אניה קטנטנה, וקראנו לזה ערובה, ועליה עלו הנשארים, והיה צפוף כל כך, ישבנו ממש אחד על השני, ועל האניה למעלה היה על מכסה האניה כל מיני דברים שונים בכדי לטשטש עקבותינו, שלא יהיה לה היכר שזה אניה של אנשים, ובאמצע הנסיעה נהיתה סערה, והאניה הקטנה התרוממה והתנועעה בחזקה, וחשבנו שח"ו כל רגע עומדת היא להתהפך על צידה השני, עד שרב החובל הצליח בקשיים עצומים להגיע למקום שבין הרים גבוהים שהיה בין האיים הקטנים, ושם הרוח לא היתה חזקה כל כך, חיכינו שם עד ששקטה קצת הסערה, ואז היה פורים וקראתי את המגילה על האניה.

אחר כן, כמהלך יום מחופי הארץ, פגשנו באמצע הדרך אניה הגדולה שיצאה לפנינו והעלו אותנו מהאניה הקטנה לאניה הגדולה, והצפיפות היתה נוראה אין לשער, ובפרט שלא יכלנו לעלות למעלה על המכסה, כי מטוסים אנגלים שהיו מפטרלים באיזור בתכיפות ופחדנו שלא יגלו אותנו, רק בלילה היינו עולים למעלה, והיו אנשים שלא היה ביכולתם לעלות מחמת רוב חולשתם, כך עברה הנסיעה עד שהגענו לפנות בוקר ביום רביעי כ' באדר לחופי הארץ על יד קיבוץ ניצנים, שהוא ע"י קיבוץ חפץ חיים, האניה עלתה על שרטון כנראה, בכוונה תחילה, בכדי שהאנגלים לא יוכלו להחזיר אתה אניה, וכנראה היה להם קשר עם קיבוצי הסביבה שבאו להציל אותנו, והתארגנו באיזה אופן, וקשרו חבלי ברזל ארוכים עד היבשה ורב החובל והעסקנים במקום ואשר עמדו על החוף אמרו שכולם יקפצו להים (במקום הזה היה הים עמוק כמה מטרים) ואנשי הקיבוצים היו שחיינים טובים והם הצילו את מי שנפל לתוך הים, הם ציוו שכל אחד יתפוס את ידיו בחבל והמים ידחפו אותם עד החוף וגם את כל החפצים זרקו לים, ורוב האנשים מהאניה כבר קפצו לתוך הים, רק הנשים ועוד חלק האנשים טרם קפצו - גיסתי אסתר ג"כ וכל החפצים שהיו לנו זרקנו לתוך הים, זוגתי לא היה בכוחה לקפוץ על כן גם אני לא קפצתי.

אבל ברגע האחרון הבחין בנו אוירון אנגלי מלמעלה והם הודיעו תיכף על האניה שבאה לחוף הים, והיו להם מחנות צבא רבים באיזור, המארגנים עשו מאמצים להחיש את המבצע טרם יבואו אנשי הצבא, ועבדו והצילו את האנשים, והיתה בהלה גדולה במקום וחלק אנשים התעלפו מחמת המים העמוקים, כי איפוא שקפצו מצאו כי המים הם עמוקים כמה מטרים, ורובם לא ידעו לשחות, ואנשי הקיבוצים היו צריכים להוציא כל אחד ואחד מהמים ואח"כ להובילו עד החבל, ועשו הכל בכדי להציל את כולם, אבל בינתיים הגיעו למקום אנשי צבא אנגלים רבים והיו חמושים עם כלי זיין ותפסו את כל האנשים שהיו על החוף, ואילו אנשי הקיבוצים אמרו להם שיגידו שהם גרים מזמן בארץ ישראל רק באו להציל את האנשים, ואנשי הקיבוצים התערבו בין האנשים הבאים בכדי לארגנם שהם יאמרו שהם אנשי הקיבוץ, והאנגלים לקחו את כולם בתוך הסגר, ואחר כן הגיע גם אניה בריטית באיזור, והחילים הבריטיים ירדו מהאניה שלהם ועלו לאניה שלנו היו כאלו באניה שהציעו להתנגד בכח, אבל היות והם היו כוח גדול לא התנגדנו להם, כי לא היה לנו כח להתנגד.

והורידו אותנו והובילו את כולנו ברכבת ממחנה למחנה, והתחילו לחקור אותנו מי מהאנשים שבהסגר בא אתנו ומי שייך באמת לאנשי הקיבוצים, ואף שאנשי הקיבוצים הורו לכל אחד לומר כי הוא גר בקיבוץ, אבל היות והם עשו הרבה חקירות ונודע להם מי בא עם האניה, הביאו אח"כ את כולם במשאית של הצבא לתוך מחנה צבאי שעל יד חיפה, ושם העלו אותנו לתוך אניה צבאית בריטית, ואמרו לנו שאין אנו יכולים להישאר פה בארץ והעבירו אותנו לקפריסין.

פרק י"ז

בקפריסין

היו גם מאנשי הקיבוץ שהצטרפו אלינו בכוונה תחילה, בכדי לארגן את האנשים מכל מיני מפלגות, וגם מ-פא"י ומקיבוץ חפץ חיים, היו כמה שליחים שהצטרפו אתנו בכדי לעזור לנו בכל הענינים הנצרכים, וגם היה להם קשר תמידי לארץ ישראל, על ידי הג'וינט והסוכנות, וכך הגענו באניה הבריטית לקפריסין, ואחר עבור כמה ימים הגיעו גם כן החבילות האישיות שלנו, שהם נזרקו לים בארץ ישראל. האנגלים אספו אותם שם כשהם רטובים לחלק אנשים הגיעו רכושים ולחלק לא הגיע כלל, שכנראה אבד.

בקפריסין היו מחנות-הסגר, ומסביבם היו מחנות צבא, וזה היה על יד העיר "פאמא גוסטא" והאיזור היה נקרא איזור קייץ, שם היו כמה מחנות, ובכל מחנה ומחנה היו נמצאים אלפי יהודים פליטים, כמובן שלא היו דומים למחנות ההסגר הגרמניים, פה בקפריסין הם לא נתערבו בשום דבר בתוך המחנה, עלינו היה להתארגן, והם היו נותנים כל צרכינו שימורים ומזון וכדומה, והכל באיזה הכשר שירצו, וגם היה שם בית שחיטה, היו שוחטים שלנו, וגם משגיח שלנו היה שם, וכל המטבחים היו כשרים, וכל מה שהיה חסר היה הג'וינט והסוכנות נותנים, אבל עם כל זה היה לנו קשה מאד כי במציאות שהינו במחנה הסגר, ולא היתה לנו אפשרות לצאת מהמחנה, וגם התאכסנו באוהלים, והחום היה חזק מאד כל היום, ושם לא נשבה רוח כמו בארץ ישראל.

ליהודים החרדים לא היה המצב קשה כל כך כמו ליהודים החילוניים, כי

היו יכולים להתעסק בספרים הקדושים ובבתי מדרשות, והיו לומדים שם כל היום, והלימוד והתפילה נתנו להם חיות ושמחה, לא כן האנשים החילונים, להם היה מחנות ההסגר ממש כמו בית סוהר, כי לא היתה להם אפשרות לנוע לאף מקום ולבלות, נתנו להם גם כן מגרשי כדור רגל, אבל זה לא הספיק להם.

היהודים החרדים קיבלו אותי לרב, היה לי מתורגמן, ומה שהיה חסר ביקשתי רשות להיפגש עם המגיור - מנהל המחנה - וביקשתי כל מיני דברים כמו מנורות לבית הכנסת, ניר לכתיבה, וגם ביקשתי שיתן לנו רשות לילך ולטבול בים, כי המחנה לא היה רחוק מהים, ונתנו לנו רשות לילך לטבול כמובן תחת השגחה ושמירה, לנשים היתה אפשרות לנסוע למחנות-חורף שם היה מקוה. אנחנו עסקנו גם כן בשיעורי תורה ובכשרות המטבחים ובפרט לפני פסח, אירגנו מכירת חמץ לכל המחנות, והיה שם אתי יחד הרה"ג ר' ישראל נח בריסק, שהיה מהבידי"צ של הגאון אב"ד מישקולטץ בעמח"ס יגל יעקב, ועבדנו כל הזמן ביחד לטובת הכלל, מצות לציבור, שלחו מארץ ישראל בדרך כלל מצות מכונה, אבל עבורינו שלחו מארץ ישראל מצות בהשגחת העדה החרדית, והגאון הרב שלעזינגר אב"ד תל אביב בא מטעם אגודת ישראל לבקרנו ולראות מה שאפשר לעזור לנו.

החילונים במחנה עמדו כל היום על יד הגדרות של המחנה ועל יד הכניסה וצעקו על הבריטים בכל מיני צעקות, והיה מקרה שהבריטים הרגו פליט אחד, והאנשים החילוניים עשו הפגנות גדולות ועסק גדול מזה, ואני הספדתי אותו, אבל בדרך כלל שרר שקט במחנה, ובפרט אנשים כאלו ששהו במחנות בגרמניה והתרגלו כבר ליותר גרוע, קיבלו הכל באהבה וחיכו בסבלנות, עד שיקבלו רשות לעלות לארץ ישראל, כי הם נתנו בכל חודש כמה רשיונות עליה לכמה אנשים, ולפי החשבון של מספר הנוכחים במחנה היה עלינו לחכות שנים רבות.

אחר כן עברנו למחנות חורף, שם היה העיקר מכל המחנות, שם היו הרבה מחנות גדולים ויותר מסודרים מהמחנות קייץ, היו אמנם חלק שגרו באהלים, אבל רובם גרו בתוך צריפים שהיו בנויים מאבנים וגם היו צריפים מפח, ושם היו כל הדברים יותר מסודרים, היה שם גם מחנה מאוהלים, ואני ג"כ הייתי קודם במחנה מס' 68 שהיו בו אוהלים, 4 משפחות גרו בתוך אוהל אחד, והיו מחולקים באמצע, ולי בתור רב נתנו חצי אוהל, ושם היו כמה רבנים, וכשבאנו לשם אני והגי ר' ישראל נח בריסק, צירפו אותנו שם להבי"ד, ואחר כן קיבלו

אותי לרב בכל המחנות, היה לי כתב מינוי ואלפי אנשים היו חתומים עליו, ונמצא עוד אצלי עד היום.

בעניני רוחניות היה המצב טוב מאד, היו שיעורי תורה בכל בית המדרש, היו שם עסקנים ממפלגות אגודת ישראל ומפועלי אגודת ישראל, והם היו יחד ועבדו תוך שיתוף פעולה לשם שמים, והמצב היה שם באמת לשם ולתפארת - השיעורי תורה וכדו' ובכל שבוע דרשתי לפני הקהל, ולמדתי פרקי אבות לציבור גדול, בליל שבת קודש התכנסו כולם ל"בוטא" בשירות ותשבחות ודברי תורה וריקודים, והיה לנו לחיזוק גדול וחיינו באהבה ואחוה ושלום וריעות, עשינו שם תקנות לא לעשות חתונה עם מותרות יותר מ"עוגה", בכלל היו חתונות הרבה, ולא היו שום קשיים, מי שהתחתן קיבל דירת מגורים 1/4 (רבע) אוהל, וקיבל ארגז ו'יק מפירות וזה היה שם כל הריהוט שהיה לו, ולא חשבו שיש צורך יותר ממה שהיה לנו, כל אחד ואחד השתתף בשמחתו של חבירו בלב ונפש, היה שם הר"ר יהושע וורטהימער, שהיה משמח בחתונות, עם כח הבדחנות שהיה בו היה משמח את כולם, כמו כן כל התפ'לות היו מאורגנות לשם ולתפארת, וזכור לטוב הר"ר שמעון בני"ש, מהעסקנים הגדולים שהיו שם, וגם היה נואם בחסד עליון והיה מארגן הכל, היה משפט חבירים אם ח'ו פרץ איזה סכסוך עבודתם היתה לפשר, ולהעמיד השלום על מכונו, וגם הוצאתי חיבור "טהרת המשפחה" בלשון יידיש, ובו היו כל הלכות נדה בלשון צח ומבורר, והר"ר שמעון הנ"ל כתבם במכונת כתיבה והדפיסם בסטענסיל, והפיצו את הספר בכל המחנות, כמו כן היה לנו מקוה טהרה בכל ההידורים, והיו לנו שוחטים מומחים יראי השי"ת, ובכל שבוע באו פליטים חדשים, וגם מרומניה שוחטים ידועים - והכל התנהג על צד היותר טוב, בכל מקרה של היתר עגונה היה הנהוג גב"ע, כמו כן לכל בקשת היתר נשואין של גבר עשינו גב"ע, ושלחנו להגאון ר' ש"ד כהנא שהיה ראב"ד בוורשא, והיה ממונה מטעם הרבנות בארץ ישראל לטפל בזה, והיה שלוחים בכל יום, והיה מגיעים בזמן ההוא פעם או פעמיים בשבוע, זאת אומרת כי החיים הדתיים והקהילתיים היו מאורגנים בצורה נפלאה, וכנראה שהכל היה כי שרר השלום בין שומרי התורה במחנות, ועסקני המפלגות הדתיות אגודת ישראל ופועלי אגודת ישראל חיו בשלום ועסקו ביחד, ולא ידענו שום חילוק בין זה לזה, כי במקומותינו לא היינו מאורגנים בשום מפלגה דתית, לא אגו"י ולא פא"י, ופה ראינו כי בלי העסקנים אי אפשר לסדר שום דבר, והיו עובדים כאן העסקנים ביחד, לשם ולתפארת, ולא היה שום סכסוכים ביניהם כקטן כגדול.

כן היו גם החגים במחנות, לקראת ראש השנה שלחו לנו שופרות, ואחר כן לקראת חג הסוכות שלחו לנו אתרוגים מהודרים מאוד, וגם חלק מהם היו מהודרים בחזקת בלתי מורכבים בהשגחת הבידי"ץ, החגים עברו בששון ובשמחה, ואירגנו את הנערים והבחורים לשמוע שיעורי תורה, חדרים לדאבונינו לא היו, כי לא היו שם ילדים קטנים רק אלו שנולדו שם או שנולדו אח"כ.

בעניני גשמיות היה קשה, כי היה חם, ואפילו מים לא היה, רק מה שהאנגלים היו מביאים על גבי מכונית, שהיה להם טעם לא טוב, המים היו גם חמים, אבל כאמור לעיל אף פעם לא עשינו בעיות מזה, ואף פעם לא התלוננו על זה, לאנשים החילוניים היה חלק של התרבות ה"כדור רגל", בעניני כשרות לא היה לנו שום בעיות אתם כי גם הם אכלו מאכלים כשרים, כי האנגלים לא התירו להכניס שום מוצר של מאכל מה שאנו לא אישרנו מקודם את כשרותם, ואם היו רוצים להתחתן, היו גם כן באים לרבנות דשם לרשום את עצמם, ולא היה שם מי שיסית אותם נגד הדתיים, אנחנו לא התערבנו בכדור רגל שלהם, ובדרך כלל לא שחקו בשבתות בפומביות, פעם אחת החליטו לארגן משחק גדול בשבת זה היה בשבת חזון, משחק גדול לכל המחנות (ט' באב נדחה) וביקשנו מהם שלא יעשו המשחק ביום השבת, אבל באו אז עסקנים חילוניים מארץ ישראל והם עודדו אותם שיקבעו את המשחק הגדול בשבת, אבל אנו הסברנו להם, למה לכם לקבוע את המשחק בשבת הלא יש לכם כל ימי השבוע ואין לכם מה לעשות, גם הסברנו להם כי יום זה הוא יום אבל לאומי, כפי לשונם, אבל לא מצאנו אוזן קשבת, לכן החלטנו להפריע, ובאמצע המשחק הלכתי עם עוד כמה יהודים, לבושים בבגדי שבת קודש, ונכנסתי באמצע המשחק, נעשה מיד רעש, רצו להתנפל עלי, והיו שם אלפי אנשים, אבל היו לי עוזרים אפילו מהם, ואמרו שאני צודק, ודחו את המשך המשחק ליום אחר.

אבל תיכף החלה צרה אחרת, היה שליח מטעם הרבנות הראשית שנשלח אלינו לשמש כמוהל ושוחט, ושהוא יהיה ממונה על הכשרות, והוא היה בחור מגולח ואנחנו טרם ראינו דבר כזה שאיש כזה ישמש כשוחט ומוהל, וגם ראינו אצלו הרבה ענינים של קלות ראש שאי אפשר לפרט, וגם בעניני ברית מילה, אבל בדבר הזה לא היה בידינו לעשות כלום, כי החרדים ממילא לא לקחו אותו למהול את בניהם, ואילו ליהודים החפשיים לא היה לנו ברירה והשפעה עליהם שלא יקחו אותו, ובפרט כי בית החולים ליולדות היה מחוץ למחנה,

הוא היה בעיר, בבית חולים כללי, ולא היינו יכולים לצאת מהמחנה בלי אישור, ואילו הוא היה יכול לצאת ולבוא כאוות רצונו כי הוא היה מארץ ישראל, על כן עשה את כל מה שעלה על לבבו.

ואחר כך התחיל הנ"ל גם להתערב בעניני השחיטה, והלך אל האנגלים והסביר להם כי הוא הממונה לכל שטח הכשרות והוא רוצה לשחוט, ואילו השוחטים שלנו לא ישחטו, כאמור לעיל, היו לנו שוחטים יראי ה' חסידים ואנשי מעשה, שהיו מפורסמים עוד לפני המלחמה, כמו ר' ישראל בריף, והיה גם שוחט ר' משה פרידמן, וממילא עם הדבר החדש של אותו הנ"ל נוצרו צרות צרורות, וסבלנו רבות, על כן כתבנו לארץ ישראל ובקשנו שלא לעשות לנו שום טובות כי יש לנו ב"ה שוחטים משלנו וגם כתבנו על כל הקלות שראינו אצלו, אבל דברנו אל עצים ואבנים כקול קורא במדבר, ואף אחד מהם לא ענה לנו, בדבר הזה יש לנו הרבה לספר אבל המשכיל ידום, בכל אופן ראינו כבר את המצב איך שהוא על כן עשינו "שביתה" ולא התרנו להביא את הבשר מה שהוא שחט אל המחנות, והסברנו את הדבר להמגיור מהבריטים, כי אנחנו יהודים אורטודוקסים ולא אוכלים בשר סתם מכל שוחט, והוא הבין אותנו ואסר עליו לשחוט רק שהשוחטים שלנו ישחטו.

אבל הוא פנה אל הסוכנות - ועוד - ואמר שאנחנו לא מסכימים לשחיטתו, כי אנחנו נטורי קרתא, שונאי ארץ ישראל, עכ"פ פעלו ששלחו מארץ ישראל זקן ונשוא פנים, והוא בא בבגדים לבנים בכדי שנפחד מהצורה שלו, כי הוא מסר שהסיבה שלא רוצים לאכול משחיטתו מפני שאין לו זקן, ולכן שלחו את השני שהוא הדור פנים, וכשהגיע השוחט השני ניסו אותו השוחטים ומצאו שאין הוא בקי לא בשחיטה ולא בבדיקה, וידיו לא מאומנות לבדוק בדיקות פנים, על כן הוא אמר ששניהם יהיו בתפקיד אחד מומחה לשחיטה והשני יהיה הירי"ש, אבל אנו הסברנו להם, כי אנחנו לא מעונינים לקפח פרנסתם. הם יוכלו לקבל מהסוכנות את המשכורת, כי ממילא אנו והשוחטים לא קיבלנו מהם שום דבר, כי כל מעשינו היו רק לשם שמים, ואם אתם לא תפריעו לנו לא איכפת לנו אם אתם תקראו הרבנים, ואחר כן הונח הדבר. אח"כ ראו שאי אפשר להם לכפות עלינו שאין אנו עולי תימן ומשאר מקומות שיוכלו לעשות עמנו מה שהם רוצים, אבל בכל אופן, מטעם הכבוד לרבנות הראשית, שלחו לכאן את הגאון רבי יהושע מנדל עהרנבערג, תלמיד חכם וירא שמים, והוא עבד אתנו ביחד ברבנות ובכל הדברים הדתיים.

בינתים נולד לנו למז"ט בן, ביום כ"ה מרחשון, יצא אז חוק שמי שיש לו

ילד קטן, נותנים לו דין קדימה בנתינת רשיון לעלות לארץ ישראל, לא עשינו את הברית בזמן, כי הילד לא היה בריא, (לזוגתי לא היה מה להניק), לכן הברית היה רק לאחר שבאנו ארצה.

כנאמר לעיל, היה אחי א״מ ברומא שם בישיבה, ואחר כך בא לקפריסין, והיה במחנה קיץ, ופעם ביקרתיו כשהיה במחנה חורף, והוא היה חלש, כי לא היה לו מה לאכול, ושם היה שאלות על הלחם לפי דעתו, ואחר כן הוציאו אותו משם לא״י עם קבוצת בחורים צעירים ונכנס לישיבת הרב דושינסקי זצ״ל. כשאני עוד הייתי בקפריסין ולפני שנסענו לארץ ישראל, עוד עזרנו להרבה פליטים חדשים שבאו בשני אניות גדולות הידועות בשם ״פאן קרייט״ ״פאן יארק״, היו שם אלפי עולים, שם האניה שבאנו עמה היה ״שבתי לוזינסקי״.

פרק י״ח

העליה לארה״ק

בערש״ק ביום כ״ב בכסלו תש״ח, הגענו לארה״ק, עם האניה הבריטית, אנית מלחמה, ובאנו לחיפה. כל רכושנו היה ארגז עץ, והוא מונח אצלנו עוד למזכרת. ידידים עשו לי אמבטי׳ קטנה מפח שהיה מקופסאות שימורים, ואת הילד הקטן נחמן שמנו בתוכה במקום עגלה, וקשרו אותה בחבל דק, וכך משכנוה. בחיפה כבר חיכו לנו העסקנים מכל המפלגות ומהסוכנות, ומטעם פא״י המתין לנו העסקן הגדול (שעוד נספר ממנו) ר׳ יעקב כ״ץ ז״ל. היה תלמיד חכם וחסיד ועשה הרבה למען הפליטים ולכל אחד ואחד, והוא הביא אותנו עד רעננה, שם היה ״בית עולים״ עד שסידרנו א״ע לקח זמן, כי עירבבו את הילדים והחבילות ועד שמצאנו את הילד. וזוגתי לא חשה בטוב, והיתה אח״כ בבית חולים באשפוז קצר, והברית עשינו ברעננה ביום פדיון הבן. והיהוים המקומיים שמחו אתנו מאד וקירבונו, ובאו בליל שבת לבקרנו. אח״כ ביום השבת, היה זה שב״ק פרשת וישב, ביקר אותנו העסקן הר׳ יעקב ברונר ועוד עסקנים, והיה אז שבת מרומם והיינו שם שבוע ימים, ואחר כך על

פי בקשת הקיבוץ יסודות שהיה ע"י מגדיאל טרם שעלו להתישבות, נסעתי לבקר אותם לשבת חנוכה, ואחר כך קיבלו אותי לרב עליהם, הקיבוץ היה אז עוד ב"הכשרה", לפני שעלה על מקום ההתישבות והיה להם מקום ליד "מגדיאל", והתידדתי עם הה"ג ר' דוב מיעני זצ"ל אב"ד מגדיאל, היה ממש איש צדיק בכל דרכיו, בעל מדות יוצא מהכלל ולב חם לכל דבר שבקדושה ועובד ה' במסירות נפש. עסק רבות לטובת הכלל, וקבענו שיעורים ביחד, וכשנסע מלאתי את מקומו בהרבצת תורה ופרקי אבות.

גם הגאון ר' מאיר קרליץ קירבני מאד ועודד אותנו, ועשינו תקנות שונות. במקום היו הרבה יהודים מהונגריה וחלק מגרמניה, וגם זכיתי להתקרב למרן בעל החזון איש זצ"ל וביקרתי אותו כמעט כל שבוע, בפרט אחר ימים כשעברתי לגור בחיפה התייעצתי עמו בכל דבר בעניני הדת ובשאר ענינים, כאמור תושבי יסודות היו במגדיאל רק כמקום מעבר, והוקבע להם מקום לא רחוק מקיבוץ חפץ חיים, ובינתיים השתחררה חיפה, והתיישבו שם קיבוץ גדול של יהודי הונגרי' וצ'כי' ועוד, והרבה שהיו אתי יחד בקפריסין, וביקשו אותי שאעבור אליהם, ונעניתי להם על פי עצת מרן בעל חזון איש זצ"ל ובברכתו, וגם הגאון רבי מאיר קרליץ סייע לי.

ובאתי לחיפה לשבת קודש פרשת עקב כ"ג מנחם אב תש"ח, ובמקום שבו התיישבנו היה חלק גדול של העיר שגרו בו ערביים, שברחו כולם, והיו אז חסדים גדולים כי חיפה היתה מוקפת מערבים, ולא היה אפשרות לנסוע אל מחוץ לעיר, והיה סכנה גדולה לנסוע אפילו באמצע היום, ונסעו אז ממקום למקום במכוניות משורינות, והאנגלים כשיצאו מחיפה מסרו לערבים את כל מקומותיהם, וגם נשק רב מסרו להם, אבל בחסדי השי"ת נפל על הערבים פחד ובהלה וברחו משם באלפיהם, ואז ביקשו מהם המנהיגים הישראלים שישארו, אבל הערבים מהמדינות השכנות הסיתו אותם שיברחו, ואחר כן יחזירו אותם, וזה היה חסד מכל הבחינות כי ברחו וחיפה השתחררה מהם, וגם שע"י בריחתם היה מקום קליטה לאלפי משפחות יהודים עולים חדשים.

ואז התבטא אחד העסקנים הגדולים של המפלגות החילוניות המובהקות שהיה אפיקורס וכשפגש אותו הראש ישיבה מישיבת תפארת ישראל בחיפה הרב רובמן זי"ל, ואמר לו אפיקורס מה תגיד אחרי הניסים של חיפה, וכעת כבר תאמין בהקב"ה, השיב לו וכי מה אני צריך להאמין הלא ראיתי אותו את השם.

פרק יט

בחליסה

הערבים - כאמור - השאירו את כל הדירות, ובהם כל הרהיטים, והיהודים תפסו דירות כאלו והתיישבו בהם וחלק מיהודים חרדיים התיישבו בתוך העיר התחתית של חיפה, ובשכונת חליסה (כן נקרא השכונה בפי הערביים) ואנחנו קבלנו את חליסה, ובעת ההיא היה מצב הדת בארץ ישראל קשה מאוד, ובפרט חיפה היתה מפורסמת בכנוייה "עיר האדומה", רוב רובם של התושבים היו חברים במפלגת העבודה, אנשים חילוניים שהיו נגד הדת, וכמעט שלא היו שם נציגים חרדיים ממפלגות חרדיות, כגון אגודת ישראל או פועלי אגודת ישראל, רק היו נציגים דתיים של מפלגות המזרחי או פועלי המזרחי, ועל כן היה קשה מאוד ליהודי חרדי להתיישב שם ולקבל דירה לגור בה, כיון שלא היה ממפלגתם, ובפרט היה קשה מאוד לקבל מקום עבודה לאדם שלא היה שייך למפלגתם.

ובכל א"י היה המצב הדת ירוד מאוד מאוד - הן בכשרות ושאר ענינים שא"א לפרט הכל ובפרט הדרך החסידות וכשבא כ"ק אדמו"ר מבעלזא הה"ק מהר"א זי"ע ואחיו הגה"צ אב"ד בילגוריי זצ"ל התחיל המצב להשתנות לטובה בכל הענינים והשפעתו היתה גדולה בכל החוגים, וכל גדולי התורה והצדיקים התייחסו אליו מאד ביודעם כי הוא איש קדוש וכל כוונתו בלתי לד' לבדו. אינני רוצה פה להאריך את גודל נפלאותיו ורבים מאוד שנוושעו ע"י חוץ לדרך הטבע. כי אם ארצה לספר ירבו מאוד רק מה שאני בעצמי ראיתי ושמעתי. אבל העיקר גודל קדושתו ומדריגותיו שהיתה לפלא אפילו אם הי' בדורות קודמים כן אמרו עליו כל הצדיקים וממילא בלי אומר הרבה היתה השפעתו רבה מאוד וזה נתן כח לכל החרדים ובפרט לחסידים ואז נתייסדו ת"ת בכל מקום איפוא שלמדו באידיש - וכל דרכי החסידות מאז ב"ה נתחזקו כל חצרות האדמו"רים ונתרבו החסידים בכל מקום לתפארת.

ברם זכור לטוב העסקן הגדול הר"ר יעקב כץ ז"ל, שעשה הרבה לטובת היהודים החרדיים הוא היה בעל טובה גדול, אף פעם לא עשה חשבונות

אישיים עם מי שביקש ממנו לעשות משהו עבורו, והלך לעשות טובות ביום ובלילה, וסבל עבור זה לפעמים בזיונות, ואעפ"כ לא מנע את עצמו מלפעול למען הכלל והפרט, ועשה הכל באמונה, ובלי שום תשלום גמול, והוא בעצמו הסתפק לעצמו במיעוט, לא היתה לו דירה רבתי, רק בת 2 חדרים שכורים, ואחרי הרבה שנים שהיה כבר חבר הכנסת וקיבל הפרשי שכר, היה באפשרותו לקנות פריזיידר ותנור של גז, אבל לא דירה, והוא היה אז סתם עסקן, רק שהיה לו זכות עצמו, ואנשים הטרידו אותו ביום ובלילה בבקשות, והוא הצליח ומצא חן בעיני אנשים שהתחשבו בו, וכך עלה בידו בכל מיני דרכים לרכוש דירות עבור החרדים, שהיה אז פועלי אגודת ישראל, ואז התיישבו בסביבות חליסה ציבור גדול של חרדים.

ואז לקחנו דירה גדולה, והכשרנו אותה שתשמש לנו כבית הכנסת - ועוד -, ותיכף קבעתי בה שיעורי תורה, וע"י החזקנו את העולים החדשים שלא יפלו ח"ו בידי עסקנים זרים לרוח התורה, וגם היה אז עסקן שני העסקן הגדול ר' משה בליטנטל ז"ל, שהיה חבר בלשכת העבודה, ועל ידי רוב פקחותו הצליח להתחבב עליהם עד שהיה נמנה על ההנהלה, והצליח להביא סדרי עבודה לאנ"ש, כי זה היה מהדברים הקשים ביותר - לקבל יום עבודה, והוא הצליח בכל מיני דרכים ובכל מיני אופנים לעשות זאת, והביא באמצע הלילה את הסידורים, וכך הצליח כמעט לסדר לכולם מאנ"ש שיהיה להם מקום עבודה.

אח"כ היתה חליסה לשם ולתפארת בכל ארץ ישראל, ותיכף התחלנו לעסוק בעניני רבנות, מקוה טהרה ותלמוד תורה וביה"ס בית יעקב, עבור הילדים שנולדו בתקופה ההיא כי כמעט רוב רובם של התושבים היו פליטי השואה, והילדים נולדו רק אחרי השואה, ואנחנו יסדנו קצת מאוחר יותר כשהיו לנו ילדים "חידר" ביידיש, היינו מהיחידים בכל ארץ ישראל אבל מקודם יסדנו תלמוד תורה וביי"ס בית יעקב, שהיתה תחת אגודת ישראל, ולא היה הדבר כל כך פשוט כי מחלקת החינוך של העיריה וגם של הממשלה לא רצו בשום אופן להכיר בזה, כי לא רצו שיהיה במקום ביי"ס, אבל בכל הכוחות ובמסירות נפש הצלחנו בזה, והיות והיו שם גם הרבה יהודים מאחינו הספרדיים וזה היה אחר כך לתלמוד תורה וביי"ס בית יעקב של החינוך העצמאי מהגדולים בחיפה, ושם למדו כמה מאות ילדים וכמה מאות ילדות, שאח"כ בנו להם בנין גדול.

כאמור, אחרי כן יסדנו שם חדר ביידיש, והיה לנו 5 כיתות עם מלמדים שהחזקנו זאת בעצמנו, קודם לכן השתתף כ"ק האדמו"ר מקלויזנבורג

שליט"א, ואח"כ להבחל"ח כ"ק אדמו"ר מסאטמאר זצ"ל, שנתן תמיכה חדשית והקמתי שם גם בית שחיטה, עליה נמנו שוחטים חשובים תלמידי חכמים יראי ה' אנ"ש, זה לא היה כל כך פשוט, והיום ב"ה אכשר דרא בזה, ואדרבה כל אחד רוצה להראות יותר יראת שמים מהשני, ואז היה להיפך כל אחד רצה להראות שהוא לא כל כך קיצוני כמו השני, כי קיצוניות זה היה הדבר הפסול ביותר, כי אם רצו לעשות משהו תיכף ומיד חתמו ע"ע פסול, שהוא שונא המדינה, והוא שייך לנטורי קרתא, ושיהיה רב שנתמנה על ידי המועצה הדתית שלא מהמזרחי היה בלתי אפשרי, ואנחנו לחמנו וב"ה הצלחנו.

בתקופה זו היה הרב הראשי של חיפה הגאון רבי ברוך מרקוס ז"ל, והוא עזר לי, אף כי לא היה לו דעה שם כי המועצה הדתית קבעה אז ולא התחשבו בו כל כך, והגאון רבי מאיר קרליץ ז"ל כתב להרב מרקוס וביקשו לעזור לי, והעסקנים הנ"ל גם כן עזרו לי, עד שלבסוף, אחרי שנתיים ימים, מינו אותי לרב בחליסה - בחצי משכורת - אבל לא התפללנו על זה, וביום ובלילה פעלנו לטובת הכלל, להרים קרן הדת בעיר ובפרט בחליסה.

וכך היה בשכונת חליסה שהיתה כאמור לשם ולתפארת, והיה שורר בה האחדות בין היהודים אנ"ש ובאהבת חברים, וכשאחד מהם עשה שמחה, באו כולם להשתתף בשמחתו, כאילו היה אחיו בעל השמחה, או כאילו היה קרובו. בחליסה היו כ-12 בתי כנסיות של האשכנזים וכן הרבה בתי כנסת של הספרדים, ואני התפללתי בקביעות בבית הכנסת של פא"י, בית הכנסת היה פתוח משעה 3.00 לפנות בוקר ונשמע ממנו קול תורה ותפלה, וגם אמירת תהילים וכל המנינים התפללו בהשכמה, כי היו צריכים ללכת לעבודה, ולמרות שהיה קשה מאד לקום באשמורת הבוקר ולנסוע לעבודה השכם, אף על פי כן התפללו בבוקר במנין, ואחרי שחזרו הבית מהעבודה, השתתפו כמעט כולם בשיעורי תורה בבית הכנסת בדף היומי, וכן בין מנחה וערבית השתתפו כולם בשיעורי תורה, וכן היה בבוקר אחרי התפלה היו שיעורי תורה, וגם בשבתות וימים טובים היה בערך כ-150 מתפללים קבועים בבית הכנסת של פא"י (חוץ מהמתפללים בשאר בתי הכנסיות), היה לנו שם גם חברות שונות של גמ"ח וחסד, שעשו במסירות נפש ולשם שמים בלי שום פרסומת, ולא רצו אפילו להזכיר את שמם מפני הקנאה, ה' יתן להם אריכות ימים ושנים טובים דשנים ורעננים יהיו וב"ה כולם זכו להעמיד דור ישרים יבורך תלמידי חכמים ויראי ה'. ואחד מיוחד שמוכרח אני להזכירו מוה"ר צבי פרידמן איש יקר מאד ועשה

הרבה לטובת הכלל והפרט והיה גבאי דגמ"ח וגם גבאי דביהמ"ד כמעט שלושים שנה. יהי מבורך בכ"ט. היתה שם גם חברה משניות שסיימו ארבע פעמים בשנה את המשניות ועשו סיום ברוב עם הדרת מלך, וגם אם ח"ו שבק אחד החברים חיים לכל חי, היו כולם לומדים משניות לעילוי נשמתו ובראש החברה היה איש היקר, שהיה עוסק לשמה כל היום, מוה"ר מאיר יצחק גולדברגר ז"ל, והיה ידיד נפשי ועסק כל היום בתורה, התעסק רבות להקים שיעורי תורה ורכישת ספרים, הוא גם עסק בגמ"ח. כל מי שהיה זקוק לעזרה כספית מהגמ"ח היה פונה אליו, ומיד פעל שיתנו לו כפי צרכו והוא היה לוקח מזה ונותן לזה, והכל עשה ללא שום התפארות וללא שום התנשאות. יהי זכרו ברוך לנצח ת.נ.צ.ב.ה.

בחליסה היה לנו עידוד גדול מכ"ק אדמו"ר מויזניץ סערט זצ"ל שהיה גר בחיפה והוא היה בין הראשונים שעשו לטובת הדת בחיפה. בהשפעה הגדולה שהיתה לו שם, עשה רבות ועודד את היהודים החרדים לדבר ה' לא להתבייש ביהדותם, אלא אדרבא ואדרבה, ויגבה לבו בדרכי ה', כי עד אז אפילו יהודים שומרי הדת עשו ושמרו התורה בצנעא לבל יחשדו אותם כי הם יהודים שומרי תורה ומצוות, וכשהלכו להתפלל בבוקר היו עוטפים את הטלית ותפילין בעטיפת נייר, שבל יחשדדו אותם חלילה כי יש לו טלית ותפילין, כך היה מצב הדת בעיר, ובעווה"ר בכל ארץ ישראל היה שורר מצב כזה, עד שבא לחיפה כ"ק אדמו"ר זצ"ל והוא בהשפעתו העצומה ובחכמתו הגדולה הצליח לעודד את היהודים שלא יתביישו, ודרש לפני הקהל דרשות חוצבות להבות אש, ולא התפעל מפני אף אחד, ודבריו הק' יצאו מלב טהור ונכנסו ללב טהור, כי כולם ידעו כי כל מעשיו וכונתו הוא לשם שמים ולא טובת עצמו הוא דורש, כי לא רצה להנות משום דבר, כי אם טובת הציבור והיהדות היה לפניו.

וכך התלכדו סביבו מכל החוגים, והיה לאב ולפטרון לכל אחד ואחד, והלכו אליו תמיד לבקש את עצמו וברכתו, וגם הרבנות הראשית התחשבה בדעתו כי ראו אצלו האמת לאמיתו והאמת היה תמיד נר לרגליו, ולא רצה בשום אופן לסדר קידושין או להשתמש בדבר שהיה שייך לרב, ואצלו מצאו את מקומם ליטאים וחסידים שונים מכל החצרות למיניהם. כ"ק אדמו"ר זצ"ל עזר לנו רבות בכל הענינים, הוא לא רצה לסדר אפילו קידושין לאנשים מאנ"ש, ולפעמים התבישתי שאני הייתי מסדר קידושין ואדמו"ר יהיה בחופה ולא יסדר את הקדושין, וכך עזר לנו רבות. פעם הלך יהודי מאנ"ש להתפלל אליו בשבת הגדול, או בשבת שובה, והאדמו"ר רגז עליו ושאלו, מה הוא

מחפש כעת כאן, הרי הרב שלך אומר כעת דרשה ואתה נמצא פה? היה לי הרבה דברים לספר מענין זה, שנראים לכאורה כדברים שוליים וקטנטנים, אך מזה ראו את עבודת הקודש שלו שהיתה לשם שמים ולא לשם נגיעה עצמית, וכלכלת ביתו היתה אז בצמצום, אבל עם כל זה היה מתרחק מקבלת מתנות סתם.

בכל דבר האדמו"ר היה לי הכתובת ובפרט בעניני חסידות, ומנהגי צדיקים, ובפרט מנהגי בעלזא שהיה כמעין המתגבר, אוצר בלום בכל דבר ודבר, והוא היה מקורי ביותר בכל עניני מנהגי צדיקי בית בעלזא, שהיה מקושר אליהם בלבו ובנפשו, והיה זוכר מאות דברי תורה ואמרות קודש שהיו שמורים במוחו מחותנו הרה"ק מבעלזא, ומאביו הרה"ק בעל אהבת ישראל.

אח"כ כשזכה לבנות את השיכון רמת ויזניץ, שהיה אחר כך לתל תלפיות, ועוד היום בהנהגת בניו האדמו"ר ההי"צ מוהר"א מסערעט שליט"א שהוא מנהיג בחסד עליון בכל הענינים, וכל חסידיו ואנ"ש ותלמידיו דבוקים בו מאד באהבה - ואחיו הגה"צ בנש"ק מוה"ר משה שליט"א שפעל רבות ברב חכמתו ומרצו להקים המוסדות התורה בעיר.

גם היה בחיפה הגאון והצדיק רבי אברהם יצחק קליין אב"ד נירנבערג זצ"ל. היה גאון וצדיק מילידי הונגריה תלמיד הגאון והצדיק מוה"ר משה כ"ץ אב"ד נייטרא, והיה חבר במועצת גדולי התורה. היתה לו קהילה קטנה עצמאית, מיהודי אשכנז והונגריה, הוא היה איש אמת בלי שום ריח של פוליטיקא, והיה איש יקר מאד. עבדנו ביחד בכל עניני כשרות והוא היה הרוח החיים והקובע בעניני הכשרות ושביעית. אז זה היה מן הדברים התמוהים אפילו בין אנשים החרדים, שכמעט ושחקו מהדברים האלה מעניני כשרות ושמיטה, זה היה בעיניהם כדבר מיותר לגמרי, כעת ב"ה אכשרא דרא, ובכל מקום ומקום רוצים להדר בעניני כשרות ושמירת שביעת כהלכתה, והשפעתו של הרה"ג רבי אברהם יצחק קליין אב"ד נירנבערג היתה גדולה מאד בחוגים רבים, ובפרט עם תנועת פועלי אגודת ישראל עבד ביחד בכל עניני כשרות ושמיטה, והקים איגוד שומרי תורה ומצוות, והמנהל הרוחני של פועלי אגו"י הר"ר שמעי כ"ץ, יהודי תלמיד חכם וירא שמים נהנה מיגיע כפיו, פעל ועשה רבות בענינים אלו. עבדנו ביחד, והכל עשינו ללא שום מחלוקת ב"ה, גם בעניני מקוואות וכדומה.

כאמור היי חליסה מרכז לתורה וחסד וזכינו מפעם לפעם לביקוריהם של

אדמו״רים מפורסמים ונכדי צדיקים וגדולי ישראל וסתם יהודים וכולם היו שבעי רצון מביקוריהם אצלינו, וגם אנחנו נהנינו מהם והי׳ לנו לעידוד בעניני רוחניות וקרבנו אותם בכל מיני קרבות הראוי להם.

פרק כי

ההעברה לבני ברק

אחר כך התחיל המצב להשתנות מכמה סיבות. ראשית, לא היו דירות ראויות לשימוש אחרי כמה שנים, כי הדירות היו ערביות ונהיו צרות, ובאיזור זה לא בנו שיכונים, והעיריה עשתה הכל לפזר את תושבי המקום כי פה היה לנו השפעה גדולה, כי הרבה ממשפחות אחינו הספרדים נתנו את ילדיהם להתחנך ברשת חינוך העצמאי, ע״כ בכוונה תחילה בנו שיכונים במקומות מרוחקים בכדי לפזרם כדי שלא יהיו ביחד, בכדי להשתלט עליהם ובעיקר על חינוך הילדים, וגם היהודים שלנו רצו לקנות הבתים איפוא שישבו בהם - מהממשלה בכדי שיוכלו לבנות בעצמם ולא רצו למכור להם, בכדי שיהיו מוכרחים לצאת מן המקום, ואח״כ נתנו את הדירות לערבים, ועשינו פאטיציא ובקשות אבל לא הועילו כלום כל בקשותינו, וגם ביטלו את בתי השחיטה שבמקום באמתלאות שונות מטעם היגיינה ועוד, ועוד דברים שאינני רוצה להעלותם על הכתב בכדי לא לפגוע באחרים, והיו עוד כמה סיבות שהמקום התחיל להתרוקן.

אז החלטתי לעקור דירתי לבני ברק, וחפץ ה׳ בידי הצליח, בעזרת השי״ת להקים פה בית המדרש על שם אבא ז״ל, **״בית נחמן״**, בסביבה של בני תורה ויראת ה׳, וכאן אצלינו מתפללים ב״ה רובם ראשי ישיבות ותלמידי חכמים לומדי הכוללים ועוד. וב״ה נהיה המקום מקום של תורה ותפילה לסביבה, ויעזור השי״ת הלאה שאזכה לשבת על התורה ולהשיא את כל יוצאי חלצי שיחיו ברוב נחת דקדושה, ובמקום שאמרו לקצר איני רשאי להאריך כי העיקר היה רק לספר ליוצאי חלצי את הקורות, בראשי פרקים, למען יהיה להם למזכרת ולהודות להשי״ת על רוב רחמיו וחסדיו.

וגם גיסתי אסתר תחי׳ נישאה לש״ב הרה״ח ר׳ יצחק אברהם עבר ווייס,

ת"ח וירו"ש והי' ממניחי היסוד של התי"ת דישיבת ויזניץ ועמד בראשה והצליח מאוד וזכה להקים דור ישרים לשם ולתפארת. ויה"ר שיזכה הלאה לרוב נחת וכ"ט.

ובזכות הורי אבה"ק נ"ע, ובזכות ברכת הצדיקים והגאונים שהתאכסנו אצלנו, ובזכות הצדיקים שהסתופפתי בצילם וזוגתי הצדקת זכתה לשמשם במסירות נפש בזמנים קשים ביותר, שהפרנסה היתה בדחקות ובצמצום גדול, ובזמן ה"צנע", והיתה תמיד מטופלת בילדים קטנים אף על פי כן מעולם לא היה קשה לה לאכסן אורחים ובפרט בני תורה, ותיכף לתלמיד חכם ברכה זכינו ב"ה ליו"ח זרע ברך ה' כולם אהובים יראי ד' ות"ח ואנשי מעשה יה"ר שנזכה ביחד עם זו' הצ' תחי' לראות מהם מיוצאי חלציהם צאצאים הרבה נחת דקדושה וכ"ט סלה.